

СТЕПАН
ЛЮБОМИРСЬКИЙ

STEPAN LUBOMYRSKYJ

THE FEARLESS

VITER AND DYM

ESSAYS

ISBN: 0-919502-18-0

Published by

**"Homin Ukrainy" — "Ukrainian Echo", Toronto, Canada
and**

Ukrainian Publishers Limited, London, Great Britain

with cooperation of

**Lubomyr Rychtyckyj — Stepan Lubomyrskyj Publishing Fund of
Organization for Defense of Four Freedoms of Ukraine,
Inc., Branch 8, Chicago, Illinois,**

**Ukrainian-American Freedom Foundation, Inc. and
Association of Ukrainian Cultural Workers**

1990

СТЕПАН ЛЮБОМИРСЬКИЙ

БЕЗСТРАШНІ

НАРИС

ВІТЕР І ДИМ

НАРИС

diasporiana.org.ua

Видання

Видавництва „Гомін України”, Торонто, Канада
та

Української Видавничої Співки, Лондон, Велика Британія,
при співпраці

Видавничого Фонду ім. Любомира Рихтицького-Степана Любомирського
при 8-ім Відділі Організації Оборони Чотирьох Свобід України в Чикаго,
Української Фундації Волі в Америці, Інж. і
Асоціації Діячів Української Культури

1990

Бібліотека Видавництва „Гомін України”
Ч. 71

Library of “Homin Ukrainy” Publishing Co. Ltd.
No. 71

Всі авторські права застережені

**Всяка евентуальна тотожність осіб, характерів та подій у цьому романі
із дійсними особами, характерами та подіями є ненавмисна,
а чисто випадкова.**

Genoa Perryman Smith

Письменник Любомир Рихтицький (Степан Любомирський) залишив багату прозову творчість, коло 20 назв романів, нарисів та сценаріїв для фільмів. Деякі твори — дво, три, а то й чотиритомні. Автор — воїн, учасник визвольної двофронтової війни українського народу в час 40-их років нашого століття. Не дивно, що сюжетом більшости його творів — війна, коли нарід мусить свою правду здобувати власною і чужою кров'ю. Ця кров проливається не для поневолення інших, а в обороні рідної землі і народу. Тому герої його творів нам дорогі, бо за друзів своїх клали голови. Його герої не хочуть бути пасивними жертвами наїзників, знаючи, що тільки той, „хто визволиться сам, той буде вільний”. Будь-яка інша альтернатива — неволя.

Любомир Рихтицький — творець баталістичних сцен, постійних акцій, в яких домінує рух. Усі його твори необмежене джерело для фільмових сценаристів, в яких слово тільки доповнює дію. Його твори полонюють і ведуть читача аж до останньої сторінки читаної книги. Віддаємо нашим читачам чергові два твори з шести неопублікованих: „Безстрашні” та „Вітер і дим”, два нариси — не менше мистецькі твори, як інші, що ми їх опублікували.

Видавництво „Гомін України”.

БЕЗСТРАШНІ

НАРИС

1.

Вони бігли. Ближче і ближче. Земля дудніла. Всюди навколо рвались гранати. В повітрі дрижав один великий людський крик. А вони бігли, ближче і ближче. Як апокаліпса. Від їх одностроїв світ став брудно-цеглястий. Але світу тепер ніхто не бачив. Тільки цю рухому, скажену стіну, що наближалась як смертна лявіна — зі сходу. Їхня піхота. В атаці.

Напруження тих, що чекали почало перемагати їх нерви. Рукі їм тремтіли, піт заливав очі, уста і горла повисихали. Ще хвилина...

— Вогонь!! — ревнув Лужич і повторні команди живих ще підстаршин потонули в тарахкотінні розігрітих кулеметів.

Другий день бою. Вівторок, вісімнадцятого липня. Другий день крові, аж від неї в очах, у душах червоно, млісно.

Доц куль хлюснув об брудну стіну. Вона не захиталась. Вона впала, як вдарена громом. Ранені підносили рамена в обороні, але їх затоптала друга лава. І ця впала. Третя, четверта, а далі тільки горох куль, вогонь, дим і безперервний, машиновий гук. Аж котрась там лава перемогла вогонь. Кровожадна, розпечена, скажена із страху і страшна в скаженості людська маса виросла перед очима.

Поручник Лужич переладував свій автомат. Він ще цілий, в самому пеклі. Біля нього вістун Павлюк, впертий плечем в свій скоростріл, б'є і б'є. Як він знайшов час повернути лице до свого поручника, лице повне розшматованої переживаннями душі? Вкрите порохом і чорною оливою від кулеметного замка, молоде лице.

Та це все було враження частини секунди. Поручник Лужич змірив стіну, що бігла на нього, притиснув язичок, висипав весь магазин, викинув автомат і вхопив кріс, наїжений багнетом. Стіна перед ним зникла в судорогах, але її вже латали з-заду. Він однак вже перед ровом і за ним все, що живе і ціле.

— Вперед! Впереед!!!

Десятник Бойчук підтримав відрух, за ним жменя здорових, ще хтось вирвався і весь рів нараз виринув, перерішивши вагання.

— За рідну землю! Бий ск... синів!! Бий!!!

Всі кричали. Поручник Лужич кричав, десятники кричали, ворог кричав. Тільки Павлюк молоденький мовчав, обійнявши кулемет кривавими руками. Це все, що доглянув поручник. Більше не було часу. Він вже був в самій хуртовині. Найближчу постать, що ринула на нього і його відзнаки, штовхнув багнетом, відстрибнув і другу вдарив прикладом між очі. Багнетом вперед, назад, прикладом збоку, багнетом і прикладом. Як машина. Як молотільник. Крок назад. Натискають. Місця мало. Звалився на нього велетень з відкритими в крику устами. Крику не чути в цьому пеклі. Велетень замахнувся обидвома руками, держучи свій кріс за дуло. Як блискавка зареагував Лужич. Багнетом в шию, ногою в живіт, відкинув назад. Сам зробив другий крок назад. Годі встояти, натискають масою тіл.

Десятник Бойчук зправа рубає, як дроворуб. Якось крик стихає, чути важкі стогони змучених грудей, чути зойки і знов крик наростає, як морська хвиля. Де-не-де паде ще стріл. А так глухі удари і судорожні, передсмертні розпачі. А то знов бойовий зрив.

— Вперед! Впе-рееед!!

— Бий ту голоту!!!

З-заду команда, лунка, свіжа.

— Бааа-гнетом! Вперед!

Власна друга лінія добігає, добігла, впала у прогалини, стримала стіну. Розгоном вперлась у ворожий стіг і посунула. Лужич зробив перший крок вперед. Навколо нього тепер велика громада, а він напереді. Хтось наставив до нього вузький, гранчастий штик. Над штиком жовте лице. Лужич копнув штик набік і прикладом розбив голову у брудному пиріжку. Сама Азія.

— Вперед, хлопці — кричав Бойчук. — За мною!!

Пробився. Весь у крові і поті, без шолома, з ясними хорюговками чуприни, вкритої пасмами червоної і чорної крові. З ним порівнявся Лужич. Захиталась ворожа стіна. Психічно захиталась. Так колись запорожці мусіли рубати свій шлях кризь татарву. В пошматованому повітрі залунали нові накази, крики, прокльони.

— Вперьод, байци!! За родину!! Вперьод, ... тваю мати!!!

Здригнулись від команд, двигнулись вперед, та пізно. Момент перейшов. Відрух згинув під ударами. Лужич пробився на зади. Вирвався прямо на автомат, що з-заду поганяв. Не мав часу на ніщо інше, кинувся під ноги, збив на землю, автомат ще стріляв, літаючи в повітрі. Зірвався, як опарений, молодий

стрілець за ним, багнетом приколов москаля до землі. Збоку насіло двох. Копнув першого в саме лице, прикладом вдарив другого між очі. Бойчук праворуч, Дмитраш зліва.

Розбили стіну. Добивали все, що рухалось. Щоб скоріше. Зі сходу бігли резерви. А сонце пекло і курява знялась, трава зникла під ногами і тілами. Резерви бігли рятувати ситуацію, атаку. Над ними несло, як хмара:

— Уррраааа! Уррраааа! Ура!

Ніхто не чекав наказів. Це був другий день. Лягали, де хто міг, найкраще за охороною вбитих, клали кріси на теплі ще тіла, кулемети і автомати, брали приціл задиханими грудьми, пів-сліпими очима.

— Во-гонь!!

З-заду тупіт ніг. Дзенькіт кулеметних скриньок. Свої запаси добігають. Свіжі ще, відпочаті. Залягають, як на вправах і вже б'ють. Синява несеться від куль і пороху. Радист, вістун Ляхів доповз до поручника. Той долонею вдарив по шоломі. Дістати сполуку! До артилерії.

Вривана команда, щоб димним набоем, щоб видно, де впаде, щоб скоро. Вони втримають цей горбок, це вже видно. Ворог паде під вогнем. Коли перші артилерійські стрільна шумлять над головами, робота майже готова. Ворог лежить. Тільки його багато, його так страшно багато.

Сотня Лужича зійшла з першої лінії з настанням сумерку. Не сотня, жменя. Санітети працювали тепер позаду, на лінії і там лежала сотня. Ці, що маршували, мовчали. Занадто були змучені, щоб думати про смерть. Це був їхній другий день.

Ще один такий день і сотні не стане.

Кілометр від фронту, за ліском, польова жандармерія вказала Лужичеві місце для сотні. Аж туди під'їхала польова кухня. Обслуга гляділа широко відкритими очима на сотню, що зійшла із фронту. Ніхто не хотів їсти. Жандармерія тримала варту. Сотня заснула, де хто стояв. Ті, що вартували хвилювались, ніч була душна, гаряча, нервовий піт спливав по плечах. Ті, що спали, не чули нічого, ні гарматної перепалки, ні новин, що надходили погані, поганіші. Десятник Бойчук розбудив поручника ще перед світанком. На небі блідли вже зорі, від Бродів тяглись чорні дими над землею.

— Кажуть, що ми окружені, пане поручнику. Я знайшов потік в ліску, ходіть покажу.

— Окружені? Хто дав знати, батальйон, чи полк?

— Ніхто з наших, пане поручнику. Все вимішане так, що

не годен знайти нікого. Німецька піхота йшла повз нас, говорили.

Поручник Лужич підвівся і простягнувся. Щось вроді голоду озвалось десь під грудьми, але він затамив слово: потік.

— Ведіть до води. Далеко?

— Сто кроків.

— Хто на варті?

— Наші. Жандармерія відійшла вночі. Дмитраш пильнує. Половини нас нема, пане поручнику.

Лужич оглянувся. В сірині ранку видно одним помахом ока всю решту сотні. Крім пару вартових, всі спали. А виглядали як убиті. Сьогодні третій день. Середа, дев'ятнадцятого липня. Три дні треба, щоб викінчити сотню. Двісті людей. Двісті живих, молодих, здорових людей...

Бойчук стояв мовчки, доки поручник сам не повернувся до потока.

— Виглядає, що погинемо тут всі, пане поручнику. Стрільнину чути навколо нас.

— Всі не погинемо, Бойчук. Лише ті, що їм так писано. Де ж ця вода?

— За тими кущами, пане поручнику.

Лужич скинув пояс, блюзу і сорочку, вліз в чоботах у неглибоку воду і плюснув на себе кілька разів.

— Дивний запах має — сказав.

— То від крові, пане поручнику.

Лужич застиг на секунду. Вийшов з води, зодягнувся і пішов назад. Десятник йшов біля нього. Вже дніло і в ліску починався рух. Тут і там рухались групи вояків, одні по їжу, інші по муніцію, одні в цей, а ті в той бік. Дивно було, що на фронті царила відносна тишина. Це не могло тривати довго і звичайно, це було показником наростаючої небезпеки, коли ворог мав ініціативу в своїх руках. Лужич усвідомив собі, що він цілком перестав думати про себе, що він не відчуває ні голоду, ні страху, ні не має жодних особистих побажань. Йдучи побіч свого десятника, як вишколена військова машина, він думав тільки про те, що мало стичність із його завданням на фронті. Він усвідомив, що відійшли від нього десь у забуття приватні думки про минуле, тихі мрії про майбутнє і рефлексії про дійсність. Він усвідомив це все і мороз пройшов плечима. Так, неначе він, він сам, стояв десь збоку і дивився на постать Лужича, що робила військові кроки, виконувала привчені рухи і штовхала мізок тільки в напрямку потрібного на цю хвилину думання.

Так, ніби він роздвоївся. Це усвідомлення залишило слід на ньому. Він відчув, що не хоче згинуту тут, серед цих лісів і піль, в стані своєї духової мертвоти. Десь з глибин організму пробились людські бажання, бажання пережити і жити, бачити і спостерігати, переносити болі і радості щоденного, дрібного життя. Йому раптово захотілось бути далеко звідсіля, між горами, де він народився і виріс і йому чомусь живо став перед очима образ рідної хати, містечка, сусідів і того поламаного плота, що він його кожних вакацій направляв, а сусідські діти восени ламали, скрадаючись по яблука і груші.

— Пане поручнику, прийшли підсилення.

Затримав його десятник Дмитраш. На його блюзі повно плям із крові, він не збирався їх промити — подумав спершу Лужич.

— Підсилення? Скільки людей?

— Двадцять чотири хлопа, пане поручнику. Із запасного куреня.

В товаристві своїх десятників Лужич подався туди, де таборували рештки його сотні. Прислали свіжих і тільки двадцять чотири. Це знак, що більше він не дістане — бо більше немає. Це знак, що кінчається оборонний бій і почнеться оборонний відступ, як звичайно, на заздалегідь приготовані позиції. Навіть, коли ці позиції приготувала тільки природа.

Вкладаючись назад в своє старшинське звання, залишивши за собою всі останки приватних спогадів, поручник Маркіян Лужич підійшов помалу, з повагою першої зустрічі, до невеликої трилави нових людей. Він мав їм сказати пару слів і втягнути їх одним помахом у повне життя — і бої — своєї сотні. Вони повинні з першої хвилини відчуту над собою його авторитет і його руку і вони повинні відчуту до нього довір'я. Це є дуже важливе, бо після цього вони або слухатимуться його сліпо, або стануть брати під сумнів кожний, найменший навіть його наказ. Поручник Маркіян Лужич мав лице, як говорили його львівські товариші, „канцясте” і коли він ходив до школи, його зараховували через це до групи „пропащих”, тобто тих, що не могли рахувати на жодні дівочі „сласті”. Але пізніше, коли він покинув досить раптово рідне містечко і зголосився — за Сяном — до німецької армії, коли він перейшов цілу французьку кампанію аж до Бордо і коли його дивізію перекинули на Грецію, знайшлась грецька учителька, яка поінформувала його авторитетно, що його лице, це лице чистокровного вікінга і що тільки його темне волосся відбирає від бажаного

прообразу, очевидно, із темними очима вкупі. Ця учителька не була вже молода і Лужич не підозрював у неї гімназійного захоплення, та й він сам вже тоді дивився на світ зріліше, але її слова врились в його пам'ять і він заховав їх у таємному куточку свого зарозуміння. На всякий випадок, він в цій хвилині виглядав, як варяг з дружини Аскольда і Дири.

Залунала команда, група виструнілась, повернула голови до нього і молоденький вістун, подавши своє прізвище та ступінь, зголосив групу новопрібулих.

Лужич встромив свій зір у біляве, незагартоване ще хлоп'яче лице, помалу кивнув головою із признанням, знаючи, що його вітром запалене обличчя має досить суворий вигляд, бай-дуже, фронт, чи ні і в товаристві вістуну підійшов переглянути ближче свої підсилення.

Від фронту почало оживляться. Пару хвилин тому назад з північного боку донеслися відгуки артилерійської стрілянини, а ось вже й прямо із сходу різко затріскотіли кулемети.

Це все було звичне для тих, що перейшли вже два дні важких боїв, але це було нове для тих, що щойно підійшли з далекого, відносно, запілля. Вони дивились в лице свого нового старшини, як учні дивляться на нового професора, не знаючи, що їх ще чекає і бажаючи потерпіти якнайменше.

Поручник Маркіян Лужич підійшов до першої лави, глянув по обличчях — і на хвилину неначе його прикувало до землі. На хвилину він забув, що це фронт, перестав чути його відгуки, перестав бачити вояцькі однострої, забув, що проминуло п'ять років, п'ять важких, предовгих воєнних років.

Минуле стояло перед ним, як живе, минуле, що скерувало його на вояцький шлях добровольця у чужій армії, що змінило весь шлях його життя.

Це минуле дивилось на нього із трьох облич, що стояли побіч себе, у першій лаві, в повному бойовому виряді, з крісами при нозі, у поставі спочинь.

І в цій поставі ці три обличчя, кожне на свій лад, zareагували на появу поручника Маркіяна Лужича. Одне підсміхалось іронічно, хоч скупю, немов хотіло б сказати: а що, таки знайшли! Два інші підтверджували цей факт понурістю, що запахла тим, від чого поручник Лужич залишив свою рідню, хату, місто і нечисленних приятелів, що ще були тоді при ньому.

2.

На сході прояснилось значно. Ще пару хвилин і над обрієм загорить небо, обсипле розсіяні хмарки краечком гарячого світла від яркого, жовтого вулкану, що потім, протягом цілого дня, стоятиме над головами, високо, байдужий до всього того, що діялось в його променях, внизу, на землі.

Але люди — муравлі не мали багато часу і вони не були байдужі до того, що діялось навколо них і з ними.

Поручник Лужич не мав часу закінчити перегляд своїх підсилень. Радіоланка передала наказ з полку, маршувати негайно до фронту, на підтримку цього самого горба, що його здобуто з таким трудом і жертвами вчора.

Лужич відступив крок назад, передав новоприбулих Дмитрашеві і тільки очима змірився із трьома обличчями, що на команду десятника повернулись вправо і відійшли до решти сотні. Мав охоту втерти піт з чола, мав охоту розіп'яти на собі блюзу і дати грудям змогу дихнути глибше — та не зробив нічого. Не зробив зумисне нічого, що йому самому стало б доказом, що ця зустріч була для нього чимось більше, як тільки незвичайним випадком. Сціпивши щелепи міцніше, подався за своїми людьми, перевів коротку збірку, видав пару інструкцій щодо залізної порції та муніції, повідомив полк, що він вже в дорозі і відмаршував. Тепер ним і його відділом жандармерія не цікавилась. Всі, що йдуть в сторону фронту, не викликають жадної реакції в польовій поліції. Але кожен, хто йде назад, мусить мати добре удокументовану причину, щоб врятувати свою голову від малої чорної дірки між очима. Це був п'ятий рік війни і жодна сторона не знала жартів. Попередні змагання витрясли із воюючих армій всі рештки почуття гумору, якщо такі ще могли десь скриватись. Дійсність стала смертельно серйозна і хто цього не усвідомляв вчас, платив дуже велику ціну.

Сотня маршувала до фронту. Бойовим порядком, із всіми забезпеченнями, використовуючи закриття терену. Власне тоді над східнім обрієм виринуло сонце і яркість залила поля і ліси навколо. Якби не зростаючий гул фронту, здавалося б, що це

прогулянка на лоно природи. Але від фронту йшло щораз міцніше гриміння. В одному місці сотня пройшла повз велику, спільну могилу, що до неї сапери зносили з поля бою тіла вбитих. Військовий священик з патерицею на однострою читав побіч тихо молитви. Жадної паради, жадного великого похорону, жадних промов.

Сотня, що вже була в бою, пройшла без враження. Але нові, що сьогодні вперше підійшли до фронту, не спускали ока з праці саперів. Біля цієї могили поручник порівнявся із цими трьома людьми, що їх поява значила для нього так багато. Він не мав наміру затримуватись, він не мав наміру з ними говорити. Навпаки, він мав намір при першій нагоді перенести їх до іншої сотні, щоб не викликати непотрібних вже тепер непорозумінь щодо трагедії, яка п'ять років тому потрясла цілим містечком, потрясла його оточенням і ним самим.

— Гей, Маркіян — озвався трохи позаду за ним голос.

В першій хвилині поручник Лужич мав намір зігнорувати заклик і вдавши, що не дочув, пройти далі вперед, на чоло сотні. Та це не було згідне з його натурою. Власне це, що він завжди ставав чолом до всього, що йому приносило життя, стало й причиною минулої трагедії. Але він такий вже був.

Повернувшись помалу, він пристанув на мент і затримав всі три обличчя перед собою. Люди пройшли мимо і вони залишились позаду — самі. Всі три, вони тримались разом. Він стояв перед ними самий.

На мент ніби забулось, де вони, куди вони маршкують і пощо. Ніби не чути було стрілянини і ніби все навколо зайве. На мент найважливіші були вони. Їх три і він — один.

— Славетні брати Колодії — промовив звільна Лужич. — Знов зійшлись.

Його темні очі затримались на обличчі того, хто вимовив його ім'я. Це був наймолодший, Тома. Всі брати Колодії були до себе назверх подібні, всі три ясноволосі, із сіроблакітними очима. Тільки роки робили між ними різницю і темпераментом вони не були собі рівні. Тома був наймолодший і для підкреслення цього, найбільш запальний. Цікаво, чи п'ять років часу дуже його змінило. Мабуть ні, бо з його ясных очей сипались іскри, а уста скривились в іронічній посмішці.

— Гора з горою не зійдеться, а люди... ось як. Не сподівався нас тут побачити, га? — озвався тепер.

Лужич заперечив помалу рухом голови.

— Не сподівався. Це місце не для таких, як ви.

Ясні очі Томи потемніли.

— Маркіян, ти...

— Тома, я не Маркіян для тебе. Ми на фронті і я командую цією частиною. Забудь минуле.

Очі Томи спалахнули, але озвався середній брат, Ярослав. Трохи вищий за Тому, з лиця подібний, риси лишень м'ягші і в очах подих задуми. Ярослав був той, що ще найбільш за них всіх думав.

— Годі забути таке минуле, пане поручнику — сказав спокійно і чомусь Лужич відчув, що наміром Ярослава було звести грім до землі без шкоди. Висказати думки всіх і розладувати наугу.

Лужич вийшов йому назустріч.

— Я знаю, що годі.

— Убивник — прошипів Тома, знищуючи атмосферу евен-туального прозуміння. Ніхто не заперечив. Лужич перевів зір на нього. Та заки сказав щось, озвався найстарший із них трьох, Степан. Він заговорив ніби не до теми, але воно мало глибший змісл.

— У нас, у місті, багато змін. Молодь попідростала, людей прибуло. Старі умирають. Є нова школа і побільшили спортовий майдан. Але ви цього всього не бачили.

— І Іван — крізь зуби кинув Тома.

Лужич знов перевів зір на нього. В його очах було багато з того гарту, що він його придбав за роки воювання і він передав його Колодієві.

— Тома. Я не хочу, щоб ти називав мене убивником. Був час думати. Цього часу вже мало. Думай скоро.

Сказавши це, Лужич відвернувся і пішов, не оглядаючись більше. Не знав, що діялось позаду і тому не бачив, як Тома зірвав з плеча кріс і як Степан вхопив його за руку, скрутив і пригнув цілого до землі.

— Ти здурів?

Поручник Лужич наздогнав сотню і порівнявся з Дмитрашем. Небо було дуже погідне і дуже чисте. Кілька білих хмаринок тільки підкресливали синяву блакиті, що розлилась над світом. Але Лужич інакшими очима дивився на красу природи.

— Передайте Бойчукові напереді: вся сотня направо, під охорону лісу. Ворожих летунів тільки-що не видно. Напряма маршу той самий.

Саме тоді від Боротина розвинулась сильна кулеметна пальба і ще щось, що вправне вухо Лужича відгадало зразу. Танки!

Танки, однак, не могли йти лісами і Лужич прискорив маневр пересунути марш сотні в ліс. Тільки це сталось і тільки опустіла від людей самотня польова доріжка, як з-поміж горбків висунувся перший ворожий танк. Лужич був тепер напереді сотні. Все залягло непорушно. Танк просувався непевно, як передпотопна звірина, ніби розглядаючись навколо себе, хоч його вежа не рухалась. За ним висунувся другий танк, і пристанув. Перший скерував свою вежу на лісок, що на його краю залягла сотня. Дмитраш зустрівся очима з своїм поручником. Лужич мовчки заперечив.

Довга кулеметна серія прошила повітря над самими головами. Стукіт куль по деревах завмер у другій серії. Ця пішла нижче. Тишина. Жадної реакції з лісу, жадної вже реакції від танка. Він ворухнувся і, тримаючи вежу, скеровану на ліс, став просуватися далі вперед. Лужич усвідомив, що передня лінія мусить бути розбита, коли танки пробились на зади. Дивно, що не видно жодного війська більше.

Третій і четвертий танки висунулись впарі і роз'їхались з-поміж горбів на вівсяні та пшеничні поля. Перший і другий заховались вже в терені. Ще три танки вийшли на повний вид, коли раптово біля одного з них піднявся чорний стовп земної куряви. Разом з тим люди почули шум артилерійського стрільна. Друге стрільно впало коротше, потім поле стало вибухати як ставочок під грубими краплями дощу, але танкам не було з цього шкоди. Тільки це зайняло їх увагу так, що Лужич міг дати сотні знак до дальшого маршу лісом. Залишивши поле і танки під обстрілом за собою, сотня пішла ніби іншим світом. Ліс був тихий і тільки здаля доходили щораз голосніші звуки битви. Лужич почав непокоїтися браком зв'язку до переду, він йшов цілком на власну руку, а поява большевицьких танків не ворожила нічого доброго.

Передні стежі йшли лісом у такій віддалі, щоб можна було між деревами бачити їхні силуетки. Стрільці зникали і знов появлялись, даючи сигнали руками. Досі все йшло гарно. Ліс почав рідшати, дерева маліти і вкоротці почнуться поля села Боротина. Але Лужич не був вдоволений. Навколо було надто тихо. Стежі вийшли на край лісу і на очах Лужича раптово попадали вниз. Одночасно з цим по верхів'ях дерев посікли кулі. Сотня залягла, тільки Лужич із своїми двома зв'язковими нишком побіг наперед.

Останні метри поповз, доки не порівнявся із лінією стеж. Звідси був вид на все поле, аж до Боротина, що захований був серед зеленої оази. І це все поле вкрите було советськими маршовими колонами. Йшли нерівномірно, більшими та меншими групами, тримаючи кріси наготові, сіро-бронзові, безобличні маси. Здаля, над їхніми головами видно було вежі танків, що супроводили їх на цьому відтинку, переганяючи швидко вперед. Дві з маршових колон розвивались, одначе, до наступу на ліс.

— Вони нас мусіли побачити — говорив вістун Ляхів, командир стежі.

Лужич дивився і чув, як на ньому шкура терпне. Дві колони, силою в дві повні сотні, розгортались до регулярного наступу на лісок, інші відділи не звертали на це жадної уваги, простуючи своїм шляхом на захід. Ворог мусів чутися дуже самовпевнено. Чи перша лінія бою вже цілком не існує? Чому ніхто не вертається з лінії, не видно поранених, не видно розбитих власних частин.

Лісок продовжався своїм північним боком ще з пів милі на схід і Лужич добре розглянувся в ситуації, заки виніс одиноке можливе рішення. Позаду нього були ворожі танки, а може вже й піхота за ними. Перед собою мав ворожу піхоту і танки, що кожної хвилини могли приділити його відділові всю свою увагу — чого Лужич собі цілком не бажав.

— Ляхів — шепнув. — Просувайтесь із своїми людьми краєм лісу, але так, щоб вас не було видно, наперед. Там буде село, і там знатимемо більше. Москалі не знають, скільки нас тут і чи це для них якась загроза. Вони готуються до обшуку радше, як до повного наступу.

З цими словами Лужич завернув до сотні і скерував людей за собою, лісом, передавши з уст до уст наказ бути тихо, тримати очі і вуха відкриті на боки. Сотня спочатку швидко йшла, а далі стала бігти за своїм поручником і підстаршинами. Лужич знав, що лісова коса не є дуже довга і що саме чекає їх всіх після того — Бог тільки міг знати. Радист Божко, задиханий, приляг зараз же біля нього, коли досягли останніх дерев коси. З'явився і Ляхів із своїми людьми, роз'яснений усмішкою.

— Вони нас не побачили більше, пане поручнику — шептав. Вони ввійшли в ліс, за нами, але в напрямку від нас, на захід. З того боку ми безпечні.

— Ми цілком не є безпечні, Ляхів. Ми є в пастці.

Вістун споважнів.

— А де наша лінія, пане поручнику?

Лужич показав на небо.

— Він знає.

Підповзли десятники.

— Наші нові люди перестрашені на смерть, пане поручнику, — шепнув Бойчук. Я перемішав їх із старими стрільцями, щоб не попали в паніку.

Лужич вказав перед себе рукою.

— Ми мусимо пройти непомітно, розвідати ситуацію в Боротині і вирішити, чи нам відступати на захід чи може вдасться налагодити якийсь зв'язок. Перед нами ще не зжаті лани, це наше щастя, але ми мусимо йти рідко, бо як побачить нас один тільки літак, не зійдемо з поля живі. Дайте людям інструкції.

— А не можемо тут перечекати до ночі? — спитав Дмитраш.

Лужич подивився на нього досить неприязно.

— Дві сотні москалів шукують нас позаду. Думаєте, не знайдуть?

Дмитрашеві стало гупо. Він відповз, щоб дати своїм людям накази. Те саме зробив Бойчук. Лужич позвав до себе Ляхова.

— Беріть із собою тільки двох людей. Розставте їх за собою так, щоб ви могли до себе сигналізувати. Ми маємо два кілометри поля до наступного лісу, що навколо Боротина. Це для нас вирішальні кілометри, Ляхів. Або ми переживемо сьогоднішній день, або ні. Рух.

— Так є, пане поручнику — тихо сказав вістун і забравши двох людей, поповз з ними на поле, по дорозі інформуючи їх в чому справа. Тоді Лужич звернув свою увагу на нещасного радиста.

— Є щось, Божко?

— Нема нічого, пане поручнику. Ніхто не озвався. Москалів то чую цілий час, а наших нема.

— Шукайте далі.

Лужич усвідомив, що з півночі тепер гуде дуже важка пальба. Гул злився в один клекіт війни і тільки зрідка якийсь спеціально сильний вибух вибивався з концерту. Він не розумів, як це так сталось, що нікого із своїх немає напереді і ніхто не підходить з-заду. Він не знав ще тоді, яке він мав щастя, що вийшов досвітком із таборового ліска і що доля поставила його в-пів дороги до фронту, коли фронт перестав існувати, а лісок зник під градом бомб, позаду. Він не знав нічого, він знав тіль-

ки, що на його плечах лежить величезна відповідальність і що за кожний свій крок він мусітиме відповісти.

Обидва десятники вернулись і Лужич поінформував їх, що він задумує зробити.

— Я піду перший з кількома людьми, потім ви, Дмитраш, будете випускати по п'ять людей, ви, Бойчук, підете наприкінці. До зустрічних москалів не стріляти, хіба в конечності, доки не розвідаємо, яка є ситуація.

Все було б, як упряновано, якби не те, що на війні є великі несподіванки для великих полководців і малі несподіванки для малих. Тількищо Лужич скінчив давати інструкції і накази, в лісі за ними затріскотіла кулеметна та крісова пальба. Бойчук кинувся туди прожогом, Дмитраш з людьми обернув фронт, Лужич післав зв'язкового до Ляхова і взяв у руки автомат. Плянувати можна, але ворог теж плянує.

П'ять хвилин пізніше все було ясне, як на долоні. І ясне, як на долоні, що в цьому ліску треба буде стояти, або згинутися. Большевики зорієнтувались в напрямку маршу невидної в лісі сотні і заатакували її на бігу ззаду. На щастя Бойчук до задньої стежі визначив загартованих людей і стежа, узброєна в два кулемети, залягла і відповіла рясним та цільним вогнем. Але й Бойчук мав вже жертви. Покищо тільки поранені, і тільки два стрільці, біля них вовтузився вже медик. Сюди наспів теж Лужич. Ситуація була погана. Прикріплені ворожим вогнем до землі, люди не могли свобідно рухатись і вийти з лісу. Сидіти тут теж не могли, бо ворог або вже стягнув підсилення, або стягне їх якнайскоріше і, оточивши самотню сотню, виб'є її до останнього чоловіка.

— Підпалити ліс — скомандував Лужич.

Перепалка тривала і під її ослоною ціла решта чоти Бойчука підпалювала сухе листя, бадилля і все, що тільки хотіло горіти. Не дуже воно хотіло, але назагал на цілій лінії почав підніматись густий, жовтий дим. Східній вітер, що завжди подуває в цю пору року, почав нести цю імпровізовану заслону в сторону ворога.

Большевики припинили вогонь. Коли дим виріс вгору на чоловіка, Лужич дав знак до відвороту. Тепер не було вже детального пляну. Шириною всього свого невеликого фронту Лужич вийшов поспішно з ліса і наказав біг під охорону наступного. Панорама горбоватого терену заслоняла їх з боків і хіба що якийсь танк виїхав би прямо на них, мігби побачити горстку людей в повному розгоні. В цьому розгоні вони дігнули стежу

Ляхова, що навіть не встигла ще завернути і разом дірвались до тіні дерев нового лісу. Піт лився струмочками з людей, але вони були живі, включно з обидвома пораненими. Це був третій день великого бою і тільки вони, тут, не знали, що бій відбувався вже далеко на заході від них. З лісу, що вони його залишили за собою, вставала хмара диму, але ніхто не дурив себе, що це стри-має большевицьку погоню. Віддихнувши, десятники упорядку-вали людей і Лужич повів їх далі, на схід, як цього вимагала тактична ситуація.

Село Боротин сотня оминула північним боком спішним маршем і продовжала свій марш лісом, що в ньому тепер зу-стрічались сліди таборування численних військ. Пізнім пополуд-нем Лужич стримав людей на короткий відпочинок і скликав-ши десятників, відбув з ними нараду. Розстеливши на колінах мапу, вказав їм місце, де вони знаходилися і вирішив, що їм треба змінити напрям на південний захід тому, що там багато лісів для охорони. Їм неможливо просуватися відкритою міс-цевістю, якщо вони мають намір колинебудь добитися до своїх ліній.

— Я беру до уваги теж це, що нам треба буде розділитися на групи. Це завелика ватага для успішного просування. А по-кищо — в дорогу, немає часу до втрачення.

— Люди голодні, пане поручнику — завважив Дмитраш.

— Очевидно — згодився Лужич. — І ви голодні, і я. І спраг-нені.

Швидким маршем сотня подалась тепер у новому напрям-ку, з надією змити погоню за собою і вже при зоряному світ-лі добилась до краю лісу, оминувши людські оселі. Перед ними розляглась знов широка полоть піль, частинно зжатих, біль-шістю столочених великим переходом військ. Без відпочинку, обезпеченим маршем Лужич вивів сотню на ці поля, бажаючи добитись до Підкамінського лісу. В цьому лісі він задумав роз-ділити сотню, чи це, що з неї залишалось, на три групи, свою, Бойчукову і Дмитрашеву. Іншого виходу не було, бо годі було надіятися, що така велика група може на довший час скритися від очей населення, а далі й ворога.

Та доля задумала інакше.

3.

Сотня, хоч змучена до краю, зрозуміла інтенцію свого старшини. Атмосфера сама закликала до поспіху, а свідомість, що вони тепер знаходяться за большевицьким фронтом, додала тільки сил, навіть найслабшим.

Та знайшлися, як звичайно, мальконтенти. Десятник Дмитраш ішов в третій лаві, розкинутій в просторі сто квадратних метрів, щоб не за широко, проти розгублення вночі і щоб не за густо, на випадок зустрічі із якоюсь ворожою заставою. Ведучи свою групу, він чув за собою голоси невдоволення, чув їх весь час і до цього його вухо звикло. Але тепер він вчув іншу нотку.

— Куди ти думаєш, що він нас заведе?

— А Івана куди завело, що?

— А ти глянь, що ми не бачимо жодного нашого війська вже цілий день. Ні сліду. Хто знає, куди ми йдемо.

— Ге, він тепер великий пан. Пан поручник, о. Він думає, що всі розуми поїв, бо в нього срібні пагони.

— А ти бачив, як він змінився на лиці, коли нас побачив?

— Він ще не так зміниться, чекай. Ми ще з ним не говорили.

— Томку, ти свій писок знов розпускаєш.

— Слухайте, що було п'ять років тому назад, не відстається. Про що будемо вічно говорити?

— То тобі так легко забути Івана? А він мене на руках виносив, він самотній, що мене любив з вас усіх. Може вам байдуже, але мені не байдуже.

— І що зробиш — філософічно питав спокійний голос. Десятник Дмитраш навчився тепер пізнавати три окремі голоси і в думці він зв'язав їх з трьома вояками із підсиленнь, що прийшли цього критичного дня, ранком.

— Що я зроблю...? Пущу кулю межі очі, от що я зроблю!

Дмитраш слухав дуже уважно. Застановлявся, чи реагувати, чи ні. Вони могли не доглянути в темряві, що недалеко йде десятник, зрештою в запалі людські голоси завжди стають чіткіші, як їхнім власникам це вигідно.

— І що тобі це дасть, Томку? — це був третій голос, опанований.

— А що йому дало це, що він забив Івана!?

— Томку, між нами кажучи, ти знаєш, як це сталося. То пощо будемо вже тисячний котрийсь там раз про це говорити. Іван його образив.

— Словами!

— Очевидно, словами. А він вдарив. А ти як зробив би? Ми вже п'ять років ходимо, як струені і всі нам співчують, і всі винують його, і ми з тим всім прийшли сьогодні сюди, аж на це чорне поле. І що? Завтра можемо не жити самі.

— Але передтим я хочу сказати йому правду в очі і сказати йому, що я щодня ходив на гріб Івана і що Іван вже п'ять років світа Божого не бачить, а він живе, ск... син. Він живе, а Іван не живе, ти це розумієш?!

Цього було Дмитрашеві досить. Назагал він орієнтувався у цій балачці і для нього це все було пшиком. Але ці три пташки говорили на тему особи його старшини і цього Дмитраш не міг пустити повз вуха. Цей старшина стояв з ним на тому самому фронті, в дводенних рукопашних боях на першій лінії, тоді, коли ці молокососи заїдали позаду хліб з маслом.

Десятник Дмитраш підійшов до цієї трійки і вирізнив того, що його кликали Томою.

— Як ваше прізвище — кинув на марші, побіч нього.

— А вам що? — відповів Тома визивно.

Десятник Дмитраш мав за собою добрий і довгий вишкіл.

— Я десятник Дмитраш. Як ваше прізвище?

— Чого ви хочете! — ще більш визивним тоном повторив Тома.

Десятник Дмитраш був селянським сином із всіми плюсами й мінусами того природнього факту. Він знав порядок у природі, знав респект до старших і знав, що Божого порядку заколочувати не вільно. В кожному разі не безкарно. Тому він коротким, але ефективним ударом відкритою долонею в лице поклав визивного вояка на землю і став над ним, на широко розставлених ногах. Його два брати затримались на місці. Дмитраш тоді підкинув вгору свій автомат.

— Ви всі три, вперед марш. Ляхів, повважай на мою групу. Марш! — кинув гостріше, коли три брати не виявляли охоти послухати.

— За що ви мене вдарили? — підвівся із землі Тома.

— За непослух на фронтівій лінії. І далєбі, сину, марш передо мною, бо ще один непослух і застрілю як собаку.

В його голосі не було жартів, а рішучости було стільки, що вони послухали тепер і пішли туди, куди він їм вказав. Кілька хвилин пізніше він відшукав на самому переді поручника Лужича і зголосив, що привів трьох стрільців, які висловлювались з погрозами про особу поручника і відмовились подати прізвища і тому він їх привів сюди.

— З якими погрозами, десятнику? — змучено спитав Лужич.

— Вони, тобто один із них погрожував, що пустить до вас кулю. Ці два інші не такі, але той один.

— Десятнику, вони всі три хворі. Пустить їх назад і накажіть нехай тримають свої писки настільки закриті, щоб їх не чули інші люди. А якщо вони мають щось мені сказати, нехай прийдуть вдень до рапорту і скажуть, що їм на душах лежить.

— Так є, пане поручнику — здивувався дуже Дмитраш але вже не наставав більше. Відійшов пару кроків до трьох братів і переказав їм інтенцію поручника.

— Як ви, ск... сини, маєте щось сказати пану поручникові, то зголосіться завтра у мене до рапорту до нього. А тепер, марш на своє місце і нехай я більше слова не чую від вас. Пан поручник може мати в ср...і це, що ви говорите, але я не хочу бачити людей з великими писками. Гони!

Попри це все марш тривав безупину і сотня зробила до півночі добрий шмат дороги, як досі щасливо. Як досі.

Годину після півночі, саме, коли Лужич мав намір дати людям десять хвилин спочинку, на правому крилі пролунав цілком несподіваний, гострий крісовий вистріл. Такий вистріл серед тихої ночі — це грім з ясного неба.

Лужич заляв грубо. Та це був тільки перший вистріл. Хвилину пізніше залунав другий, а потім кілька і раптово повітря розскочилось від кулеметної пальби. Все з правого крила. Не було сумніву, сотня зачепила правим крилом якусь ворожу частину. Пізніше Лужич дізнався, що крайній правий стежник вийшов цілком несподівано на куц, з-під якого залунало сонне: стой, клічка. У відповідь стежник стрелив, бо це була одинока клічка, яку він тепер знав. А хвилину пізніше розпалився бій і найгірше було, що невідомо з якими силами. Але все, що Лужич міг зробити найкращого, це було відв'язатися від ворога і він у тому напрямку кинув кілька голосних наказів. Та легше скомандувати, як перевести, зокрема серед

ночі, в незнаному терені і з людьми, що знаходяться під кулеметним обстрілом. Десятник Бойчук зняв ручну гранату з пояса, вирвав шнур і кинув її з розмахом перед себе, в сторону ворога. Граната вибухнула, освітивши на мить темряву, і крики поранених дали знати, що вона трапила в ціль. Але й свої жертви падали на полі. Лужич керував людьми, стоячи серед куль і вже зумів Бойчукову групу кинути на південь, бігом, ще тільки Дмитрашеву, і він побіг туди, до неї. Це йому вдалось настільки, що стрільці зрозуміли інтенцію свого командування, але виконання не було вже таке легке. На фронті цієї групи вив'язався вже рукопашний бій за перехід і раптово сам Лужич опинився у розпалі борні. Ніхто не стріляв, щоб не поцілити своїх, кожен намагався розпізнати спершу противника.

Нараз над цією сценою, високо вгорі, заяснила біла ракета. Видно стало, як вдень. На південь бігли стрільці через поле, тут йшов бій — метушня, а зі сходу бігла якась чорна маса через поле, що не могло бути ніщо інше, як тільки заалармована свіжа ворожа частина.

— За мною — ревноу Лужич, потягнувши за собою Дмитраша і його людей у розпучливому зусиллі, щоб не попасти в два вогні. Саме тоді згасла біла ракета і Лужич вирвався з тими, що були навколо нього за рештою сотні, до лісу, що вже не повинен був бути далеко. Хоч пальба, крім поодиноких вистрілів стихла, ситуація була дуже погана, бо ворожа піхота бігла за сотнею, майже на її п'ятах. Це можна було зміркувати з окликів, що почали тепер лунати позаду суцільним фронтом. Лужич переладував свій автомат, обернувся і несподівано сипнув весь магазин в чорну гущу, що наближалась зімкнутою стіною. Нелюдський крик залунав у відповідь, суматоха не до описання, а далі хтось перебрав там команду і вся маса залягла. Зате град куль посипався за сотнею. Щось вдарило Лужича в рукав і він волів не думати, що саме. Спасений ліс чорнів вже перед очима.

— Бойчук! — гукнув Лужич понад гамір стрілянини.

— Тут!!

— Кулеметами! Вогонь!!

З лісу сипнули довгі черги і цей гарячий дощ подівав на ворога, як холодна вода. Його запал значно остиг і він заляг на полі перед лісом, не пускаючи тепер ракет. Тільки крісовий та кулеметний вогонь почав зростати, б'ючи нервово по деревах, скошуючи дощ листя на оборонців лісу.

— Дмитраш!

Наказ поручника пішов по лінії та відповіді не було.

— Де є десятник Дмитраш!

Не було позитивної відповіді. Десятник Дмитраш залишився на полі.

Лужич проковтнув свій віддих.

— Бойчук, ми не можемо тут довше залишатися, бо вони нас оточать. Вони мають всі засоби комунікації в руках, ми не маємо нічого. Наша надія є вирватись в ліс так скоро, щоб вони не могли з нами нав'язати контакту хоч через кілька годин.

— Пане поручнику, люди перемучені.

— Але вмирати не хочуть, я думаю. За мною, в ліс, березіть кулемети!

Це був пекельний марш. Стрільці, вичерпані до краю, в незнаному, густому лісі бігли, падали, піднімались і знов бігли. На цей час від ворога відв'язались. Заки большевики простежать, що край лісу звільнений, пройде трохи часу. І погоня серед чорної ночі в чорному лісі не легка. Але Лужич лякався ранку. Лякався, що може вийти з людьми з лісу просто на ворожі лінії, зосереджені навколо цього лісового комплексу. Тому поспіх тільки міг вирятувати їх із пастки, поспіх такий, щоб перевищити механізовану здібність транспорту та орієнтації ворога.

Лужич був фізично сильний і здоровий, але й він чув, що в грудях у нього все висохло, чисто. Стрільці одні одним помагали, але щораз частіше позаду лунали голоси тих, що не могли вже наспіти.

Поручник сповільнив тоді темп з бігу до маршу. Не було сенсу вичерпувати найслабших і залишитись з кількома найсильнішими, бо це кінець сотні. Він і так не знав ще, скільки людей залишилось на полі нічного бою. Наказав передати всім, що ніхто не сміє залишитись, сильніші мусять підтримати слабших.

Сповільнений марш сцілив рештки його сотні докупі. Підтягнулись ці, що відставали і трохи набрали віддиху в легені. В лісі трапили на потік і всі жагуче кинулись до води. Не сила було їх стримати. Хто мав польову пляшку, наповняв її водою і йшов далі. Тримались всі себе рухом просування, не відстаючи ні на крок, щоб не розгубитись.

— Дмитраша нема з нами — прозвітував поручникові Бойчук після переходу потоку. — Ніхто не знає, що з ним сталося. Він до лісу не добіг.

Не добіг. Якщо він поранений, то, Боже, май його в своїй

опіці. Якщо впав на місці, прийми його душу у Твоє Царство. Добрий був воєк.

Холодна, свіжа вода підкрипила стрільців значно і марш тепер сам від себе прискорився. Лужич тільки деколи дивився на свій малий компас, але лісова околиця змінилась. Появились нерівності, заглиблення, а далі регулярні балки. Стрільці кляли, падаючи і зсуваючись вниз, сопіли, як ковальські міхи, деручись на протилежні стіни і даліше тривав марш.

Все залежало від того, чи ворог захопив виходи з лісу, чи ні. А цього наперед не можна було відгадати.

В третій годині над ранком Лужич наказав короткий відпочинок. На невеликому прорубі протягом п'яти хвилин зібрались всі, хто залишився із сотні. Лужич наказав сідати, де хто стоїть і поінформував людей про ситуацію та свої пляни. Заявив, що від тепер не вільно втратити ні одного набою даремно, що треба розглядатись за зброєю по дорозі, що треба розглядатись за харчами і що їх чекає цілком невесела майбутність. Тому, заявив наприкінці, якщо хтось почуває, що не дасть ради майбутнім трудам, може передати своє озброєння товаришам і піти, куди бажає, він, Лужич, не буде вважати нікого дезертиром. Ці, хто залишиться, мусять однак взяти на себе повну відповідальність за свою долю, мусять втримати послух і дисципліну до крайности, мусять усвідомити, що вони всі знаходяться в надзвичайній ситуації і що з такої ситуації можна вийти переможно тільки надзвичайними засобами. Він, Лужич, не гарантує нікому цілого і здорового виходу, його доля зв'язана із цими людьми, які залишаться при ньому на добро і зло. Чи хоче хтось відійти геть, на власну руку?

Тишина запанувала на лісовому прорубі. Здавалось, що тіні зійшлись до купи і що нікого живого тут немає. Хвилинка, дві, три. Аж тепер почули з лісу вигуки нічних птахів.

В темряві залунав голос десятника Бойчука.

— Та, видно ніхто не хоче йти додому, пане поручнику. То нема що далі балакати. Ми з вами, а ви з нами, хай нам Бог та Пресвята Богородиця допоможе.

Лужич чекав ще хвилину, але ніхто більше не озивався. Тільки глухий помрук згоди пройшов прорубом і лісовою тишиною.

— Ляхів — скомандував Лужич. — Беріть п'ять людей і сформуєте передню стежу. На краю лісу зачекайте на нас. Рух.

І знов в дорогу. Та тепер тільки неначе щось змінилось. Ніби зникло почуття втечі, а якийсь новий дух став вступати в

невелику громаду. Кожний думав про слова поручника і кожний по своєму їх собі пояснював, але в одному всі — покищо — були згодні: іншого виходу для них не було.

Зачинало дніти, коли вся група вийшла на край лісу, де стояли стежі Ляхова.

— Де вістун? — спитав Лужич.

— Він вийшов на оцей горбок, що перед лісом, а ми його криємо звідсіля. Світанок приходив жваво і коли десять хвилин пізніше Ляхів, задиханий, пригнався нишком до лісу, в його очах горіли світла.

— За цим горбком йде польова доріжка і по ній їде до нас п'ять вантажних авт з людьми. Я думаю, що це большевики.

— Тільки п'ять?

— Як далеко я міг сягнути оком, більше не було видно.

— Біжіть назад і сягайте далше. — Лужич післав з ним ще двох стрільців, решту розділив на дві частини і першу забрав із собою, другу залишив з Бойчуком на краю лісу. — Якби нам не повезло, то ви будете крити наш відворот.

Перша група хильцем перебігла кусень поля до горба і залягла під його ослоною. Лужич взяв обидва кулемети групи і умістив їх біля себе на горбі. З ним разом було всього двадцять п'ять людей.

— Стріляйте цільно, спокійно. Ми пануємо над ситуацією.

Настала тиша. Тут і там ще хтось переладкував кріс, ще хтось поправляв собі ґрунтову підпору під дуло. Лужич запримітив всіх трьох Колодіїв із собою, залягли під горбом, все укупі. Стало вже цілком видно, хоч сонце ще не зійшло. Як на долоні з'явилися вантажні авта, вщерть наладовані військом. Лужич молився тихо, щоб обидва кулемети працювали. Ці авта їхали на те, щоб замкнути виходи з лісу, не було для цього сумніву. Тільки пекельний поспіх сотні дозволив їй вийти на цю позицію перед їх приїздом.

— Ніхто не стріляє, доки я не стрелю перший.

Вантажники віддалені були на яких п'ятьсот метрів і просувались помалу, бо нерівна доріжка не давала змоги розвинути вищої швидкості.

Лужич пересунувся до правого кулеметника і подав йому свій автомат.

— Пусту мене, сину, до машинки, то буде гаряча робота. А ти подавай набої. Скільки лент буде?

— Шість, пане поручнику. А другий має сім. Ми так поділились вночі, бо тяжко нести було.

Всього шість лент. І п'ять вантажних авт наповнених вщерт людсьми.

— До двох перших авт не стріляйте, ці йдуть під кулемет. Другий кулемет візьме з вами всіми три дальші авта. Бийте по людях, не по машинах. І добре ціляйте, хлопці, добре ціляйте.

Після того природа неначе завмерла навколо. Лужич заслухався сам у її тихі, ледве чутні звуки. Комахи щойно пробуджувались, навіть пильні коники ще спали. А вони лежать вже на позиції, готові до бою. Дивно, як це так є, що вони ось тут лежать, чекають, а ворог їде спокійно, нічого не прочуваючи, нічого не знаючи. Горбок панував над дорогою висотою добрих двох метрів, але висока трава скривала захованих на ньому і під ним людей. А врешті, хто міг сподіватись з самого світанку та в такому самотньому місці, до того далеко поза фронтом...

На віддалі п'ятдесят метрів дорога змусила першу машину показати себе боком. Лужич мав велику охоту відкрити вогонь, але інші авта мали б час розвинутись до оборони. Тому він лежав непорушно і чув тільки, як по плечах спливає йому велика крапля холодного поту.

Сорок метрів, тридцять п'ять. Машина колисала людсьми, півсонними і це було дуже вигідно. Зірвана із сну частина потребує часу, щоб освоїтись із ситуацією. А освоїтись із градом куль не є так легко.

Двадцять метрів від горбка.

Лужич вперся плечем в приклад скорострілу і натиснув язичок. Світанок розскачався, поражений несподіваними вибухами, гаряча струя куль похрестила глибоко навантажених людей і перерізала шоферську будку. Лужич переніс ціль на друге авто, з елементарним вдоволенням ствердивши, що стріляє вся позиція і що ворожий відділ змітається з авт. Трете авто блимнуло язиком вогню і раптово вибух потряс околицею, а вся машина станула в полум'ях. Серед граду куль лунали накази в чужій мові, але Лужич бачив, що військо не слухається. Сполохане важким вогнем, воно навіть не пробує залагати за ослоною власних авт, а просто біжить полем, геть від авт, геть від несподіваного пекла. Так виглядала паніка. Взяти лінію авт було тепер дуже важливо і Лужич зірвався на рівні ноги.

— Вперед, хлопці! За мною!!

Без найменшого труду добігли до вантажників, біля яких не застали вже нікого. Із тікаючих дехто пускав поза себе один чи два постріли з револьверів, зброя лежала розкинута поміж

вбитими і пораненими навколо машин та на самих автах. Третє авто горіло, як смолоскип і на ньому горіли люди — але чи живі, чи мертві, не можна було тепер сказати. Бензиновий вогонь нікого не допускав до цього авта.

— Беріть кулемети, муніцію і харчі — наказав Лужич і дав знак Бойчукові. Десять хвилин пізніше, підпаливши решту авт, сотня зникла в порізаних нерівностями околиці, використовуючи лінії верб, що росли по полях, заглиблення ґрунту та навіть струмочок, що ліниво котився на південь.

Це був четвертий день.

4.

Успіх підбадьорив сотню значно. Стрільці знайшли досить хліба і захопили від побитих досить консервних пушок. Обидва німецькі скорострільні закопали в потічку, а зате несли із собою чотири легкі Дегтярови. Половину крісів заміняли на російські, обвішавшись муніцією, німецьку всю передали тим, що затримали німецькі кріси, велика кількість людей понаклала на себе автомати. Їли по дорозі, просуваючись швидким маршем, широкою розстрільною вширш і вглиб на південний схід. Лужич однак не мав спокою. Він надумувався, коли змінити напрям маршу і відкладав це рішення до часу, доки околиця не дасть змоги зробити це непомітно, щоб змити ворожу погоню. Бо що тепер за ними буде організована велика погоня, цього він був певний. Можливо, що вона так скоро не піде в рұх, бо зафронтний балаган він бачив по німецькому боці і по советському він напевно не менший, але все таки ворог не може дозволити жадній військовій частині на безкарне гуляння по своєму запіллі.

До цього радист Божко зголосив, що радіо не працює. Він не мав часу ним займатись тепер, але побіжні оглядини показали, що пошкодження сильніше, як можна було вважати за потрібне і попсоване радіо пішло слідом безмуніційних кулеметів.

Безперервний марш тривав до полудня. Сотня вийшла знов у великий ліс і пройшовши його, вийшла в горбковату околицю, порізану численними струмками і струмочками, на берегах яких росли цілі лінії верб.

Сонце стояло в зеніті. Спека змусила спочити. Лужич бачив, що помимо завзяття, люди падуть з ніг. Він сам чувся майже хворий з поту і бруду. Неголений вже три дні, як і його люди, не виглядав дуже на цивілізованого вояка. Та про свій вигляд він і решта стрільців не думали тепер. Бойчук знайшов кількох охотників, що згодились тримати варту, решта стрільців поснула, тількищо притулившись до землі, у задушливій тіні насичених сонцем піль.

Лужич вирішив по нараді з Бойчуком дати людям спочити до заходу сонця, після того відбути цілонічний марш. Не сказав він Бойчукові, що він задумує напрям змінити на захід, тільки щоб обійти Золочів південною стороною, в погоні за власними військами. Прийшло йому теж на думку, що треба було переодягнути людей в советські однострої, але це була ризикозна річ і він цю думку закинув. Після того заснув, спертий плечима об надбережну вербу, над сонним струмочком, що котив своїм дном жменю зеленої води.

Його сон не був спокійний. Він щораз будився, але не мав сили розкрити очей і тільки неспокійно водив головою, неначе розглядаючи околицю крізь закриті повіки. Спати хотілось, спати. Доки стояв на ногах, доти тримав себе силою волі, сів спочити під деревом і через свій неспокійний сон відчував підсвідомо, що не годен піднятися.

Та здалеку, ніби з-поза гір і лісів, якісь голоси стали добиратися до нього, мішатися із його сонними, вриваними примарами, відбирати рештки його спокою. Він боронився, як дитина, надіючись ще на хвилинку затримати сон, затримати відпочинок, затримати дійсність у її бігу в нестримну далечінь — та даремно. Голоси були настирливі, лунали близько, ближче, і раптово поручник Лужич відкрив очі. Відкрив широко, одним помахом усвідомивши всю свою і свого відділу ситуацію. Перед ним стояла групка людей, в першій хвилині він подумав, що цілком чужих. Та розпізнав Бойчука, поодиноких стрільців. Що сталося?

— Пане поручнику — зголосив десятник, — до нас прийшла зв'язкова з УПА.

Багато дечого сподівався Лужич почути, та не це. Останки сонности тікали у безвісті і він усвідомив, що поміж ноги людей просмикуються різочі соняшні промені. Сонце заходило. Він довго спав. Пошукав рукою свого автомата, присунув до себе, протер долонею лице і перевів ясніший вже зір на Бойчука.

— Що ви сказали? — спитав хрипко.

— Зв'язкова з УПА прийшла до нас, пане поручнику.

Лужич кивнув головою. Зв'язкова з УПА. Як, куди, що і чому, всі ці питання не мали найменшого змісту. Бойчук стверджував факт і він, Лужич, прийняв цей факт до відома.

— Де вона? — кинув, прочищуючи горло від призираного пилу.

Бойчукова голова повернулася вбік і всі голови повернулись туди. І Лужич глянув туди помалу.

Вона там стояла. Два кроки від нього, збоку від його людей, стояла так близько, що він мусів голову задерти догори, щоб доглянути її лице. І так зустрілись очима. Її дивились на нього згори, спокійно, непорушно. З її уст він бачив тільки верхню губу і дві чорні цятки носа. Це все околоне жмутом пшеничного волосся зправа і зліва і над цим насаджений чорний берет, що з нього видно було долішні задні боки. Вона стояла гордо, випрямлена і в цій перспективі її груди заступали майже її бороду та долішню губу. Під грудьми проходив чорний ремінь, відмежовуючи неясного кольору блюзку від чорних штанів і чобіток. На цьому поясі, зліва, дуже знаменно, приперта була до тіла шкіряна кобура із пістолею. Це все побачив Лужич одним поглядом і опустив очі. Перевів їх на Бойчука.

— Як вона сюди дісталась? Наші варти?

— Варти її затримали. Вона...

Її голос залунав рівно і далеко від того, що Лужич звик вважати за дівоче, чи жіноче. Це був скандований, командний голос.

— Я можу сказати це все сама і далеко більше.

Бойчук вмовк, віддаючи їй змогу говорити, але Лужич дивився на нього.

— Продовжуйте, десятнику.

Бойчук захопився і зібрався продовжати. Голос збоку йому не дав. Тим самим тоном звідсіля впали такі слова:

— Я бачу, що ви є поручником; я думаю однак, що навіть Наполеон говорив би тепер зі мною безпосередньо.

— Про що? — підвів голову до неї Лужич.

— Про вас і вашу долю.

Він дивився на неї хвилинку.

— Говоріть.

— По дорозі.

— По дорозі — куди?

— До пункту число 13.

— Що є пункт число 13?

Вона виразніше нахилила лице до нього і він бачив холодний блиск в її ясно-сірих очах.

— Це є пункт, до якого я маю вас привести — якщо ви хочете скористуватися нашою допомогою, — сказала виразно і з відповідним акцентом на відповідних словах.

Лужич помалу підвівся із землі і став на весь свій ріст. Тобто на пів голови тільки вище від неї. Висока і струнка була ця зв'язкова.

— Це не звучало дуже гостинно — сказав, поправляючи на собі блюзу і пояс. Партизанка дивилась йому в очі, потім перевела зір помалу на його непоголене і брудне лице, на вим'ятий однострій, на повний образ кількаденного, незмитого бойового бруду.

— І ви гостинно не виглядаєте — сказала, вернувшись для зустрічі з його очима.

— Гостинно ні — погодився. — А як що?

— Як Довбуш у свій найгірший час.

Лужич після того помалу повернувся до Бойчука, що стояв з роззявленим ротом.

— Подайте людям знак. Ідемо, куди ця панна нас поведе. І підемо скоро, Бойчук, дуже скоро.

Десятник засалютував ні з цього ні з того, більше партизанці, як своєму поручникові і побіг, накликаючи людей. Лужич підняв автомат і закинув через праве рам'я, з пальцем на язичку.

— Не знаю — сказав, розглядаючись, чи не залишилось щось на місці, — не знаю, чи подивляти вашу відвагу чи вашу глупоту. В такий час, у фронтовій полосі...

— Не подивляйте тепер нічого — заявила холодно, — бо на це нема часу. Якщо протягом найближчих днів зумієте зійти із свого поручниківського коника, тоді зможете подивляти ще багато інших речей.

Вона мала свій спосіб говорення. Її уста і очі говорили, вся її постава залишалась непорушною. Тому все це, що вона говорила, мало владний характер і Лужич неохоче усвідомив її персональність, її стиль.

Не сказавши нічого, подався до своїх людей, вона, по хвилині надуми пішла за ним. Хлопці не спускали з неї очей. Це була для них дуже незвична поява, що цікавила їх тепер далеко більше, як інструкції поручника Лужича.

Кілька хвилин пізніше весь відділ був в дорозі. Як звичайно,

обезпечивши боки та виславши триособову патрулю перед себе з точними інструкціями, куди йти і як тримати видний зв'язок із відділом, Лужич цим разом залишив також задню патрулю, хоч партизанка мала про це іншу думку.

— Вони не мають тепер багато часу для вас, на щастя. Вони зайняті фронтовими подіями. Щойно пізніше, коли прийдуть частини НКВД, вам стане гаряче.

— Але обережність не шкодить нікому — сказав на це Лужич.

— Тепер йдеться більше про час, як про обережність. Ви повинні якнайскоріше залишити цю околицю. Вас чекають довгі нічні марші, згідно із цим, що я знаю. Багато більших і менших відділів з вашої дивізії пішли вже на південь, ціла хмара поодиноких людей продирається туди. Годі всіх охопити. Ваш відділ звернув на себе увагу, про бої з вами говорять навіть прості солдати. Тому наше командування вирішило вислати вас найкоротшим шляхом у гори.

— А там що?

— Є загальні чутки, що весь розбитий фронт відходить на захід і на південь. За горами, по чеській та мадярській стороні, стоять великі німецькі сили. Туди вам певно й дорога.

— А ви залишитесь з нами аж до того часу?

— Що ви маєте на думці?

— До часу, коли ми перейдемо гори?

Вони йшли побіч себе на чолі відділу, зараз за ними йшов Бойчук і вістун Ляхів, а за ними, вкупі всі три Колодії. Далі розтягався весь відділ на просторі сто кроків. Сонце зайшло і скоро наставав вечір. Якби не війна, то все це можна б рахувати за пластову прогулянку і може тоді приявність цієї дівчини мала б інший посмак. Вона мовчала довшу хвилину, потім здвигнула плечима.

— Я не думаю, щоб мене перенесли на південь. Я вас маю передати на тринадцятому пункті, а хто вас перебере — не моя справа.

— Як вам на ім'я? — спитав Лужич.

— Мое ім'я не для вас. Для вас псевдо.

— Яке ваше псевдо? — повторив своє питання, незражений.

— Ірина.

Може це було для нього й глупо, але це псевдо йому сподобалось. Воно підходило до її особи. Кожне ім'я має свій посмак. Інакше звучить Пилип, інакше Святослав. Кожне передає якийсь образ і важко спекатись образу, що Пилип, це наче бо-

сій селянин у звисаючих білих, льняних штанах, в такій же сорочці, підперезаний куснем шнурка. З Святославом зв'язаний цілком інший образ. І таке ж було з Іриною. Якби її псевдо було, наприклад, Галя, воно не було б на місці. Галя, це щось дуже дівоче і тепле, а ця дівчина була сувора і недоступна і власне її псевдо дуже добре віддавало це враження. Все таки, це все було б гарно і мило, якби не війна і свідомість небезпеки. Людина до небезпеки звикає скоро, але це не зменшує ризика ні на волос.

Настав вечір і марш став трудніший. Бойчук розставив ще трьох стрільців між передньою стежею і відділом для зорового зв'язку і тепер виявилось, що Ірина має багато більше досвіду у нічному марші, як весь відділ поручника Лужича з ним разом. Вона йшла певно і скоро і доводилось підганяти зв'язкових стрільців і всю стежу до скорішого просування.

— Ми мусимо досягти цього пункту перед світанком. Там на нас чекає звено Заграви і там ми розпрощаємось. Завтра вже тут будуть війська НКВД, вони завжди йдуть у віддалі двох днів за військовим фронтом, а для вас найкраще на п'ятах фронтових військ дістатись у безпечніші місця.

Свою натуру Ірина показала дещо пізніше, коли прийшлося перестрибувати невеликий, але забруджений худобою потік, з болотяними берегами. Лужич подав їй руку, влізши у чоботах безпардонно в болото, та вона ніби й не доглянула його допомоги. Розігнавшись, перестрибнула потік сама і пішла далі, не оглядаючись. Лужич вибрався за нею, хитаючи головою. Ледве наздігнав її у темряві. Стрільці бачили цю сцену і перешіптувались між собою.

Трохи пізніше він нав'язав з нею розмову. Та її відповіді були все точні, до справи і він ніяк не зміг пробитись через її зовнішній щит. Вона трактувала його як зустрічне явище переходового характеру і через годину-дві вони розстануться на те, щоб більше не зустрітись.

Він все таки підтримував розмову.

— Вас не дивує, що я із таким довір'ям поставився до вас і до вашої місії? — спитав нарешті.

— А чи ви мали інший вихід?

— Очевидно. Я міг випросити вас геть і продовжати марш як досі.

— З якими наслідками?

— Це в Божих руках, хто з нас може знати, що чекає нас за хвилину?

— Хочете цим сказати, що наша допомога вам цілком не потрібна?

— Потрібна, але без неї ми теж обійшлись би.

— Тоді... жалко, що я ваш відділ турбувала.

Лужич захотів якось вийти із сліпої вулиці.

— Ви дуже односторонньо сприймаєте мої слова. Для вас все або біле, або чорне. Або я маю впасти перед вами на коліна і дякувати за допомогу, або ви цілком даром трудилися. Жадного нюансу у вас немає.

— Якщо навіть є, то це ані не час ані не місце про них говорити.

— А є? — спитав живіше.

Вона мовчала хвилинку. Відділ переходив саме проруб між лісами і місячне сяйво дозволило бачити трохи далше, як у лісі. Тільки всюди було тихо і нічого видно не було, крім поодиноких дерев на прорубі та двох стін лісу, позаду і впереді.

— Ви знаєте — озвалась спокійно, — щоб було ясно і без сумнівів. Немає жодних нюансів до моєї, як ви кажете, місії у вас. Жодних.

— Це прикро.

— Через пів години будемо на місці. Тоді перестане вам бути прикро, бо інші люди і інші події заберуть всю вашу увагу.

Лужич замовк і не відповів вже нічого. Усвідомивши, що його щось тягне до неї і потерпівши поразку у самій спробі, замкнувся в собі і віддався актуальним справам. Назовні ніхто не впізнав би по ньому якоїнебудь зміни, але кожна людина переживає такі хвилини і хоч назовні їх не видно, вони все таки відбуваються.

Згідно із її запевненням, через пів години, у глибокому лісі вони дійшли до обриву, дном якого плив невеликий потік. Тут стояла стежа, оточена кількома озброєними, цивільними людьми і тут зустрів їх командир Заграва. Його перші слова, після обміну кличкою з Іриною, виявили безмежну іритацію.

— Я ж післав трьох людей напроти вас. Ви розминулись із ними!

— Ми нікого не зустріли. Ми йшли вказаним шляхом — ствердила Ірина.

— Тоді щось мусіло статися. В околиці повно війська, я дивуюсь, як ви перейшли непомічені. Я вислав людей, щоб змінити весь плян. Ви мали затриматись на цілий день, доки не прочиститься околиця, але тепер все пропало. Ми мусимо рис-

кувати. Хочете вступити до УПА? — звернувся командир прямо до Лужича.

Поручник дивізії видивився на нього, хоч у темряві було видно тільки ясніші плями облич.

— Це є справа, якої не можна вирішити одним словом. Перше всього ми мусимо вийти ціло на безпечніші місця. У мене всього п'ятдесят чотири чоловіка.

— Це у нас рахується за повну сотню.

— У нас це рахується за нецілу соту. Ми маємо за собою програний бій. Мораль людей не є на найвищому рівні.

— Однаково, передумайте. Багато ваших вступило вже до нас. А тепер в дорогу. Мої люди вестимуть нас. Не маємо часу на спочинок, їстимемо по дорозі. Нехай кожний бере із собою кусень хліба і ковбаси, що ось тут, в мішках. Я думав, що вас більше, беріть по дві порції, стане для всіх.

Ніхто не нарікав на змучення. Всі розуміли ситуацію і ніхто не хотів залишитись позаду. Кілька хвилин проминуло, заки роздано харчі і відділ вже був в дорозі. Командир Заграва залишився біля Лужича й Ірини.

Перебрівши потік вблід, з настанням першого світанку, відділ добився на край лісу і командир Заграва вирішив поспішним маршем, майже бігом пройти двокілометровий кусень поля, що відділяв їх від наступного лісу. Тут Ірина вирішила відійти назад у свою путь. Та Заграва видивився на неї.

— Ви не чули, що я говорив? Тут повно війська в околиці. Ви не маєте права носа показати з лісу. Щойно як вийдемо з цього кітла, можете подумати, де приміститися. Крім того, з вами хоче говорити Хмара і переказав мені, що при першій нагоді я можу взяти вас із собою. Ця нагода така сама добра, як кожна інша.

Для Заграви справа була покинчена, але не для Ірини.

— Я цілком неприготована до такої дороги. Крім того, я не полагодила багато справ на місці...

— Подруго — перервав Заграва піднесеним тоном — як вас зловить большевицька куля, всі ваші справи будуть полагожені. На тому кінець.

Він підкреслив свою волю, відірвавшись пару кроків наперед і Лужич під носом посміхнувся. Значить були авторитети, що їх Ірина слухалась. Він хотів на її тему поділитись думками із Загравою, та командир не зраджував охоти до дальшої розмови, а десять хвилин пізніше підбіг до них один із стежих з-переду.

— Ми нарвались на большевицьку піхотну частину. Не можемо йти далі. Також зліва маємо контакт з ними, а направо видно таборіві вогні. Ми...

Його слова перебив гострий, крісовий постріл. Всі настожились. Відділ зупинився, надслухуючи. Хвилинка тишини закінчилась ще кількома крісовими пострілами і довгою серією з кулемета. Якись крики знялись напереді. Знов стріли.

Заграва поклав долоню на плече Лужича.

— Розгорніть людей до бою. Ми в пастці.

5.

Лужич знав із свого досвіду, що найгірші ситуації витворюються тоді, коли вони розвиваються безконтрольно, неначе за чийсь пляном, без змоги власної інтервенції. І ще знав він із свого досвіду, що в таких драматичних випадках найкраще зробити щось найменш передбачливе, щоб розірвати безмилосердні пута, накладені невмолимим розвитком випадків.

Першою його думкою було завернути цим самим шляхом назад, та заки він успів видати відповідні накази, позаду них залунала густа стрілянина, наближаючись з кожною хвилиною, неначе б ворожа атака йшла повним гоном.

— Ми в пастці — повторив Заграва, переглядаючи свій автомат.

Ірина витягнула з кобури свій револьвер. На сході небо посіріло і став заповідатись день. Не було ніодної хвилини часу вже до втрати. Цілий відділ стояв навколо них і Лужич знав, що його доля спочиває тепер на його плечах.

— Ми йдемо на прорив — заговорив голосно, щоб всі чули. Не було з чим скриватись. Із усіх боків міцніла стрілянина. — Йдемо всі і на один пункт. Темрява нам дозволить досягти ворожої лінії відносно легко, а тоді у це вузьке місце, що ним прорветься перша група я хочу бачити, щоб всі ви трапили як-слід. Не широким фронтом, а клином. Шануйте муніцію. Машинові пістолі зі мною, пробити ворожу лінію, кріси з багнетами позаду. Бігом, вперед!

Всі стрільці і всі присутні партизани усвідомили повагу хвилини, хоч вона прийшла так нагло і несподівано. Але у час вій-

ни більшість подій стається несподівано. Вояка до цього загартовують довгими місяцями і роками і добрий, вишколений вояк знає, що в кожній хвилині смерть може заглянути йому в очі і в кожній хвилині він може їхати на відпустку. Стрільці Лужича не були ще загартовані, але події їх вчили.

Лужич тримав біля себе Бойчука.

— Якщо я впаду, ти перебереш команду. Йди взад, щоб ми не впали разом.

— Пане поручнику...

— Роби, як кажу!

Весь відділ вже був на бігу. Витягнений у довгу гадюку, біг спочатку підтюпцем, та кров розгрівалась автоматично і близькість ворога розпалювала її додатково. Вже досягли лінії своїх стеж, що лежали в перестілці з ворогом. Попереду в темряві блискали вогники, Лужич автоматично вибрав місце, де їх блискало мало і куди куці становили темну заслону. На заході небо було цілком чорне, на сході почало сіріти. Вони бігли із сходу і вирости перед першою ворожою лінією, як чорні тіні, ніби з-під землі. Кілька коротких серій відчинило ворота у ворожій стрілецькій лінії і весь відділ клином вривався у ворожі становища. Раптово перед Лужичем появилась чорна стіна, рүхома чорна стіна людей, без сумніву, людей. З-заду натискали розігнані стрільці, не було змоги стриматись ні на мент. Лужич підняв автомат і натиснув язичок до кінця. Град куль, вогонь, тріскіт, крик і прокльони злились в одне. Він чув, що біжить по людських тілах, за ним його люди, вперед, тільки вперед! Викинув порожній магазин з автомата і на бігу вложив новий. Позаду метушня, оклики, накази, стріли, удари, напереді рівна площа селянського поля аж до чорної лінії обрїю. Далеко, Господи, далеко. Зліва чорна лінія підходила ближче, зліва ближче до лісу. Перед очима ще раз чорна стіна в повному розгоні. Як добре, що успів переладувати автомат. На бігу посіяв смерть, на самому чолі клина, хтось допоміг на боках, перестрибнув кілька людських тіл, доглянув зліва трівкий вогонь, хоч куль не чув. Кулемет. Повернув автомат вбїк і всліпу пустив серію в темряву і в світло кулемета. Не бачив наслідку, не було часу. Бігом вперед, і змучення не чути. Ніби чоловік народжений до вічного бігу. Що перед нами ще? Більше вліво, чи більше прямо? Як довго ще буде темно? Зліва чути стрілянину, регулярну кулеметну стрілянину. Тоді більше вперед, просто себе, хоч дальше, та не на кулі. Тільки скоро, бо час — час дорогий!

Аж дивно, скільки бойового гуку позаду і як мало по боках

тепер, та тишина попереду. Невже вирвались? Невже аж до того чорного лісу не буде вже ворога? Це велике щастя, це несамовите щастя — тільки на хвилину.

Раптово перед самими обличчями вогонь. Кільканадцять джерел, струї вогню. Це кулемети. Назад? Ні, вже ніяк, вже пізно і нема де скритися.

Автомат — серія, прямо у ці вогні. Щось вдарило збоку, мало не впав, але втримався. Біжать із ним ще люди? Біжать, чути їхні кроки і їхній важкий віддих, біжать із ним разом прямо на скоростріли. Автомат — нова серія. Крик напереді, метушня. Ще серія, магазин спорожнівся. Немає часу ладувати. І ось вже — перед самими очима. З розмаху вдарив прикладом автомата, відчув, як тріс череп від удару і крик завмер. Знов удар, перед ним тепер двох, збоку позаду короткий револьверний постріл, один впав, другого вдарив, вдарив, аж сам повернувся тілом. Це вона стрелила, здивувався підсвідомо, що вона ще тут, взагалі, що вона тут, ще якісь постаті з ним, але мало, мало, де решта? Знов вдарив когось, перед очима немає вже скорострілів, тільки темрява і тупіт ніг за ним. Свої, Боже, як мало, де решта, де решта? Не міг стримати себе, щоб не оглянутись, але використав це на те, щоб зняти з пояса гранату. Кинув її поза себе, на цю клятву лінію, що її щойно перестрибнули, вихопив другу і післав її за нею. А тоді знов вперед, вперед, скоро, доки ще темно і тільки у підсвідомості думка, що їх так мало із ним, так страшно мало, а вся решта — де є вся решта?

Він же їм подав напрям, вони знали, куди і знали, що треба скоро, що нема ні секунди часу на зволікання, на непевність, що тільки нагальний, гвалтовний удар може їх врятувати — та не всіх. Вони однак ще добіжать, помимо цього, що по полі тепер лунає кулеметна стрілянина, як на стрільниці. Стрілянина ця ніби віддалюється вліво, до лісу, але немає часу аналізувати ситуацію, будучи у ворожому оточенні.

Перед ними тихо, темно, але вже не так дуже темно і раптово Лужич усвідомив змучення. Раптово, ніби перед тим цілком не був змучений, а тепер нагло прямо ноги вгинались і віддиху не ставало.

Він затримався на місці і об нього хтось ударився з розгону. Ударився і впав. Якийсь стрілець. Нехай, зараз підніметься, нехай віддиху зловить. Ще дві тіні добігли і попадали на землю, усвідомивши своє змучення так як і він. І ще одна оподалік, не добігла, а впала. Нехай, підніметься зараз же і долу-

читься. Та ні. Чекав секунду, дві, три. Час дорогий. На олов'яних ногах завернув і перебрів ці десять метрів поля. У грудях вибухав вулкан безконечними вибухами, що шуміли у вухах, як водопад, заглушуючи свідомість. Закинув рам'я під змучену постать і насилу підвів її до половини.

— Лишіть... за-лишіть... біжіть... бо... бо...

Вулкан злагіднів. Груді хватали повітря шматами, куснями, як гарячу картоплю, але вулкан все таки притих. Підняв її насилу вгору, на безвладні ноги і потягнув із собою, вперед, до спасенного лісу. Інші поволіклись з ним, спершу важко, з обвислими головами, потім живіше, коли груді спочили, коли повітря перестало їх розсаджувати, коли кров принесла оживлюючий кисень у ноги і прочистила свідомість.

Ліс чорнів вже перед ними. За ними залишилась стрілянина і тільки часом ще заблукана куля неслась кудись світами із завмираючим плачем. За ними залишились люди, але хто тепер міг думати про це?

Вони йшли в темряві лісу, маленька громадка, залишена сама собі у широкому ворожому світі. Та ліс не дав їм надовго схоронення. Дерева стали рідшати і вони знов вийшли на поле. Тепер було вже значно ясніше, Лужич скерувався автоматично вздовж лісової коси і так вони йшли і йшли, вже стало цілком ясно, вже високі хмарки озолотились сонцем, відгуки стрілянини лунали ще здаля відірваними звуками, а вони йшли, як автомати, доки коса не завела їх у матірній, глибокий ліс. І тут ще не спочили. Керуючись сходом сонця, йшли на південь, йшли, не бачучи себе взаємно, йшли, щоб підсвідомо зробити якнайбільше дороги від місця нічного бою. Але йшли разом, не відстаючи, тільки неначе через сон, Лужич усвідомлював пізніше дрібні події цього маршу, короткі спочинки у півсні, голод і змучення, алярми на кожному кроці, навіть, коли олень вийшов на них серед білого дня і дальший марш у знищеній обуві, рештками сил.

Під вечір цього дня зашились у густий бір десь далеко на південь від Золочева і тут, неначе за взаємним порозумінням, лягли до сну, що тривав до високого сонця, наступного дня.

Інстинктивно, в ролі команданта своєї частини, Лужич розбудився перший. Довгий сон прочистив ум і тільки фізично боліло від зусилля. В лісі було гаряче, парно, тихо. Ліс жив своїм нормальним життям, і під гарячим сонцем затихав. Тільки муравлі запопадливо працювали, мандруючи у свою ціль навіть

через таку перешкоду як нога поручника, великі, чорні муравлі, некусливі, лісові будівничі. У рідких промінчиках сонця, що продиралось тільки з найвищим трудом в цю гущавину, мінились діамантами перлинки роси на срібному павутинні і це додавало барви до образу мирної тишини — так далекого від образів попередньої ночі.

Лужич потряс головою, вертаючись до свідомості ситуації і подій.

Розглянувся навколо себе помалу. Оподалік лежав горілиць вістун Ляхів, радист з його сотні і ціле його лице було сплячене засохлою кров'ю. Дві-три мухи то сідали, то підлітали із нього. Лужич приглянувся бистріше, та груди Ляхова підносились регулярним віддихом і він тільки спав, спав твердо. На крок чи два від нього лежав один із братів Колодіїв, із всіх можливих людей сотні, якраз він, а далі — Лужич протер очі — другий і третій Колодій. Поручник дивився на них трьох, сплячих і поборов намір перехреститися: якраз вони? Як це так, що він їх майже не пригадає за весь час маршу? Та розум пригадав йому, пригадав: вони були весь час із ним і як не дивно, вони дійшли аж сюди, всі три разом. А хто це, під оцим грубим дубом? Не бачив звідсіля обличчя, бачив тільки широкі плечі із відзнаками на раменах, десятник. Хіба Бойчук? Підвівся щоб стати на ногах і сів назад. Ноги не були ще його. Геть, аж у бедрах відчув пекучий біль фізично вичерпаного тіла. Та закусивши зуби зробив другу і третю спробу і за четвертою підвівся. На ногах станув непевно і в голові стало болюче гарячо, в очах на мент потемніло — та перейшло, ніби якась рука забрала біль з черепа і повела його кудись у низ, до цілковитого зникнення. Тоді спробував зробити крок і хоч ноги слухались як дерев'яні стовпи, все таки зумів ними рухати. Наблизившись нечутно до десятника, нахилився над ним. Справді, Бойчук. Це він мусів бути, що все йшов за ними, що найбільше відставав, аж вони втратили надію, що він наздожене їх, та він все наздоганяв, на кожному спочинку. Аж сюди.

Ніби відчувши через важкий сон чийсь зір на собі, Бойчук розкрив очі, що заблимали як два світельця серед брудного, неголеного обличчя. Лужич відчув у собі незвичне тепло до цієї людини. Поклав долоню на його плече важко, Бойчук кліпнув очима і помалу, помалу усміхнувся. Лужич потиснув його плече і підвівся на весь ріст. Сили прибували з кожною хвилиною, але зате він відчув болючий голод, що раптово, несподівано прямо схопив шлунок у короткий скорч. Лужич зігнувся, та

воно перейшло, тільки Бойчук, підвівшись, дивився на нього трохи злякано.

Лужич зробив пару кроків і зупинився біля сірого, дубового пня. На землі, між кущами, що до половини її закривали, спала ще одна постать. Пшенична хвиля розсипалась густо по моху і траві, а далі брудна, подерта блюзка і решта тіла зникли в кущах. Лиця не було видно з-під волосся, тільки рівномірний віддих вказував на життя.

Лужич відступив назад, вернувся на своє втопане місце і сів, щоб зібрати думки і надати їм якийсь напрям. Перше всього глянув по собі. Його однострій тільки нагадував свій попередній вигляд. Продираючись крізь ліс, повідривав гудзики, порвав цілком ліву, нагрудну кишеню і доглянув тепер, що цілий лівий бік блюзи був чимось розшарпаний. Коли взяв її в руку і доторкнув тіла, відчув міцний біль. Тоді пригадав, що його вдарило щось сильно. Розіп'яв блюзу, сорочка була теж розпорена і боки її були чорні від присохлої крові. Рана? Без сумніву, під долішнім ребром його шкіра була засклеплена сухою кров'ю і навколо все було сине, як від порядного удару. То це куля пройшла так попри нього. Якби одну долоню до середини, він вже не жив би. А вона тільки бік зачепила. Уважно обмацав поранення і прийшов до висновку, що його бік тільки задраснений, шкіра розпорена і все присохло, засклеплене.

— Ви поранені — сказав тихо Бойчук, що лежав на лікті і не спускав з нього ока.

— Тільки зверху. А ви?

— Прикладом хтось потягнув мене по плечах, це все. Але... Не докінчив і Лужич знав, що він хоче сказати. Не треба було слів.

Помалу піднявся вістун Ляхів. Із заплюшеними ще очима, тряс головою, як кіт, облитий водою і треба було почекати, заки він притомно глянув на світ.

— Де ми? — спитав спершу і потім похитнув головою, впізнавши. Поручник Лужич позапинав на собі блюзу на всі гудзики, що ще були на місці, тобто тільки на два і то внизу, підповз до дуба, щоб спертись об нього плечима. Серед муравлів настало заворушення, непередбачлива рука долі помішала весь порядок їхнього царства, але тепер Лужич вже за них забув.

— Ми є десь між Львовом, Золочевом і Бережанами. Якщо вийдемо на якісь теренові пункти, зорієнтуємось краще. Ми є змучені і голодні і на це треба буде скоро знайти раду. Нам

треба помитися. Ми не можемо залишити цього лісу, доки не прийдемо до сил.

— Сказали пан поручник — озвався збоку інший голос.

Лужич помалу повернув голову туди. Тома Колодій сидів похитуючись, як п'яний. Але його очі вп'ялені були в Лужича і в них можна було прочитати багато. Бойчук перевів свій зір на поручника, Ляхів дивився на стрільця, попіднімались обидва інші Колодії і непомітно заввага Томи Колодія набрала ваги млинського каменя. Її інтенція була ясна: в цій ситуації Лужич не є жаден поручник, раз його відділ розбито і це йому треба сказати і це вибрався сказати він, Тома Колодій, із великою внутрішньою сатисфакцією та видним назовні здоволенням і цікавістю. Як реагує Лужич?

Бойчук підвівся із свого місця. Стягнув блюзу вниз, справив пояс, як міг, поправив кобуру з револьвером на ньому і весь цей час дивився на стрільця. Потім помалу підійшов до нього. Колодій підняв долоню.

— Дайте спокій, десятнику, це не ваша справа.

Бойчук однак підійшов ближче і станув над Колодієм, хоч цей дивився на поручника.

— Стрелець Колодій — заговорив десятник Бойчук, з погрозою в голосі.

Стрелець Колодій помалу звівся на ноги і станув трохи збоку від десятника, все ще не спускаючи ока з поручника Лужича.

— Я вам сказав, десятнику, це не ваша справа — повторив дзвінкіше.

— Лицем до мене, стрелець Колодій — скомандував гостро, але тихо десятник, що вже не одного стрільця мав перед собою.

Цілком для всіх несподівано, Колодій метнувся і вдарив десятника навідлив в лице. Бойчук захитався і впав, більше від несподіванки, як від сили удару. Тома дрижав ледве помітно і схилившись, захопив в руку свою машинуву пістоль. В ній стирчав повний магазин куль.

Здавалося, що навколо застигла природа. Попіднімались обидва Колодії, став на ноги помалу вістун Ляхів. Бойчук сидів на землі і непомітно відпинав накривало своєї кобури.

Це все Лужич бачив, як на долоні. І так само добре він розумів напруження цих хвилин. І так само добре він знав, що для нього ще бій не скінчився. Ось тут, він стояв в ситуації гіршій, як перед ворожим кулеметом. Він бачив дуже виразно, як

дрижать руки Томи, може для самого Томи несвідомо. Він відчував кожним змученим фібрим свого організму, що Тома є над краєм нервового провалення і при цьому всьому він розумів всім своїм еством, що ця хвилина рішатиме не тільки його власне фізичне життя, але в першу чергу його психічне самопочуття. Лужич мав тверду натуру. Він світ бачив ясно і він визнавав у ньому два основні типи людей: міцних і слабких. Він не належав до слабких і ніколи належати не міг. Він мусів пробити мур головою, якщо нічого іншого не було у нього.

Його автоматична, машинова пістоля лежала два кроки від нього, його револьвер був у закритій кобурі. Він не мав би часу тепер зробити щось у цьому напрямку. Він відчував, що Тома Колодій чекає на те, щоб він дав йому оправдання потиснути язичок автомата. Він знав, що Тома Колодій чекає на те, щоб тут, на цьому місці розв'язалась справа, що мучила його душу п'ять років і що тільки ця і ніяка інша справа тут не може бути розв'язана.

Поручник Лужич помалу підвівся із землі і випрямився на весь свій ріст. Він бачив Бойчуковий відрух і озвався прямо до нього, неначе б Колодія не було на сцені.

— Десятнику, він говорить правду: це не ваша справа.

Бойчук застиг. Лужич перевів зір на Колодія і зробив один крок в його напрямку. Колодій підірвав нервово дуло автомата. Його очі змінили барву, з них блимала безпосередня погроза.

— Ще крок і...

Лужич не міг затриматись. Він міг згинути, але він не міг піддатися цій погрозі. Він зробив ще один крок і третій і став аж перед самим Колодієм — і стріли не впали. Та це не значило, що це не станеться зараз же. Колодій потребував окремого ще поштовху.

— Ви вбили мого брата — заговорив голосно. — Ви вбили мого брата — повторив як автомат.

Лужич затримав його неспокійні очі у своїх і не випускав, байдуже, що станеться. Тому він не бачив, як побіліли кістки обох рук Томи, що тримали машинову пістолю. Всі бачили тепер, як дуло тремтіло в цих руках — і проте ніхто не мав моральної сили реагувати. Така це була ситуація.

— Ви вбили мого брата — повторяв монотонно Тома, як маніяк.

Лужич озвався піднесеним, та рівним голосом, опанованим до краю, ніби це вони розмовляють у сотенній канцелярії.

— Стрелець Колодій, ви поважилися підняти руку на десятника — говорив виразно Лужич, не звертаючи уваги на слова Колодія, — що у фронтівій полосі рівняється карі смерти.

— Ви... ви! — Колодієві очі виходили з ям під впливом його нервового напруження і Лужич в цих очах бачив свою власну смерть, немов у кривому дзеркалі. Ця смерть буде скоро і легка, бо автомат має тридцять дві кулі і коли нервовий палець потисне язичок, вони всі, до останньої вилетять з гарячого дула, ніхто їх не зупинить, тільки він, Лужич — своїм тілом.

— Беручи до уваги події останніх днів і ваш нервовий стан та неможливість правильного переводу справи перед регулярним трибуналом, я караю вас на місці — Лужич підняв руку і долонею вдарив Колодія в лице. Вдарив важко, важче, як цього бажав, але він не знав, яка його рука була олов'яно важка в цю хвилину. Як рука трупа.

Колодій звалився на землю, машинова пістоля вилетіла йому з рук — без стрілу. Лужич дивився ще на нього хвилину згори, потім повернувся і пішов на своє місце. Тоді, за його плечима, куди його очі не гляділи, Тома Колодій зірвався, вхопив автомат і — його брат, Степан копнув зброю з його рук у хвилині, коли скажений палець Томи натискав язичок. Зброя впала оподалік, біля Бойчука.

— О, ні, брате, — заговорив Степан. — Не ззаду.

Настала метушня, центром якої був Тома, що кидав собою, як скажена собака. Та брати тримали його міцно і Степан нарешті хляпнув його кілька разів по лиці, заки привів до свідомости. А тоді Тома ліг у кущах, вичерпаний, порожній, як баллон, що з нього спускають дух.

Лужич бачив це із свого місця. І бачив, що збоку, в гушавині, стоїть Ірина із широко відкритими очима серед блілого, як папір, обличчя.

6.

Вони перебули весь день на цьому самому місці, в атмосфері, що була безпосереднім наслідком ранішнього випадку. Тома пролежав цілий день на одному місці і тільки під вечір

обидва брати витягли його насилу до недалекого потоку. Десятник Бойчук бився із своїми думками: стрілець його вдарив, він не zareагував особисто, яка його повага тепер? Інтервенція поручника не вирішувала справи його особистої чести. Бойчук не був мстивою людиною, але він собі сказав, що з Томою Колодієм у нього справа не закінчена. Поручник Лужич перевів день над чищенням зброї, не звертаючи уваги на своє оточення і протягом цього дня найбільш нормально ще повелись тільки Ірина і вістун Ляхів. Вістун зник зараз же після драматичної сцени і повернувся годину пізніше несучи в своїй блюзі, що послужила йому за верету, кілька кварт малин, свіжих і пахучих, як тільки лісні ягоди в лісі пахнуть. Не питаючись нікого про думку, нарвав лопухового листя, розділив малини на рівні порції і поставив перед кожним, не виключаючи Томи Колодія, хоч очі Ляхова виразно показували його особисту думку про стрільця. Ірина тим часом розвідала в східньому напрямку і знайшла потік, щоправда дуже маленький, та після малинового сніданку, вістун Ляхів пішов із нею туди і з глини та зеленини збудував у вигідному місці невелику греблю і води зібралось скоро вище колін. Як вони обидвоє умовились, вони нікому не сказали, але Ірина викупалась перша, а потім вістун Ляхів повідомив усіх про знахідку і до вечора вони наче віджили. На пораду Ляхова ніхто не з'їв всіх малин нараз і таким чином оминули немилих наслідків, що їх звичайно викликають сирі овочі на виголоджених шлунках.

Під вечір поручник Лужич передумав свої думки. Він знав, що ранішня подія не принесла йому слави, помимо його особистого виступу, бо повне психічне зламання Колодія було жалюгідним видом протягом цілого дня, але він собі сказав, що такі ситуації можуть траплятися частіше і що він, Лужич, не має іншого виходу, тільки поступати так, як він вважатиме за відповідне і доцільне. Він є командантом цієї громадки людей і хто не хоче цього визнавати, буде караний. Лужич не задумував дати дозвіл на індивідуальні рішення. Він відчував на своїх плечах відповідальність і протягом цього дня він рішився її понести.

Це не був розмовний день. Крім Ляхова, майже ніхто не озивався. Тому голос Лужича залунав несподівано твердо, коли він скликав всіх до себе. Він підкреслив значення свого місця тим, що не рухнувся ні на палець із нього і зачекав, аж десятник Бойчук, вістун Ляхів, Ірина і обидва Колодії на його знак посідали півколом напроти нього. Зір Лужича пошукав третьо-

го Колодія. Він лежав горілиць у своїх кущах, байдужий до всього, що діялось навколо.

Лужич звернувся до Степана Колодія.

— Приведіть брата сюди.

Степан не мав нічого скритого в своїм обличчі і Лужич подумав, що Степан врятував йому сьогодні життя — та це життя хотів відібрати йому його брат. З-заду. Степан був найстарший між ними і зрозуміло, що він відповідав за них всіх.

— Хочете його морально добити...? — спитав помалу Степан.

Лужич зробив засадниче, суворе ствердження.

— Ми не є психопати. Ми вояки регулярної частини. Доки хоч один з нас живе, доти ми триматимемо військовий порядок між нами. Приведіть брата сюди, заки я вжию суворіших заходів.

Степан підвівся неохоче і пішов. Ніхто не дивився за ним, тільки Лужич, що сидів лицем в той бік, був свідком, як Степан говорив, переконував і вмовляв. Ніщо не допомогло. Тома Колодій не рушився. Степан вернувся і сів на своєму місці, мовчки.

Лужич глянув на нього.

— Де ваш звіт?

Стрелець Колодій спершу не зрозумів, потім усвідомив, став на ноги, випрямився і злісно прозвітував.

— Стрелець Тома Колодій не хоче прийти сюди.

Лужич не спускав з нього очей. Він мав такий спосіб дивитись на людину і внерухомити її своїм поглядом.

— Десятник Бойчук, приведіть стрільця Колодія сюди.

Бойчук піднявся з блиском в очах. „Так є, пане поручнику”, — сказав і обернувся на п'яті. Він нічого не говорив, тільки скомандував:

— Стрелець Колодій, за мною!

Очевидно, що стрелець Колодій не ворухнувся. Тоді десятник Бойчук нахилився, обидвома руками вхопив стрільця Колодія за блюзу на грудях і поставив його одним рухом на ногах.

— За мною тепер — процідив тихо — і не пробуй опиратися. — Якась осторога озвалась десь в глибині мозку Томи, бо він не пробував назад сісти на своє місце. Він поволікся за десятником і осунувся на землю близько півкола. Бойчук зголосив виконання наказу і на знак Лужича зайняв своє місце.

— Справа стрільця Томи Колодія на цьому не замикається — проголосив тепер Лужич голосно. — За удар свого зверхника

стрілець Колодій був покараний на місці і відповідно до обставин, в яких ми знайшлися. Зо погрозу зброєю старшині вирішення справи я залишаю за собою.

— Чи можу я щось сказати?

Це був голос Ірини. Лужич перевів зір на неї.

— Прошу.

Партизанка випрямилась в грудях і піднесла голову вище.

— Я не є вояком дивізії і моя присутність тут випадкова. Я думаю, що я можу відійти кожної хвилини і що я не підлягаю наказам пана поручника — вона заакцентувала останні два слова, та Лужич поважно притакнув головою, не звертаючи на її акцент уваги.

— Чи це все? — спитав.

— Ні. Я хочу сказати щось, що певно всім лежить на серці і я скористуюсь тим, що я не маю жадного службового відношення до командуючого старшини. Мені йдеться про чисто людський підхід. Стрілець Тома Колодій обвинуватив командуючого старшину у вбивстві його брата. Це було психічною спонукою для стрільця Колодія до чину, що довів до всього випадку.

Ірина вмовкла. Навколо стало тихо, неначе б всі стримали віддих. Партизанка вп'ялила тепер свій ясний зір в лице поручника Лужича.

— Чи можете і хочете дати нам всім вияснення? — спитала тихо.

Лужич дивився на неї просто, непорушно і його уява, дивним дивом, винесла його поза це коло, поза цей ліс, поза цей світ взагалі. Її очі ніби побільшилися під його гострим поглядом, та за цими голубими очима в його уяву вірвалась і розгорнулася в цілу ширинь сцена з минулого, сцена, що стільки разів розбуджувала його із сну серед глухої ночі.

— Одного вечора, на забаві в читальні, показалось, що Іван Колодій і я любимо цю саму дівчину. В куті, біля буфету він перейшов мені дорогу. Навколо люди роступились і справа стала прилюдна. Біля нього стояли його три брати. Він поставив мені ультимат. Або я перестану ходити до Марти, або він зіб'є мене на квасне яблуко. Я не маю жадного брата. Я стояв сам. Я сказав, що якщо мені це скаже Марта, тоді я знатиму, що вона не моя. На це надбігла Марта. Але було пізно щонебудь робити. Він образив мене слівно і після цього вдарив в лице. Я вдарив його. Він упав і головою гримнув до гострого канта буфету. Брати Колодії вирішили, що я його вбив. Люди

стояли між нами, але я мусів залишити місто. Це вся історія.

На мент стало тихо і раптово щось зашипіло, аж всі присутні здригнулись.

— Вся історія, вся історія — заговорив викривленими невисно устами Тома Колодій. — Іван гние в гробі, то це вся історія, так?! Іван був би ніколи не згинув, якби ви його не штовхнули, ви... ви...

— Тома, замкни писок — втяв Степан. Ярослав нахилився до Томи, пробуючи його заспокоїти. Степан глянув по обличчях, що дивились на них. — Поручник говорить правду — заявив рівно. — Воно так було. Іван розпочав сварку, Іван вдарив перший. Поручник віддав йому і Іван упав. Удар мусів бути сильний, бо Іван не був слабкий. Кант стола вривався йому з-заду в череп. Іван умер на місці. Але... його смерть була спричинена поручником і його ударом.

— Це ми так думаємо — озвався середній Колодій, Ярослав. — Я студіюю право. Смерть наступила від удару об стіл, не від удару поручника.

Степан оглянувся на нього, здивований таким становищем.

— То чого ж тоді поручник втік з міста?

Ярослав зустрів зір брата, оминув його і зупинився на поручнику.

— Я думаю, що я зробив би так само в даних обставинах.

— То чи в цьому не є його вина, коли він втік? — наставав Степан.

— Ні — заперечив спокійно і авторитетно Ярослав. — В цьому є його проворність. Военні тюрми, навіть слідчі, не є здорові. Для нікого.

Степан видув уста.

— Як не як, Іван не живе і хтось спричинив його смерть.

Ярослав залишив Тому і вернувся на своє місце. Всі відчули, що він щось скаже і він сказав.

— На мою думку, Іван сам собі спричинив смерть.

З-заду накинувся на нього Тома, повертаючи його лицем до себе і трясучи, як грушу.

— Іван сам собі?! Іван собі смерть зробив?! Що ти говориш, що ти говориш?!!

Степан підвівся, відкинув Тому назад і став над обидвома.

— Як би не було, цього не можна вирішити таким варіантом. Я думаю, що Бог сам вирішить, хто винен, а Він напевно знає правду.

— А я думаю, що я Йому допоможу — кинув крізь збілілі губи Тома і його зір тільки на мить зустрівся з очима Лужича, та поручник повірив, що Тома буде старатися дотримати своєї обіцянки. Тільки, що це Лужича не лякало. Колодії втихоморились і він звернувся до Ірини.

— Ви чули все. Я не маю що додавати. Та це особиста справа, яка не має ніякого відношення до нашого теперішнього становища. А до цього я маю щось сказати. З цією хвилиною аж до часу повернення до наших частин, ми знаходимось у вийнятковому стані і я не буду толерувати жадних особистих вибухів. Може я повинен був попередити скоріше, та я це роблю тепер. Пригадую регулямін Дивізії. А тепер до наших справ і тут коротко. Через десять мінут рушаємо в дорогу. Особи не приналежні до складу Дивізії не підлягають моїм наказам. Але я рад би знати, що ви задумуєте — звернувся до Ірини.

— Я хочу залишитись тепер з вами. Я вас повідомлю про своє рішення своєчасно.

Як сказано, десять хвилин пізніше, рушили в дорогу. Лужич тримав напрям при допомозі компасу, але дорога не була легка. Перше всього, у них не було стільки сил, щоб поборювати теренові, лісові перешкоди жваво, а перешкоди були не малі. Щойно перед північчю натрапили на лісову доріжку, що вела у бажаному напрямку і Лужич послав Ляхова на передню стежу. Тепер просування йшло живіше, тільки голод докучав всім. Води знаходили по дорозі доволі, але їсти не було що, а збирати ягід не було часу.

На цій доріжці Ірина, що трималась безпосередньо за Лужичем, порівнялась із ним. Якийсь час йшла мовчки, доки не спотикнулася на вистаючому корені якогось дуба. Лужич підтримав її досить незручно, попід грудьми і забрав руку швидко, усвідомивши, що вона може це інакше зрозуміти. Лісова доріжка була значно ясніша, як решта лісу і постать Ляхова, що йшла її боком, напереді, була показником своєїрідної безпеки. М'який ґрунт глушив відгомін кроків, а зате добре було чути все, що діялось навколо, в лісі.

— Що сталося з Мартою — спитала нараз Ірина півголосом.

Лужич не відповів зразу. Його думки потребували рефлексу.

— Я не знаю.

— Ви не переписувались із нею?

— Ніколи більше її не бачив і нічого не чув.

— Ви не пробували питати Колодіїв?

— А ви пробували б? — відповів питанням.

— Ні.

Признала це і замовкла на якийсь час. Лужич глянув на наручний годинник. Доходила перша година ночі. Ранком мусять роздобути якийсь харч, інакше втратять сили і пропадуть. Силою волі можна маршувати якийсь час, але тільки якийсь час. Бог знає, яка ситуація у світі, де фронт, де Дивізія, які події сталися після битви. Він не був навіть певний, що напрям їхнього маршу правильний. Можливо, що Чехія і Мадярщина вже зайняті? Адже такі маси військ сунуть із сходу, що годі передбачити всі можливості.

— Я думала про себе, що я загартована на все, але я переконалась сьогодні, що ні. Ви мене переконали.

Лужич покинув свої думки, з неохотою.

— Як це розуміти — спитав.

— Я усвідомила, що я ніколи не зуміла б підійти до схвилюваної людини, озброєної автоматом, так, як ви це зробили.

— Ви ніколи не мусіли.

— І ви не мусіли — заперечила живіше.

— Я мусів. Я не мав іншого виходу в цій ситуації.

— І дали б себе убити? Що це ви берегли, поручниківську гордість?

— Може.

— Це глупо!

— Може глупо для декого збоку. І не кричіть так голосно.

— Вибачте, я схвилювалась. Я була певна, що він вас застрелить!

— Якщо можу вас потішити, то й я був певний. Майже певний.

— І помимо цього... це таки глупо.

— Ви вже раз це сказали. І я вам щось таке сказав. Бачите, події змушують нас робити речі, що можуть видаватися глупими. Але вони тільки так виглядають. Передумайте і погодитесь.

Грина знов замовкла на часок, та щось не давало їй спокою.

— Якби я погодилась, я мусіла б визнати вас за щось непересічне. Я не думаю, що багато людей поступили б так, як ви сьогодні ранком, чи радше вчора ранком.

— Робіть, як знаєте — сказав. — По чому впізнаєте, що північ минула, по зорях?

— Ага. Бачите де є Великий Віз? Тепер може бути друга година.

— Ще немає — Лужич глянув на годинник. — Але ви добре вишколені. Скажу вам, що для мене жінка в партизанці також непересічне явище. Надто нове, без прецедентів.

— В нашій історії...

— Я не живу історією. Я живу життям одного покоління. І це вперше мені довелось зустрітися з цим явищем.

— Нічого, звикнете. Для мене самої спочатку це було не легке. Трохи романтичне, трохи цікаве, трохи небезпечне. А тепер, після одного року вправи все вже стало цілком нормальним. Очевидно, тут і там трапляються випадки, але це і все.

— Які випадки?

— Звичайно. Не говорю про ворога. Німці жорстокі, але важкі, неповоротні, з ними не важко воювати. А тепер ситуація зміниться, то побачимо. Большевики небезпечні. Але часом небезпечні й свої люди.

— Як то?

— Дехто із бойовиків думає, що жінка в лісі є для вигоди, а не для воювання. І з цього постають зударі та конфлікти.

— О — сказав Лужич і став уявляти характер цих зударів і цих конфліктів, коли доглянув, що Ляхів дає знак рукою. Затримався. Помалу дійшли інші і стали при ньому. Лужич вказав Ляхова Бойчуківі і десятник подався уважно вперед. Вернувся через кілька мінут.

— Перед нами поляна, на поляні лісничівка. Без світел. Обійдемо?

Лужич вирішив в млі ока.

— Ні. Провіримо.

Віддих полегші зірвався Бойчуківі з грудей.

— Може... — але не мав відваги домовити, що може там знайдуться якісь харчі. Бо там можуть бути тоді й люди. А люди — це клопіт в їхньому становищі. Якнайменше свідків їхнього маршу, це краще. Вони й так боями позначили свій шлях.

Помалу підійшли до Ляхова. Лужич зняв з плеча автомат і взяв Ляхова із собою, залишаючи решту з Бойчуком. Десятник розставив їх півколом, напроти лісничівки і чекав. Завважив це саме, що якраз тепер сказав Лужич Ляхову.

— Дивно, що немає собак.

Та собак не було. Навшпиньках, обережно, віддалені від себе на кілька кроків, поручник і вістун обійшли лісничівку доріжкою, зайшли у двір, відкривши в плоті хвірточку, зацепену на гачок і підійшли до самої будівлі. Збудована з грубих бру-

сів, виглядала міцно і солідно. Вікна прислонені були дерев'яними віконницями так, що годі було заглянути до середини. Але будинок окутаний був глухою тишиною і Лужич вирішив, що він обезлюднений. Тільки порожні, холодні будинки розточують таку мертвеччину навколо себе.

На дверях лісничівки висіла невелика колодка. Зорі і місяць давали стільки світла, що видно було як вдень. Лужич послав Ляхова до Бойчука.

— Нехай він розгляне ліс навколо. Ми тут спочинемо.

Цівкою автомата Лужич підважив колодку і вона відскочила з легким скреготом. Двері були відкриті. Позаду підійшла Ірина. Лужич зачекав на неї.

— Стійте тут хвилинку, я розгляну хату.

Дівчина витягнула свій револьвер і ступила в чорну тінь сіней. За якийсь час надійшли стрільці з Бойчуком і Ляховим. З хати почувся голос Лужича.

— Порожньо, нікого нема.

Поручник вийшов надвір і наказав Бойчукові встановити варту, по дві години на стрільця. Поки десятник зайнявся порядком варт, Лужич вернувся до середини і засвітив у вітальній кімнаті велику лампу на столі.

— Власники залишили все на місці. В коморі є харчі. Я думаю, що сам Бог навів нас на це місце.

Стрільці виявили задоволення, крім Томи Колодія, якого лице не роз'яснилось навіть від факту, що перед ним покладено кусень хліба і ковбаси. Лужич вийшов надвір, перевірів позицію вартового і наказав йому не ходити і не рухатись, а триматись тіні і надслухувати. Першим на варті стояв Степан Колодій.

— Якщо ви заснете, ми можемо погинути — додав Лужич.

— Я не засну. Є що їсти?

— Я вам перешлю.

В хаті гомоніло життя. Ірина різала присохлий трохи, та все таки добрий хліб, наливала у глечики кисле молоко і ділила ковбасу. Лужич наказав прислонити лампу, та винести вартовому їжу.

— Віконниці заслоняють вікна, та в щілинах видно світло.

Ляхів накрив лампу збоків та світла було досить від стелі. Бойчук розглядав хату, кімнату за кімнатою, включаючи пивницю й стрих. Ковбасу кусав при тому безперервно і вернувся до Лужича десять хвилин пізніше.

— Все залишено на місцях. Люди втекли в чім стояли. Перед москалями?

— Можливо. Така самотня лісничівка не є приемним місцем в непевний час. Для безборонних людей.

Лужич не приховував свого голоду. Їв, не дивлячись на ніщо. Біля нього присіла при столі Ірина. І вона зайнята була їжею. Навколо чути було тільки рух щелепів і Лужич подумав, що фактично тільки їжа замикає людям уста до говорення.

Наситившись, повідомив усіх, що тепер пора спати і що після здорового сну помаршкують даліше лісом, який тягнеться із перервами, більшими та меншими аж до Карпат.

— Спати.

Бойчук вказав місце на долівці, залишаючи спальню для Лужича. Лужич глянув на нього згори і головою вказав спальню партизанці. Ірина перейшла повз нього і замкнула за собою двері. Лужич вибрав собі місце на долівці, в кутку і заснув скоріше, як цього сподівався. Тиша запанувала над лісничівкою і над душами змучених мандрівників. По небі плив срібний місяць, деколи заслонюючись хмарками і Степан Колодій поборював сон останками своїх сил. Так проминуло багато часу, на варті час довжиться жахливо, доки він не насторожився. Чи це він здрімнувся, чи це справді щось хруснуло оподалік?

Стиснув в руках автомат, відсунув помалу безпечник і витріщив очі навколо себе.

Знов легеньке „хрусь” дало знати, що щось рухається в кущах. Та минали секунди, хвилини і Степан думав вже, що його слух завів. Тоді почув регулярні кроки.

Хтось ішов. Ішли дві пари ніг. Він вже збагнув напрям. Доріжкою, та з протилежної сторони. Стрелець підняв машинув пістоль до лица і змірив. Навколо було тихо, тільки ці кроки.

Нарешті доглянув. Дві постаті йшли доріжкою. Одна висока, друга значно менша. Йшли в напрямку лісничівки. Степан не мав тепер ані змоги, ані часу розбудити когонебудь. Він мусів діяти сам. Постаті вийшли на поляну і скерувались до будинку. Стрелець висунувся за ними і травою, щоб не чути було кроків підійшов цілком близько. Це були цивільні.

— Стій — сказав тихо. — Рукі догори.

7.

Десятник Бойчук проснувся нервово, зразу свідомо і зразу з рукою на автоматі.

— Це я, вартовий, Колодій — шепотів над ним стрілець. — Ходіть.

Крізь відкриті до сіней двері Бойчук бачив дві постаті і туди повів його стрілець. Вказавши обидвом незнайомим дорогу надвір, вивів їх на освітлене місяцем місце і затримав, щоб десятник міг їм приглянутись. Бойчук спершу розглянувся добре навколо себе. Та ліс був тихий і безпечний. Тоді повернув свою увагу на гостей. Колодій при тому шепотом переказав, як він їх побачив і як вони поводитись. Бойчук глянув на свій годинник і наказав йому розбудити свого наступника та самому піти спати.

— Хто ви — спитав півголосом, коли Степан Колодій відійшов. — Батько і син?

Чоловік, біля шістдесяти років притакнув нервово головою. В його рухах, обличчі і очах було стільки страху, що Бойчук вирішив його заспокоїти.

— Не лякайтесь. Я є військовий. Жоден Богу духа винен цивільний від мене ще не потерпів. Звідкіля ви?

Чоловік показав на лісничівку.

— То ми у вашій хаті заночували. Де ж ви були в той час?

— Я... я... прошен пана...

— Ви поляки — ствердив Бойчук.

Старий притакнув ще більш нервово як передтим.

— Говоріть по-польськи, я розумію — сказав десятник. — І не лякайтесь. Я не задумую вам зробити щось злого. Ви розумієте мене добре?

— Так, так, я розумем każde слово, я тільки не умем добре мувіць по українську. То є мій син, Люсек, Людвіг, йому чотирнадцять років, він ще дитина.

— Де ви були?

— В Бережанах. Це тільки сім кілометрів звідсіля, може вісім.

— Є москалі в Бережанах?

— Маси! Маси! Всі йдуть далі, на захід.

— Чого ви прийшли тепер сюди?

— Бо... бо це моя лісничівка. Я тут все залишив, все. Ви певно бачили. Вчора ранком селяни дали мені знати, що большевики мордують людей по відсталих домах і ми схоронились в місті, в знайомих.

— Добре. Чого ж ви тепер хочете?

— Я... я хотів дещо забрати із собою, з одягу і взагалі, взагалі.

Десятник Бойчук закопивив губу, подумав і вирішив.

— Ви мусите зачекати до ранку. Пан поручник спить і я його не буду для вас будити. А він мусить вирішити, що з вами зробити.

— То з вами є офіцер? — живо зацікавився лісничий.

— Угум. Яке ваше прізвище?

— Каміньські, Францішек Каміньські. А ви... німецьке військо? — лісничий просунувся зором по однострою десятника, хоч цей однострій не був у такій формі, щоб з нього можна було витягнути дуже позитивні висновки.

— Пане Каміньські, ніколи не питайте військових про такі речі, бо можете наптити нещастя — сказав суворо Бойчук і старий замовк, злякавшись. — Тепер підете зо мною до хати, покладетесь зі мною спати і до ранку ані руху, пам'ятайте. Вартовий має наказ стріляти до кожного, хто рухається навколо лісничівки.

— Ні, ні, ми не будемо, не будемо.

Бойчук вказав у світлиці місце, повважав, аж вони примістились, у найдальшому від дверей кутку і сам ліг навпоперек дороги до дверей, поклавши під голову звинене накривало із стола.

Ранок застав їх всіх вже на ногах. Тільки останній вартовий, вістун Ляхів спав ще в сінках. Поручник Лужич голився, вперше за п'ять днів, а Бойчук складав йому звіт із нічної розмови. Стрільці вмивались, голились де хто міг і мав чим, знайденими в хаті нитками справляли і латали свої однострої в найбільш критичних місцях. Після цього залишили вмивальню Ірині і кільканадцять хвилин пізніше поручник зустрів зляканого ще, але надійного Камінського.

— Ви власник цієї хати, лісничий Камінський — сказав Лужич, витягаючи руку.

Лісничий потиснув її сердешно, вдоволений незмірно, що побачив перед собою офіцера.

— Так є, пане поручнику, так є. О, то я вже знаю, ви з ук-

раїнської Дивізії, то ви свої люди, свої люди. А я дуже настрашився вночі, я думав, що ви або большевики, або ще гірше, партизани.

В дверях стояла Ірина, партизанка.

— А чому ще гірше: партизани — спитала чистою, польською мовою.

— О — Камінський з вродженою чемністю приглянувся дівчині і Лужич теж подарував їй кілька секунд. Вона стояла зодягнута у чисту і нову, темносіру блюзку, свіжа і пахуча навіть на цю віддаль. — Прошу пані, та це важко описати, що партизани роблять. Мордують, палять цілі села, хіба пані не знають? Пані полька?

— Які партизани палять і які села, пане Камінський?

Лісничий раптово усвідомив, що це не полька і що він загнався. Його лице блідло і він мовчав. Нарешті проковтнув слину і з видимим трудом старався вяснити.

— Українські партизани палять... польські села, а... а...

— ?

— А... польські партизани палять українські села.

Партизанка дивилась просто на нього.

— Ніколи цього не забудьте, пане Камінський — сказала йому тепер по-українськи. — І не забудьте, що українські партизани не палять польських сіл на польській території, тільки польські легіонові кольонії на українській території. І тільки тому, що вони ніколи не були льюальні ані до українського населення, ані до українських місцевих властей. Це не є дуже важне, що я тепер говорю, але щоб не поширювалось баламутство, добре є ці речі усвідомити, а потім про них говорити.

— Так, прошу пані — прошепотів Камінський, непевний тепер за кожне своє слово. Ірина покинула його і повернулася за своїми справами. Лужич випитав лісничого уважно про ситуацію в Бережанах, про ситуацію по підміських селах і повідомив його, що його група є в дорозі на північний захід і що він пробивається з-під Тернополя в загальному напрямі на Краків-Ченстохову. Десятник Бойчук відвернувся, чуючи ці фантазії, а Камінський з вдячності заоферував їм скористатися з всіх харчів і...

— Ви кажете: на Краків? З Кракова можна легко дістатися до Відня!

Лужич не розумів його.

Камінський згарячкувався.

— Ви бачите, у Відні я маю брата, рідного брата, він багач, він є австріяк, ніколи не мав польського громадянства, ах, якби я так міг, якби я так міг переслати туди мого Люсека, що я дав би за це, щоб я міг його туди переслати!

— Трохи пізно на це тепер. Чому ви не переслали його, заки фронт прийшов сюди?

Лісничий дивився на Лужича благальними очима, за якими формувались якісь пляни і він говорив нервово, вривано.

— Бачите, пане поручнику, моя дружина, його мама, була дуже важко хвора в той час і ніяк не хотіла його позбуватися з дому і ми так чекали і не знали, що зробити. А два тижні тому назад вона померла, небіжка, сьвець Пане над ей душон, а тим часом прийшов фронт і все перемішалось.

Лужич співчутливо хитнув головою.

— Так, так, трудно кажеться.

Ірина безцеремонно розпоряджалась знайденими харчами, Степан Колодій допоміг їй розпалити під кухнею вогонь і запах ячмінної кави розійшовся по лісничівці. Снідання відбулось мовчки і спішно. Лісничий дивився весь час на поручника і раз навіть вихопився.

— Пане поручнику, я — і замовк.

— Що?

Та він похитав головою.

— Ні, ні, це неможливе. Ви це не сприймете, ні, ні.

Лужич не допитувався. Під кінець сніданку лісничий звернувся до Ірини, з боку якої віяло на нього великим холодом.

— Прошу пані, прошу мені вибачити, що я не дуже зорієнтований в тих всіх справах. Я сам колись був у легіонах Пілсудського і старі кости, знаєте, накипіли. Але мені приємно, що я знайшов тут таких чемних людей і я завжди пам'ятатиму вас. Всіх вас. Прошу вас, беріть все, що вам потрібне, беріть всі харчі, бо я їй так не можу їх таскати із собою до міста. В коморі є цукор і сало. Воно вам придасться у вашій дорозі. На жаль, не маю більше хліба, бо це треба було привозити свіже із міста, жінка давно вже перестала сама пекти. А мій малий — батько погладив сина по голові — тепер сирота і я старий і що я маю з ним зробити? Я не чуюся здоров, ви знаєте. Я мав дві операції недавно і доктори кивають головою наді мною. Я... та де, я мушу бути вже дуже старий, але...

Ірина глянула на нього тепліше. Він дивився почерез стіл на неї і так сказав, ні звідси, ні звідти.

— Ви така гарна, як фільмова артистка, знаєте?

Стало тихо. Лужич перестав жувати хліб і перевів зір на Ірину. Стрільці витріщили очі, Бойчук роззявив губу. Ірина помалу, помалу, але поступово почервоніла спершу на лиці, потім на чолі, потім на шиї, аж до викрою своєї блюзи на грудях. Почервоніла як мак. Поручник Лужич кліпнув очима і став даліше їсти. Це зірвало настрої хвилини і всі вернулись до сніданку. Тільки тихо було якийсь час. А лісничий, ніби й не завважив ефекту своїх слів, даліше дивився на Ірину.

— Ви мусите бути дуже добра людина, — сказав з переконанням. — Тільки добрі жінки так червоніють.

— Перестаньте-бо — шепнула хрипко дівчина.

Раптово вістун Ляхів розсміявся. За ним інші. Це був перший сміх за довгі-довгі дні їх драматичного маршу. Настрої запанував погідний, неначе десь на весіллі.

Лісничий звернувся до поручника.

— Ви скажете, що я старий і дурний — почав. — Але вислухайте мене. Я старий і хворий, це факт. Скільки мені ще, рік, два? Під большевиками легко не живеться, ви знаєте. А він, мій Люсек? Що з нього виросте в таких умовах життя? Без мене? Я повинен був його вислати давно на захід, у культурний світ. Ми завжди була культурна родина, та що ж. Тепер все пропало. Все пропало. Ви не взяли б його із собою?

Лужич слухав одним вухом, притакував головою і думав своє. Стрільці навколо вмовкли, почувши таке, а Лужич думав своє і не усвідомив, що говорить старий. І так над столом всі вмовкли. Лужич розглянувся, з питанням в очах. Бойчук дивився на нього.

— Лісничий питає, чи ви взяли б його сина із нами — повторив помалу слова лісничого.

Поручник відклав хліб на стіл. Усвідомивши вагу цього питання, перевів зір на лісничого, що дивився на нього просто, з болючою непевністю в очах.

— Перш всього: ви уявляєте, на які труди і небезпеки наражена моя група заки ми — евентуально — доб'ємось на захід? Ви не уявляєте, це неможливо. Ви мусите зрозуміти, що ми кожної хвилини стоїмо в обличчі бою і разом з тим смерті. Що тоді буде з вашим сином?

Старий чоловік ні на мент не забирав очей з обличчя Лужича.

— Мій інстинкт каже, що ви щасливі люди, що ви перейдете щасливо. Але... що чекає мого сина в Совегах? Яке це жит-

тя, яка майбутність, які вигляди? Навколо летіть кров кожного дня. Людське життя не варте сотика. Я є поляк і заки хто розпитає, чи я погана людина чи добра, куля може вирішити всю розправу. Я це вже бачив. На жаль. Я знаю, що риск великий, але це мені вже ходить по голові цілими днями. Якщо я зможу, я виберусь теж на захід, пізніше, може легально, як буду жити. Але він, перед ним все життя. На заході воно для нього відкрите, в Советах — це повільна, духовна смерть.

— І ви віддали б його з ваших опікунчих рук на таку непевну дорогу — стверджував Лужич з невірою в голосі. — Я не дуже вас розумію.

— Ви... маєте діти? Ні? Тому ви не можете розуміти. Мені старому треба того духового спокою, що моя дитина має перед собою майбутнє. Для мене каторгою є це, що він тут не має жадних, жадних виглядів. Він вже втратив два роки, бо його не прийняли до школи. Переповнення, а він поляк, для нього не було місця. Чи не дивно, що я, поляк, прошу вас, українця, взяти мого сина на захід? Але я вірю вам, у вас чесні очі і я знаю, що ви зробите все, що у ваших силах... та я не маю права вам цього накидати. Я знаю, що для вас це теж трудність.

— Він ще дитина, для нього сама дорога за важка — лагідно вмовляв Лужич.

— Він скавт — твердо сказав батько. — Загартований, жив весь час на свіжому повітрі, в цих лісах, здоровий і сильний.

— І ви хочете його вислати в чуже місто, до чужих людей...

— Мій брат бездітний, значно молодший від мене. Він любить його як рідну дитину. Він забезпечений економічно, його жінка німкня, під цим оглядом я не маю найменших сумнівів. Але... я не маю права вас просити.

Лужич глянув по своїх людях. Всі були при столі, за вийнятком Томи Колодія. Цей сидів на порозі і там їв свій сніданок. Бойчук дивився на поручника і притакуюче махав головою. Це саме Ляхів. Зустрівся поглядом з Іриною. Вона помалу притакнула. Коли він дивився довше, вона притакнула ще раз і почала червоніти. Лужич перевів зір на лісничого.

— Ви знаєте, я вас можу більше ніколи в житті не побачити. Я не зможу вам нічого сказати, про успіх чи неуспіх.

— Мій інстинкт каже, що Бог з вами. Ви перейдете. Незалежно від того, чи візьмете мого сина чи ні. Ви добрі люди. Вас доля встереже. Я старий, може мої молитви у Бога щось варті.

— А що ваш син каже на це? — спитав Лужич.

Лісничий глянув на Людвика. Хлопець підвів зір на батька. Всі при столі вперше приглянулись як слід його русьвому волоссю, регулярним рисам лица, делікатним устам, носові. Це був гарний хлопець.

— Що він має до говорення. Він ще замолодий. Він слухається батька і баста. — Це було сказано гостро, але хлопець не опустив очей вниз. Лісничий хотів ще щось додати, та власне Людвик озвався, озвався чистою українською мовою.

— Чому тато говорить неправду? Я втратив два роки школи, бо тато не хотів мене післати до української гімназії. Тато мене хоче вислати звідсіля, бо тато боїться, що я виросту на українця. Правда, що так?

Всі остовпіли. Всі очі повернулись на лісничого і подих холоду а то й ворожнечі перейшов кімнатою. Лужич не повернув лица, але його очі боком дивились на старого. Лісничий приблід.

— Люсек! Як ти смієш так говорити?!

Хлопець ані не ворухнувся.

— Бо це правда, тату. Ці панове мусять знати правду.

— Люсек! Ти є поляк, так як я є поляк, як мій батько і...

— Мій прадід був українець, тату — спокійно сказав хлопець.

— Твоя мама була полька!!

— Але її мама була українка і бабця все мені казала...

— Мільч, смаркачу!

Хлопець вмовк. Лісничий важко дихав, блідий, як стіна. Над столом зацарила мертвецька тиша. Ніхто навіть не їв. Для всіх присутніх це була небувала сцена. Конфлікт поколінь розв'язувався перед їхніми очима. Стрільці не знали, що сказати і зі скромности мовчали. Лужич мовчав із інших причин. Цей конфлікт мусить розв'язатися без жадної зовнішньої інтервенції. Він тільки зустрівся із зрозумінням в очах Ірини, на мент, потім дивився знов на лісничого, що близький був омління.

Старому дрижала рука, коли він підніс горнятко з кавою до уст. Надпив тільки трохи і поставив на столі, розливаючи децю боком. Його віддих був швидкий, він був схвильований до глибини.

— Це мій одинокий син... моя одинока дитина... і він... він...

Замовк. Ніхто нічого не говорив. Коли пройшло кілька хвилин, Лужич глянув на годинник. Цей відрух спонукав старого до дії. Він похилив голову над столом так, що не видно було його обличчя за сивим волоссям.

— Це правда — озвався глухо. — Він каже правду. Я не знаю чому, але моєї жінки мати мала на нього більший вплив, як всі ми разом... Мій син мені каже, що він є українець. Що я можу зробити? Мій самотній син, самотній син...

Лужич мусів кінчати. Пора була готуватись в дорогу.

— Я розумію ваш батьківський біль. Я розумію вас, понад межі національності. Це справа ваша і вашого сина. В це ніхто не може вмішуватися. Для мене він ваш син і на цьому кінець. Я думаю, що на цьому ми закінчимо і ви своє рішення змінили...

— Ні!! — зірвався старий. — Пане поручнику, ні, ні — його віддиху забракло в новому схвилюванні. — Я хочу, щоб ви його взяли із собою. Він мій син і для нього я не бачу тут життя. Це ж Совети! Це не Польща і не Україна... Ви ж знаєте, це ж не Україна, це ж Совети...

Лужич звернувся просто до хлопця. Дивися на нього, аж той повернув до нього свою русяву голову із великими, темними очима. В грудях Лужича розійшлося дивне тепло.

— Ти хочеш піти з нами?

Хлопець глянув на батька, знов на Лужича.

— Я зроблю так, як тато скаже.

— Дитино моя — лісничий поклав руку на його голову. — Йди з цими людьми, йди. На заході дістанеш освіту, твоє життя там матиме ціль. Тут ти загинеш. Чи ти будеш поляком, чи українцем, о Боже, хіба це таке страшне, я волів би, але Бог знає краще. Може твоя бабуся мала рацію, та про це все тепер пізно говорити. Йди з цими панамі, вони тебе виведуть у світ. А я, як зможу, приїду. Але тут тобі нема чого сидіти. Мене можуть вивезти на Сибір... що тоді буде з тобою? Тут нема чого чекати. Йди. Йди на захід.

Поручник Лужич встав із свого місця, вдаряючи долонею по столі.

— Мої любі, час в дорогу.

Наступні хвилини повні були організованої метушні. Лісничий попав у якусь гарячку. Із якогось сховка випорпав дубельтівку і узброїв нею сина, обладувавши його торбою набоїв. З іншого сховка випорпав мішечок і зцим мішечком перестрів Лужича. Вияснюючи вриваними словами, старався переконати його, щоб він взяв це із собою. Це були звинені у клубочок американські доляри. Лужич відмовився рішуче і старий виборов у нього згоду, що він це візьме для Людвика. Це забрало багато дорогого часу. Нарешті біля десятої години настав час ви-

маршу. Лужич послав Ляхова на передню стежу, у деякій відстані за ним рушила решта стрільців.

Лісничий на боці обіймав і цілував свого сина і всі присутні прикидались, що не бачуть цього. Лужич шепотом звернувся до Ірини.

— Чи ми робимо правильно, беручи його із собою...?

— У цій спеціальній ситуації — так — сказала просто і без вагань.

Лісничий привів сина до них, дослівно передав його в руки Лужича. Очі старого були червоні від сліз.

— Бе... бережіть його і нехай... нехай вас Бог провадить. Я буду молитися за вас... я буду...

Лужич відрухово пригорнув старого до себе, заспокоюючи. Потім потиснули руки і розійшлись. Спершу крок, другий, п'ятий, десятий.

— Люсек!! — скрикнув лісничий.

Хлопець обернувся і як вихор полетів назад, в обійми батька. Лужич з Іриною пішли помалу перед себе. Через пару хвилин хлопчина дігнав їх, сплаканий як і батько. На закруті лісової стежини Лужич оглянувся. Старий сидів на землі з похиленою на груди головою і плакав. Стільки вони його й бачили. Дерев заступили вид, а далі тверда дійсність їхньої долі зайняла всю їх увагу.

8.

З одним спочинком біля четвертої по полудні, весь день пройшов на марші. Два рази ціла група уважно пробиралась полями, з великими відступами, але без пригод. У другому випадку на полі зрідка працювали селяни і Лужич мав враження, що дехто із них запримітив просування незнаних людей в околиці, та знаючи про рухи підпілля, селяни прикидались, що нічого не бачать і група на себе теж уваги спеціальної не звертала.

Йшли тільки за мапою, бо ніхто з них цих околиць добре не знав. Але мапа не підвела. Звечора зайшли знов в ліс, згідно з мапою.

— Цей ліс заведе нас у Стрийщину. Я ці околиці знаю і ви здебільша знаєте. Звідтіля будемо пробиватися у гори, на дру-

гий бік. Ощаджуйте їжу. Намагати будемо ягодами і яриною, зберігайте сало, доки не зможемо дірватися до чогось путнього. Тепер година спочинку і підемо далі, до півночі. Тоді сон і ранком в дорогу.

Десятник Бойчук присів біля поручника. Відкраявши уважно кусок черствого хліба і кусок сала, запакував решту в свою торбу і зачекав, аж поручник його викличе.

— Вам щось по голові ходить. Говоріть — кинув Лужич.

— А ходить, пане поручнику. Не подобається мені поведінка Колодія, ви знаєте котрого. Весь час розглядається на боки, якби хотів тікати. Що зробити?

Лужич скінчив їсти свій кусок і поклався на траві, під деревом.

— Нічого не можемо зробити. Доки стрілець не втече, доти він не є дезертиром. Він розглядається, я бачив це. Може йому так подобається околиця.

Бойчук глянув підзорливо.

— Ви не лякаєтесь, що він може нас видати?

Лужич поправився вигідно і простягнув ноги на спочинок.

— Бойчук, він нічого нового москалям не скаже. Ви думаете, що тільки ми пробиваємось тими околицями? Я певний, що не одна така група, як ми є сьогодні в дорозі на цих полях і в цих лісах. Не всі ж згинули в битві.

Бойчук не був вдоволений цією відповіддю, але не сказав нічого і собі простягнувся побіч поручника. Оподалік звинулась у клубок на землі Ірина, біля неї Людвик, що протягом цього дня весь час тримався її, так неначе при її боці було значно більше тепла, як при них всіх разом. Ярослав Колодій стояв на варті близько до прорубу, яким вони прийшли сюди, інші спочивали, хто де знайшов собі місце.

Почало смеркати, та небо було чисте і ніч заповідалась ясна. Це влегшить їх марш, дозволить їм зробити до півночі з п'ятнадцять кілометрів дороги і наблизить...

Лужич кліпнув очима. Йому здавалось, що він снить, та це був сон на яві. Цілком нечутно, як дух, з кущів напроти нього висунувся чоловік в зеленому одязі з автоматом в руках. Автомат був націлений прямо на нього і його цівка дала знак підвестись.

Ніхто із стрільців цього не бачив. Бойчук лежав головою в цей бік, із заплющеними очима, інші в позиціях, що їм не дозволяли бачити цієї сцени. Автомат поручника лежав побіч ньо-

го, але він відніс враження, що найменший рух в цей бік буде спізнений.

Кутом ока доглянув відрух збоку від себе. Там інша постать висунулась, якраз за стрільцями, і ще третя, дещо зправа.

— Сидіть спокійно і не рухайтесь — залунав чийсь владний голос. Стрільці знерухоміли. Вони були оточені. Сім постатей стояло навколо них і вони не чули ні одного кроку, ні одного руху. Де вартовий, що сталося із Ярославом Колодієм?!

Хвилинку пізніше вияснилось, коли двоє людей привели його сюди.

— Все місце обставлене, не ставте спротиву. Хто тут найстарший?

Лужич підвівся до сидячої позиції.

— Я.

Напроти нього в назриваючих сумерках виросла висока тінь.

— Хто це „я”.

Лужич вирішив, що в хвилині, коли це буде конечне, він вхопить свій автомат правою рукою, лівою відхилить безпечник і в цій самій секунді посеє ним навколо себе, понад голови своїх і на висоті грудей напасників. Бо в цій хвилині він ще не знав, з ким діло. Советські партизани теж уміли вживати українську мову. Вирішивши це, просунув праву руку непомітно в сторону автомата і кинув визов.

— Хто ви?

— Ми є ті, що вас оточили — відповів з чутною іронією. — Командир Сук, УПА.

— Поручник Лужич, Дивізія.

— Ха-ха! Хлопці, ми знайшли їх, ха-ха!

Сміх командира Сука цілком не був приємний Лужичеві, але зміна ситуації внесла великий віддих полегші у його груди. Він підвівся і потряс витягнену до себе руку.

— Будьте безпечні, мої люди стережуть тепер всіх підходів, ха-ха, налякали вас трохи, що, ха-ха!?

Лужич глянув у сторону вартового, що стояв ні в сих ні в тих.

— Не чув найменшого руху, пане поручнику — заявив Ярослав Колодій на своє оправдання — доки не приклали ззаду автомата до плечей.

— Ха-ха, ясно, що так, це ж мої хлопці, УПА, ха-ха! Ну, сідаймо спочити та поготорити. Ви хочете тут ночувати?

— Ні, через годину маємо намір маршувати далі.

— Мудре рішення, мудре рішення, ха-ха. Ми також лазимо по-ночах, так безпечніше. Ха-ха. Здоровив вас командир Заграва.

— Вийшов ціло? — оживився Лужич.

— Живий, зроров, ха-ха, обірвав три кулі з кулемета в ліве рам'я, але кости не зачепило, ха-ха, має щастя, батяр, ха-ха. З ним є пару ваших хлопців, він їх веде в гори. Ваших багато пробивається туди. Вчора перейшов на схід відси десятник Дмитраш із своїми людьми...

— Дмитраш?! Я вдячний вам за цю вістку, це з моєї сотні.

— Ха-ха, бачите, які добрі відомости я вам приніс. То ще не все, ха-ха. Я маю для вас хліб і ковбасу. Чи хтось з ваших поранений?

— На щастя, ні. Мене драснуло, але це присохло.

— А як зброя?

— Маємо автомати і револьвери. Муніції мало.

— Які автомати?

— Советські. Наші покидали, коли не стало муніції.

— Я вам дам муніцію. По п'ять магазинів на дуло, вистачить, ха-ха?!

— Мусить вистачити, ми вам і за це будемо вдячні. Скільки ж вас є в УПА і як ви оперуєте?

— Поручнику, це тайна, ха-ха. Або я знаю, скільки нас? Може сто тисяч, може двадцять, хто знає, ха-ха! Тайна, ха-ха! Ми є всюди. Ми знали про ваш перехід день наперед. Ми були в лісничівці дві години по вашому відході. Застали ще старого, переказав, що молиться за вас. Поляк, але добряга. Хлопці, принесіть-но харчі!

Упісти принесли мішок і оподалік почали розділювати хліб та ковбасу на кожного учасника групи. Лужич повернув розмову в інший бік.

— Що знаєте про події на фронті, де німці?

— Тяжко сказати докладно, ха-ха, фронт вже десь на Сяні, здається, що Перемишль в большевицьких руках. Німці відступають на цілій лінії, на захід і через гори на південь. Кажуть, що будують нові лінії за Карпатами, та то все пропало, поручнику. Німці війну програли вже рік тому назад, ха-ха, і то програли її в нас, ха-ха! А добре їм так. Вони були такі розумні і такі мудрі і такі гонорові і такі горді, що гей би цілий світ належав до них. А тепер що? Ха-ха!

— Та це для нас мала потіха — сказав Лужич. — Ми не стали вільні.

— Та ні — погодився командир „Ха-ха”, як в думці назвав його Лужич. — А ви будьте обережні. Моя група є тепер чи не найбільш на захід висунена активна група, всі інші є ще законспіровані і неактивні на час переходу фронту. Кудюю думаєте ви йти?

— Загально Стрий, Борислав, Підбуж і на той бік.

Пам’ятайте, не дайте себе заскочити. На мій рахунок аж до Підбужа не буде жадних наших відділів ще тепер, окремі тільки люди, та фронт все так поміняв, що важко ще налагодити зв’язок. Тому кожний контакт може бути для вас ворожий, ха-ха, отже уважайте. Ви чули вже про замах на Гітлера?

— Замах на Гітлера? Ми не маємо радія і — ...

— Двадцятого липня, якраз в час вашої битви.

— Третій день битви — промимрив Лужич.

— Ага. Але він вийшов цілий, бомбу на нього кинули, чи щось таке. Тільки це німців добило на фронті. Німецькі літаки не сміли стартувати, ха-ха, а всі танкові частини відійшли на захід. Ось таке було ваше щастя в цім бою, ха-ха. Ну, пропало. Вояки довго не сумують. Дякуйте Богу, що ви щасливо дібрались сюди, далі якось то буде.

Командир покликав одного із своїх, щось шепнув йому і за хвилину повстанець вернувся із польовою пляшкою.

— На спеціальні оказії, ха-ха! Кожному по чарці стане, ануте хлопці-дивізійники, сюди! Я бачу у вас файна баба є, що, ха-ха?! — нишком кинув Лужичеві командир Сук.

— Ха-ха — відповів Лужич. — Ваша партизанка.

— Наша? Партизанка? Е, та це треба екстра запити! Ха-ха! Лужич покликав Ірину.

— Вітайтесь, ви свої, командир Сук, зв’язкова Ірина.

Командир тепло потискав долоню зв’язкової, значно довше як це було вказане і значно-значно довше, як це подобалось поручникові Лужичеві.

— Ну й що ви, подруго, ха-ха, переходите до нас? Одну чарку?

— Це сильна горілка — попередив збоку Лужич.

— Я п’ю сильну горілку — відказала Ірина і випила, посмакувавши спершу, чи дійсно аж така сильна.

— Ха-ха, от дівчина — молодець! Ха-ха! Йдете з нами?!

— Ні — сказала спокійно Ірина і Лужич здивувався. Куди ж вона хоче йти із дивізійниками?

— Ні? Шкода, ха-ха. Ми гарно забезпечені, люди за нами,

околиця чиста, поза пару полками большевицької піхоти, терен наш, живемо й пануємо, ха-ха.

— У мене інші пляни. Я буду працювати при команді.

— О, о, ха-ха, при штабі, що, ха-ха! Ще одну чарку?

— Ні, дякую, цієї вистачить на довгий час.

Повстанці тим часом пили із дивізійниками не по одній чарці, а трохи більше і Лужич дивився через плече командира Сук, чи не забагато цих чарок на їх ситуацію. Сук завважив його пгляд. Взагалі цей командир, помимо свого „ха-ха”, бачив все дуже реальними очима.

— Гей хлопці! Досить на сьогодні! Перед нами також дорога! Ха-ха!

Лужич дивився на реакцію повстанців. Мусів признати, що вони знали свого командира. Пляшки позникали в млі ока і тільки закушували рештками ковбаси, що залишилась після роздачі, та хлібом.

— Мущу тримати їх коротко — пояснював Сук. — Інакше стають бандою, не військом. Передучора мусів розстріляти одного.

— За що?

— Гвалт. Ми спалили трьох польських кольоністів, а він згвалтував жінку одного із них. Молода була і файна, ха-ха, вибачте — звернувся до Ірини, та вона гляділа на нього просто, холодно. — Але це факт. А в нас за такі речі смерть. Зробили суд, засудили і розстріляли. Хлопці розстріляли. Не жарти, що, ха-ха?

— Не жарти — повторив тихо Лужич.

— Ви знаєте, навчили нас історії, навчили нас про махнівщину та й ангелівщину та ще чорт там знає що, ха-ха, то тепер робимо інакше. Або — або. Ну, та кому в дорогу, тому час. Нам також спішно. Я думаю, що ми більше не побачимось, що, ха-ха?! Вип'ємо ще по одній, на прощання?!

Лужич погодився. Цей командир йому починав подобатися. Випили ще по одній чарці і командир передав свою польову пляшку під опіку свого повстанця. Господарський підстаршина повстанського відділу передав всім муніцію, Сук добавив Лужичеві та Бойчукові по три круглі гранати.

— Мадярські, непогані, роблені в Чехах, ха-ха. Ну, будемо розставатись, мій друже, якщо ще колись зустрінемося, вип'ємо по пляшці, ха-ха, не по чарці! Подруго Ірино, хай вам потисну руку, якщо вам треба буде приятеля колинебудь, може-

те все на мене рахувати, ха-ха! Файна з вас пара — додав приглянувшись Лужичеві та партизанці. — Ха-ха!

Ірина витягнула свою долоню і, скориставшись сутінками, відійшла непомітно набік. Сук дав ще пару інформацій Лужичеві на тему перемаршу і зібрав своїх хлопців біля себе.

— А вашого вартового не карайте, ха-ха, він, бігме, не винен. Ми як йдемо до акції, то так як має бути. Він не міг нас чути, ха-ха! Ну, бувайте здорові і дай Боже зустрітись нам — в Києві!

— Ха-ха — додав тихо Ляхів, зліва від Лужича. Бойчук штовхнув вістуну вбік, але Лужич усміхнувся до себе. Відділ відійшов на схід і мінати пізніше не було чути ні одного звуку з того боку. Поручник вказав це своїм людям.

— Так нам треба навчитись ходити лісами, чуєте? І без „ха-ха” — подивився на Ляхова.

— Так є, пане поручнику.

— В дорогу!

Місце зустрічі з повстанцями залишилось за ними і група Лужича зникла в тінях лісу.

9.

Марш спочатку йшов жваво, але біля полудня спека дала себе відчутти. В повітрі немов застигла горяч. Ні сліду вітру, листки звисали з дерев, як куски зелено-сірого олова. Проте Лужич не переривав маршу. Інстинктивно відчував, що щойно гори дадуть їм змогу спочити, навіть пару днів. Він гори знав добре, а цих околиць лякався. Забагато шляхів, забагато рівнин, сіл і поселищ. Тільки ліс давав змогу скритись в терені. Але марш лісом не завжди легкий. До третьої години користались стежками, що їх протоптали місцеві люди віками, але потім зударившись із гущавиною, що може й не бачила людини, в кожному разі не так часто. Треба було йти за компасом на південний схід, а більшість доріжок та стежок йшла впоперек лінії їх маршу. Пізнім пополуднем вийшли на лісовий яр із річкою на дні. Лужич наказав спочинок.

— Одну годину. Потім йдемо далі.

Змучені мандрівники повишукували собі місця і кожний

зайнявся тепер собою. Лужич спостерігав і вгадував, де хто із них приміститься. Бойчук найближче нього, так неначе б хотів підкреслити залежність команди і її черговість. Вистун Ляхів між Бойчуком і стрільцями Колодіями. А Колодії теж встановили свій порядок. Степан, що був найстарший, був центром їхнього таборування. Ярослав, про якого Лужич мав думку, що він найрозумніший, завжди десь в ногах Степана, ніби образиво залишаючи старшому братові чільне місце. А Тома, що за останні дні перейшов багато змін у гірший бік, оподалік, так неначе б він не хотів мати нічого спільного тепер із своїми обидвома старшими братами. На обличчі Томи відбилися його думки і воно стало неприємне, ба навіть жорстоке. Його очі перестали дивитись рівно. Вони з-під лоба позирали то вліво то вправо. Бойчук мав рацію. Тома змінився і Лужич вирішив посилити свою увагу на цьому відтинку.

Партизанка Ірина завжди вибирала собі місце так, щоб це творило ніби окремих, жіночий табір. І це було цілком зрозуміле. Сам факт, що вона була одинокою жінкою між ними створював деякі труднощі. Коли перші години їх спільного перебування перейшли без спеціальних вражень, то вже пізніші цілі дні створили нюанси, що їх Лужич так само добре усвідомлював, як і партизанка. Він старався відноситись до неї так само, як до Бойчука і інших, по-товариськи, без найменших натяків на її спеціальність в цій мужеській громаді і назагал це вдавалося, якщо не рахувати тут і там кинутих поглядів очима, що переходили неначе понад голови стрільців і говорили самі за себе, що ніби „тільки нас двоє тут є на висоті”. Лужич не вимагав для себе жадних привілеїв із-за свого ступеня, чи своєї особовости і для нього було цілком правильно і зрозуміло, що Ірина відмежовується старанно від них всіх і від нього зокрема тим більше, що її перебування з ними є обмежене і одного дня вона їх попрощає.

Так було досі кожного дня і кожної ночі. Тому Лужич здивувався в душі, коли цим разом Ірина присіла на крок від нього, ближче, як це зробив Бойчук. Лужич запримітив, що десятник глянув уважно на це і Лужич знав, що Бойчук має свої думки. А це поручникові не було приємне. Його авторитет серед цієї групи мусів бути абсолютний. Тому він не виявив сердешности, коли Ірина заговорила до нього.

— Ви є для мене щораз більшою загадкою. Замість того, щоб я знала вас кожного дня краще, я знаю вас менше.

Людвик, що збирав досі ягоди на поблизьких малинових кущах, прийшов тепер і, сівши біля Ірини, простягнув до неї цілу галузку, обвішану спілими ягодами. Лужич мав наморщене чоло і сурове лице і помимо цього йому прийшло на думку, що колір уст Ірини майже такий, як спілих малин. Скартав себе за це в душі, повернув розмову на тему хлопця.

— Змучений? — спитав.

Людвик підвів до нього свої великі, темні очі, без жадної задньої думки.

— Я завжди мріяв про такий похід — сказав щиро.

— Вояцька душа — докинув Лужич. — Ну, але ти ще молодий і тобі треба ще якісь школи покінчити.

— Але війна тим часом скінчиться — сказав Людвик з жалем.

— Не журися, прийде друга. Кожне покоління матиме свою війну, заки світ заспокоїться колись. Ми щойно на початку.

— О, я хочу бути старшиною і піти на війну.

— Матимеш нагоду, не журись. Аж забагато.

Розмова між Лужичем і хлопцем так неначе б виключила Ірини з того кола і вона нагадала себе Лужичеві, простягнувши і йому галузку з малинами. Це був перший відрух із її боку, що мав взагалі посмак якоїсь тіні інтимности. Не так сам факт, як спосіб його виконання. Її очі дивились боком, понад галузкою і на мент зайшли імлюю, коли вона попросила його із слідом усміху на устах.

— Візьміть.

Лужич взяв. Його очі на мить затримались на її зіницях і він пізніше думав, що це — власне — не має сенсу. Цей один погляд міг дуже багато значити і пощо починати такі знакування, коли дійсність висить мов Дамоклів меч над головою?

Голос Людвика перервав третю секунду тишини, що набрала ваги.

— Я знав, що ви не йдете на Краків — сказав хлопець.

Лужич перевів зір на нього.

— О, а звідкіля ти знав?

— Я читав багато книжок. Я ще не читав ніде, щоб хтось у вашому положенні говорив всім навколо правду про свої пляни. Я зразу подумав, що будете йти в гори.

— Ти хитрий, — вирішив Лужич.

— Ми йдемо в гори, правда?

Лужич притакнув мовчки. Задума почала насуватись на нього і він найрадше хотів бути тепер самий із своїми думками.

— Я радий, ох, який я радий! Я ще ніколи в горах не був!

— Побачиш, побачиш. Гори гарні, чудові. Але через гори також дорога веде до Відня, до твого вуйка.

— Я знаю — якось без життя погодився Людвик і зайнявся угодами.

Лужич глянув на годинник. Ще пів години. Потім марш до півночі, сон і ранком даліше. Чи доля дозволить їм виконувати ці пляни без перешкод? Якийсь тихий неспокій вкрався у його душу. Надто тихо і надто безпечно було навколо. Він найрадіше вже наказав би маршувати далі, та не хотів показати людям, що його нерви теж не є із сталі.

— Я піду, розглянусь трохи в околиці. Мапа показує, що ми повинні бути недалеко шляху Бережани-Стрий.

Він сказав це між Бойчуком та Іриною, ніби кінчаючи розмову із нею та інформуючи десятника. Підвівся і взяв із собою автомат. Ірина підвелась теж.

— Я піду з вами — заявила спокійно. Лужич на мент стримався. Вона мусіла собі здавати справу з цього, що всі привані спостерігають кожне її слово і кожен рух і її постанова мусіла викликати коментарі.

— Може ви краще спочиньте, перед нами далека...

— Я не є змучена.

Не було як продовжати цю сцену. Лужич повернувся і зник в гущавині. За собою чув її кроки і признався, що відчуває невдоволення із-за цього її — по суті дрібного — кроку. Йшов гостро, зумисне не звертаючи уваги на неї і не одну галузку пүстив їй прямо в лице, ніби зайнятий шүканням проходу.

Мапа не брехала. Між деревами лісу з'явилось більше світла і він вийшов на край. Внизу йшла бита шоса, біла від пилу і соняшного світла, що, падаючи скоса, освітлювало вже тільки один її бік. За шосою продовжався дрімучий ліс. Шоса була мертва, без руху, навколо було тихо, безвітряно, навіть птахи, зморені спекою, мовчали.

Тут він повернувся до неї, та вона стояла фронтом до нього. Її лице було поважне, очі спокійні.

— Ви хочете мені сказати, що ви невдоволені, — попередила його.

Здивувався її здогадливості, але притакнув — теж поважно.

— Ви невдоволені, що я показала їм всім, що хочу піти із вами, у вашому товаристві поглянути на околицю.

Лужич тепер мовчав. Чого вона хоче?

— Ви більше поручник, як людина, — сказала йому просто в лице.

— Дайте пояснення — промовив хрипко, стягаючи чоло у хмарні зморшки.

Вона стояла проти нього висока, струнка, принадна і тепер по ній видно було внутрішнє хвилювання.

— Ще день, два чи три і ми не побачимось ніколи в житті, — озвалась і Лужич відчув, що вона опановує свій голос. Їхні очі зв'язались і не сходили із себе. — Ви дивна людина. Я не бачу в тому нічого лихого, якщо я вам скажу, що ви цікава людина. Чи... чи ви мене взагалі бачите?

Наприкінці її голос зламався. Лужич відчув, як гаряча хвиля піднімається в його грудях і як неспокійно тріпочеться в умі думка, що ще день, два чи три і він її ніколи не побачить. Його неспокій виявив себе і він несподівано для себе самого усвідомив, що він не хоче її втратити, що так, як вона ось тут стоїть перед ним, що нехай вона так стоїть і він підійде і вхопить її в свої рамена, не знаючи, чого він власне очікує? Адже це не перша дівчина перед ним і чого йому так вулканічно б'ється серце?

— Я... не знаю... я не знаю, пощо я це все говорю — докинула зірваним голосом і раптово прислонила лице долонею, обернувшись на п'яті і зробила два кроки. В грудях Лужича зірвалась і покотилась лявіна. Він ворохнувся із свого місця.

Разом з тим шум роздався в лісі за ним і прямо на нього вибіг Людвик.

— Вони — задиханий не міг голосу дістати — вони б'ються!! Б'ються!!!

Лужич не питав хто і як. Покинувши хлопця і Ірину за собою, полетів як вихор через ліс. Відголос бійки зловив його ще заки добіг на місце. Коли добіг, затримався біля грубого дерева із голим револьвером в руці.

— Стій — кинув гостро. — Стій, бо постріляю, як собак.

Тільки Ярослав Колодій стояв збоку схвильований. Бойчук підвівся пускати Тому Колодія з-під себе, вістун Ляхів розщепився з Степаном. Всі чотири мали закривавлені обличчя, синці під очима, одяг тут і там наддертий.

Лужич показав їм револьвером, щоб відступили на боки від себе, кожний зокрема в чотирьох сторонах.

— Що сталося, Бойчук, — спитав тепер тихо, надто тихо, бо щось йому підшепнуло, що тут сталося. Його лице тепер було бліде, а це у Лужича не віщувало нічого доброго.

Бойчук відіхнув і випрямився.

— Пане поручнику, голошу слухняно, що я того ск... сина застрелю як встеклого пса.

— Це не є відповідь на моє питання, десятнику.

— Він... тільки ви пішли, він... він дозволив собі на таку заввагу, що я... я не хочу повторити.

За Лужичем розступились кущі і з них виринули спершу Людвик, потім партизанка Ірина. Знов стало тихо.

Несподівано озвався Людвик.

— Він нічого злого не сказав. Він сказав, що поручник пішов собі стрелити нумерок, а пан Бойчук зірвався з землі і вдарив його п'ястком в лице.

Ірина відвернула плечима до цілої сцени. В своїй щирості Людвик вияснив цілу ситуацію.

— Так було, Ляхів?

— Так, пане поручнику. Але Тома вхопив автомат і якби я не вибив був йому його з рук, він був би застрелив Бойчука. Зате Степан Колодій кинувся на мене. І так почалась бійка. Мені дуже прикро, пане поручнику.

— Мені також дуже прикро — додав Бойчук. — Але я не міг слухати таких завваг і взагалі мені його писок йде на нерви, із тим вічним дурним усміхом за вашими плечима, пане поручнику.

Малий Людвик цілком не розумів, за що пішла бійка і чому вони всі покривалились. Він хотів ще щось сказати, та Лужич перервав йому при першому слові, поклавши долоню на голову.

— Добре, Людвик, все в порядку. Колодій, Тома!

Стрілець подивився на нього з-під ока, боком, не звертаючи жодної уваги на свою поставу, ані на особу свого поручника.

— Колодій, ваша поведінка доводить до конфліктів, які не сміють мати місця у військовій частині. Я вас попереджаю, що при наступному разі я виконаю на вас фронтний засуд смерті. Я прошу вас усвідомити добре, що я кажу. Це є останнє попередження. На цьому кінець цій справі. В дорогу!

Сонце вже зайшло, коли вони добились до шоси. Та тепер мусли припинити під ослоною дерев, бо дорогою гналась танкова советська кольона. Гамір машин розливався широко по лісах і що більше темніло, то більше апокаліпсичний перед очима роздавався образ. З видихових рур танків йшло полум'я, коли вони зникали на заході і зі сходу над'їздили нові, із вузькими шпарами світел. Всі люки були відкриті і в них стояли командири в чорних одягах. Переможці.

Лужич дивився і думав про свою і свого народу долю. Минають роки найстрашнішої війни світу і не тільки, що немає надії на краще завтра, навпаки, ось перед самими очима ворог демонструє свою непереможну силу. На як довго, знов на цілі покоління? Коли, коли ж нарешті щось зміниться на цьому світі Божому на краще?

Переїзд танків закінчився довгою валкою транспортних вантажників, панцирних ляфет з гарматами та авт із вояками. Це мусіла перейти ціла дивізія. Та нарешті остання машина зникла на заході і над лісами та шляхом стала осідати біла кулява, разом із нічною тишиною.

Лужич скомандував перехід шляху. Перший пройшов Ляхів, після нього Ірина, потім всі три Колодії, за ними Людвик, нарешті Бойчук і він сам. Наліво й направо дорога була мертва і невелика група мандрівників знов розплилась в густому лісі. Якийсь час пізніше натрапили на доріжку, що йшла загально в потрібному напрямку і тримались її аж до півночі. Тоді Лужич наказав спочинок до ранку і десятник зайнявся встановленням варт. Під чуйним оком Лужича атмосфера вигладилась настільки, що лише Тома Колодій залишився чорною вівцею у своїй поведінці. Лужич бачив, як Степан Колодій простягнув руку до Ляхова і між ними настав знов мир. Після короткої вечері з харчів, що їх передали повстанці, всі поклались спати.

Лужич не міг скоро заснути. Поклавши рамена під головою, задивився в зорі, що мерехтіли поміж коронами дерев і пустив свої думки вільно. Сьогоднішня історія з Томою Колодієм не давала йому протягом цілої дороги спокою. Що зробити з цією людиною? Лужич відчував, що Тома війшов в небезпечний психічний стан. Він наперекір всьому оточенню хотів щось доказати і кожний день та кожний конфлікт погіршував справу. Колодій прямо робив на злість всім і вся. Лужич обсервував, як він сприймав накази десятника, як він відходив на варту, він навіть змінився у відношенні до своїх братів. Він створив навколо себе ворожий світ і воював з ним на свій, недоладний лад. Це мусіло якось покінчитись, але як...?

І новий момент вступив у життя Лужича. Він не міг з ним погодитися, бо він не уявляв розв'язки, але фактор цей запрятав сьогодні велику частину його уяви. Оподалік, під розлогим деревом спала Ірина і він в думках все повертався до неї. Те, що минулими днями тільки неявно крутилось навколо його духового центру, сьогодні безпардонно ступило в саму середину

із хвилиною, коли він уявив, що не хотів би її втратити. Хотів би з нею йти в життя, байдуже, що їх чекає, але разом, тримаючись за руки, як діти. Але він не піддавався цим думкам цілковито. Може це просто омана. Він так довго перебував поза Україною, так довго не бачив і не розмовляв з українськими жінками, що перша така зустріч могла цілком легко створити у нього враження, що це все, чого він ще бажає в житті. Дуже можливо, що він просто одурманений її присутністю. Ось, якби її не було день чи два, напевно все повернеться до нормального стану і за турботами свого положення він забуде про неї скоріше, як про вчорашній день.

Але — чи вона теж зачарована? Чим? Адже вона перебуває в Україні і їй не бракує тутешніх мужчин. Що сталось з нею? Чому вона була така схвильована сьогодні? Чи добре, чи погано, що події перебили їхню розмову? Може добре? Може це одинокий вихід із ситуації? Нащо в'язатись хоч би тільки в думках, коли навколо така війна і невідомо, що чоловіка чекає через годину чи дві. Це не має найменшого змислу. Це може тільки придати болю обидвом сторонам і остаточний наслідок буде все ж такий самий; він піде в один бік, а вона в другий.

Маркіян Лужич заснув із цими думками і шойно над ранком розбудив його десятник Бойчук, схвильований.

— Пане поручнику, Колодій втік! Тома Колодій.

В першій хвилині, зпросоння, Лужич не схопив значення цієї події.

— А, чорт з ним, нехай... — і зірвався на рівні ноги. — Що ви кажете?!

Сон відбіг, як сполохана птиця, навколо світало, тіні деревних пнів виразніше виступили з темряви.

— Колодій втік. Він скінчив свою варту і розбудив на своє місце Степана. Коли Степан вернувся, щоб розбудити свою зміну, Колодія Томи вже не було.

Обидва брати Колодії підійшли до поручника.

— Ви думаєте, що він справді втік? — гаркнув Лужич.

— Ми шукали його вже, ніде нема. Я думаю, — говорив Степан та Лужич перебив йому гострими, короткими наказами.

— Ми рушаємо негайно. В іншому напрямку. Невідомо куди він пішов. І чого. Треба було мене розбудити скоріше. В дорогу і то вже!

Хвилинку пізніше розбуджено Ірину й Людвика, вістун Ляхів дістав свої інструкції і група вирушила в поспіху спершу

цією самою доріжкою, а потім першою стежкою, що перетинала її під прямим кутом, на схід.

На схід. Так наказав Лужичеві інстинкт.

10.

Після цілоденного маршу лісами й луками в східньому напрямку, Лужич скерувався на південь. Околиця почала підніматись. Перед вечором знайшли поле кукурудзи і кожен нарвав молодих шульок, скільки міг вмістити. Не спочиваючи, хоч змучені до краю, продовжували марш майже до півночі. Щойно тоді вийшли лісами у перші схили Карпат. Правдоподібність зустрічі великих частин советських військ змаліла в цих околицях. Ще вчора пересікли залізничий шлях та шосе Стрий-Станіславів і перед ними простягнулись безкраї простори Карпатських гір.

Над гірською річкою розбили табір і лишень стільки мали сил, що понапивались свіжої води. Після того лягли спати, де хто знайшов вигідне місце. Лужич взяв на себе першу варту, бо дивним дивом не відчував такого змучення, як його люди. Може свідомість, що довів їх безпечно в гори викликала у нього почуття спокою, а може просто гарт останніх днів зробив своє. Коли всі повкладались до сну, зрезигнувавши навіть з їжі, Лужич вибрав собі високе місце, на другому боці журливої річки, сперся плечима об холодну скелю і в її тіні дав волю думкам.

З його місця видно було далеко. Місяць ярко освічував землю і тільки тіні лісу то зростали, то маліли, відповідно до річкового корита. Далеко направо вигладжувались горбаті поля, наліво простягався тихий, чорний ліс. Навколо йшло нічне життя. Десь дуже далеко гукав пугач, сюди доходив тільки відгомін, але ближче хруснула галузка, дві і до річки з лісу вийшла серна. Лужич дивився, як звірина стежила уважно за своїм оточенням, та не знайшовши нічого підозрілого, бо легкий вітерець подував від неї до мандрівників, ступила у плитку, прозору воду. Десь далеко земля здригалась під вибухами гранат і бомб, десь згук боїв заглушував людські передсмертні крики, літаки клали цілі міста в руїни, танки давили хати і оселі

— а тут, неначе в іншому світі. Мирно і тихо, аж дивно, чи справді йде війна народів.

А він? Яке його життя? Яка його майбутність? Які вигляди, які пляни?

Плянів Лужич не укладав жодних. П'ять років воювання навчило його, як кожного старого вояка, що пляни ніколи не здійснюються. Воєнне життя мало свої закони і людина могла жити тільки в їхніх рамках. Актуальною хвилиною, дійсністю. На спогади вчорашнього дня не було часу, про завтра годі було думати.

А проте Лужич відчував, що сьогодні йому хочеться думати про завтра. Щось змінилось в його наставленні до світу. Минуле його не цікавило тепер і дійсність для нього відійшла у тінь. Що буде завтра, післязавтра, через тиждень, місяць, рік? Чи житиме він? І як житиме...?

Під цим похилим деревом, на другому боці від нього спить вона. Звинена як кіточка у клубок і біля неї Людвик, що не відступав від неї ні на крок. Хто вона? Як це так сталося, що вона прийшла до них, залишилась і тепер він собі щораз частіше завдає питання: що буде далі? Чи після цього маршу, після всього, що ще їх чекає, після війни, колись у майбутньому він її зустрінє? Коли прийде час розставатись...? Чи вона так звичайно відійде, як і прийшла і слід по ній пропаде? Вона піде в один бік, а він у другий і більше ніколи їхні стежки не перетнуться?

Протер лице рукою. Серна відчула його відрух, насторожилась, перестала пити. З піднесеною головою надслухували найменшого шелесту. Лужич вирішив, що він теж має право народити руху в цій тишині. Піднявшись зійшов вниз до річки і серна як стріла зникла в нетрях лісу. Промивши лице холодною водою, напився досхочу і вернувся на своє місце.

Важко загартованому воякові признаватись до слабостей. І Лужич не міг себе перебороти. Його очі дивились туди, де спала вона, але його розум аналізував ситуацію. Шкода заходу. Непотрібний клопіт. Все це скінчиться тільки сльозами, розставанням, душевною мукою для них обидвох і нарешті вони й так ніколи більше не зустрінуться.

А тоді — чи варто давати волю впертим, сильним бажанням, що часами ніби розсаджують душу? Не варто. Він піде своїм шляхом, натрапить на нові обличчя, жінок у світі тепер більше, як чоловіків і забуде, задурить себе в обіймах якоїсь

красуні на день-два, потім іншої і так піде вояцьке життя. А вона...?

Вона піде своїм шляхом і — Лужич не хотів допустити думки, що й вона зустрине нові обличчя і хтось інший, не він, візьме її в свої рамена і цілуватиме її принадні уста та вогкі від внутрішнього бажання очі. Ні, цього він не хотів уявити. Але що тоді залишається...? Чи має він право користатися нагодою і здурити її тільки на те, щоб завтра замести за собою сліди...?

Яке дурне почуття відповідальності. В іншому випадку скористав би з нагоди, як кожний інший вояк. Але її очі берегли принципів, в їх погляді не було сваволі і Лужич відчував, що вона не знає бездушної забави.

Годинник показував третю годину над ранком. Вирішивши, що на цьому місці вони пробудуть цілий наступний день, щоб як слід відпочити, зійшов з свого місця, перебрів річку і розбудив Бойчука. Десятник пішов, як п'яний від сну і приклякнувши над берегом замочив цілу голову у холодну воду, щоб прийти до себе. За цей час Лужич вже заснув.

Розбудив його запах диму. Вірвавшись з просоння, вхопив автомат, шукаючи очима розв'язки. Вістун Ляхів оглянувся на нього.

— Печемо кукурудзу — вияснив.

— Але ж...

— Ми зробили жар, пане поручнику, не вогонь. Диму майже не видно, та й вітер забирає його у погідне небо. Лужич піднявся, переконався, що й справді так було і пішов до річки. Не бачив Ірини, але доглянув Людвика яких сто кроків вище цього місця то й здогадався, що він пильнує там дівчини. Сам пішов вниз і знайшов місце, де вода під навислою скелею створила невеликий басейн. Розглянувшись, пірнув з головою і вийшов з води щойно, коли відчув холод — і голод. Купіль відсвіжила його без міри і якимось майбутнє почало виглядати рожевіше. Тільки шлунок кричав за харчами. Від вчорашнього сніданку майже нічого не їв. І нічого вже не мав. Кукурудза. Печена кукурудза. Здається, що немає у світі кращої їжі, як печена кукурудза. А нарвали її досить.

Свою першу шульку отримав від Ляхова, як Ірина верталась з Людвиком. Партизанка розпустила волосся по раменах, свіжа і чиста, неначе б вони на курорті перебували, а не в попішних маршах.

Ляхів виявився спеціалістом у своєму ділі.

— Бо то бачите, пане поручнику, нелегко її спекти. Треба так, щоб не перепалити і не перекурити димом. Найліпше в жарі, ось бачите?

Лужич притакував, байдужий, чи Ляхів пік кукурудзу в жарі чи в димі, чи в попелі. Вона була смачна і насичувала, а це найважливіше.

Обидва Колодії сиділи разом, похнюплені. Доля Томи не давала їм спокою. Але ніхто не міг їх розрадити, навпаки, всі неначе були вдоволені, що Тома вибрав саме таку розв'язку.

Ірина повісила випрану шапочку на галузі, до сонця і сіла до сніданку між Колодіями і Бойчуком, напроти Лужича. Людвик очевидно примістився біля неї. Лужич був би волів, щоб вона сіла біля нього, але він цього не показав по собі.

Дівчина спершу трохи їла, потім піднесла очі до Лужича, хоч говорила ніби до всіх.

— Мені гарно було з вами і я довго пам'ятатиму цей час. Не знаю, чи в поспіху буде час вам подякувати і запевнити вас, що дні, пережиті з вами, залишаться на довго в моїй душі.

— Ви відходите? — спитав Бойчук, більше злякано, як цього Лужич міг по ньому сподіватись.

— Очевидно. Кожного дня тепер я можу отримати зв'язок і тоді це може бути дуже швидка історія. Тому я вибрала цю хвилину, щоб вам подякувати.

Лужич дивився завзято на свою шульку, обгризаючи її зі всіх сторін, із запалом, гідним кращої справи.

— Ви так самі рішаєте, коли, куди і взагалі? — спитав.

Ірина бачила його завзяття з кукурудзою і в кутках її уст появилась усмішка, але її очі залишились сумні.

— Ні, я не рішаю як, куди і чого. Я отримала від командира Заграви точні інструкції. У нас є також порядок.

— Угум. Ну що ж, гарно нам було з вами і ви нам багато допомогли. Але як ви кажете, шляхи наші розбігаються.

— Я цього не сказала — дивилась на нього. Лужич чув цей погляд на собі і переставши їсти, зустрівся з її очима.

— Це, однак, правда — відказав.

Всі втратили гумор. Навіть Колодії ще більше похнюпились. Зате Лужич опанував ситуацію. Ствердження про її відхідвійшло в його свідомість. Це невідкличне. На це немає ради. Це може навіть краще. Закінчиться духова боротьба із собою самим і він зможе присвятити себе своїм завданням.

— Так воно є в житті, пані й панове — заговорив із гумором, що мав дуже короткі коріння. — Люди сходяться і розхо-

дяться. Переважно розходяться. А ще в такий военний час. Ми вас не забудемо довго — звернувся до неї прямо. — Може хтось з нас ще колись зустрінеться з вами. А може й ні. На всякий випадок знайте, що й для нас минулі дні непересічні були і не одному снитимуться по ночах роками ще пізніше. Ми залишимося тут сьогодні на весь день, щоб добре відпочити. Їсти є що, вода є до пиття і до купелі, погода гарна, чого може ще людина собі бажати?

Ніхто не відповів і ніхто не виявив спеціальної радості. Якось неначе холодом повіяло над ними і всі вмовкли. На тему відходу Ірини більше не було мови, натомість кожний зайнявся собою. Користаючись з відпочинку, Ляхів і Бойчук викупались, попрали свої драні сорочки і діраві шкарпетки, почистили якомога одяг. В той час обидва Колодії вартували на дві сторони табору. Пізніше десятник і вістун зайняли їх місця, а ці почистили себе у прозорій воді. По полудні ще раз пекли кукурудзу і вираховували, що стане її ще на весь наступний день, а може по дорозі знайдуть щось більш путнього. Лужич сказав Бойчкові про свої думки відносно переходу гір і так помалу надійшов захід сонця. Спрятавши всі сліди свого перебування на цьому місці, заборпавши порожні кукурудзяні шульки, група вирушила в дорогу. Вони відпочили добре, та показалося, що дорога не є легка. Загалом йшли вгору, а лісові стежки то піднімалися, то опадали вниз. Вже добре стемніло, як вони вийшли із лісу на поля, що лагідно підходили вгору, зливаючись із чорним небом. Перед ними йшла тінь Ляхова, що привик до своєї ролі стежника і нікому не хотів її передати.

Ірина трималась подальше від Лужича, так неначе й вона прийшла до ясного висновку, що найкраще нічого не продовжати і глибше не входити. Людвик розмовляв із нею шепотом майже безперервно, розпитуючи про все можливе. Для нього це було нове і цікаве і зокрема його манило все, що Ірина розказувала йому про пригоди повстанців.

Біля десятої години Ляхів подав рукою гвалтовний знак і Лужич наказав залагати всім збоку, на полі, серед незжатого ще проса. Сам подався хильцем вперед і порівнявся з Ляховим. Вістун показав йому рукою на тінь, що надходила полем зправа.

— Один чоловік — шепнув.

Лужич подумав, що варто перечекати і пропустити його, не зраджувати своєї присутності, та саме біля нього принишкла Ірина. Він не чув навіть, як вона приповзла сюди.

- Затримаймо його — шепнула Лужичеві в вуха.
- Зрадімо нашу присутність.
- Це станеться скоріше чи пізніше. Затримайте його.

Чоловік підійшов цілком близько. Місяць освітив його як вдень. Селянин в темних штанах і білій сорочці йшов скоро, оглядаючись поза себе. Це його оглядання насторожило Лужича, але заки він щось вирішив, Ірина вигукнула:

— Здоров, батьку!

Якби грім з ясного неба був вдарив у цього чоловіка, ефект напевно не був би більший. Він дослівно застиг впів кроку, не знаючи, чи йому причулось, чи справді хтось кликав навколо.

Ірина підвелась на весь ріст і повторила свій оклик. Дядько ожив. Перший його відрух зрадив охоту втечі, та жіночий голос опам'ятав його.

— А хто ви будете? — спитав.

Ірина підійшла до нього. За нею підійшов Лужич. На вид озброєного чоловіка селянин стрепенувся, та Ірина притримала його за плече.

— Ми свої, не лякайтеся. Звідкіля ви?

— З Гаїв. А ви хто, повстанці?

— Ага. Куди йдете поночі?

— У нас в селі червоні. Ой, паннунцю, в нас нещастя. Б'ють та гвалтують, війта збили так, що певно вмер. Кажуть, ми за німаками тягнули. Йду за нашими, може допоможуть. Та до рана всіх поб'ють та погвалтують.

— Є в околиці повстанські відділи?

— Передучора були, паннунцю, та й пішли. А під вечір заїхали в село червоні. Панотця ми сховали, але війта так страшно збили, так збили...

— Скільки їх? — спитав Лужич.

— А чи я знаю, паночку? Приїхали одною машиною та й роблять, що хочуть. Хлопців нема, всі пішли, одні до Дивізії, інші до повстанців, а ще інші на роботі в німців, самі баби та діти в селі.

— Як далеко до села?

— Та он, за горою — дядько показав рукою поза себе. Та я піду, бо як не знайду кого, то вони нас всіх помордують, бувайте здорові паннунцю, бувайте...

— Чекайте, чоловіче — зупинив його Лужич. — Ви нікого тепер не знайдете вночі.

— Хлопці таборують на Діброві та я туди й біжу.

— Заки ви добіжите туди й назад!

Ірина глянула на Лужича.

— Що ви, задумуєте...?!

— Угум.

— Це для вас небезпечно.

— Це для всіх небезпечно. Бойчук!

Десятник підійшов з рештою стрільців. Лужич взяв його набік і поговорив шепотом. Дядько стояв, не знаючи що робити і в міжчасі переступав з ноги на ногу. Ірина вмішалась.

— Я не хочу вас відраджувати, але ви не знаєте скільки їх.

— Ви бачите крашу розв'язку? — перервав їй Лужич.

— Я не бачу жодної в цій хвилині.

— То краща така, як жодна, ні?

Партизанка вмовкла і дядько не вірив своїм вухам, що ці люди підуть селу на допомогу. Але оглянувши як їх мало, селянин перестав вірити теж в їх успіх і старався переконати, що таки йому краще бігти на Діброву. Та група вже йшла, а коли військо вже йде, ніяка сила, крім ворожого вогню його не затримає. І дядько біг перед ними босий, межою.

Ірина йшла полем, побіч Лужича.

— Ви собі шукаєте клопоту — говорила.

— Це вояцький клопіт. Не думайте, що я аж такий романтик. На одному тягаровому авті не може бути більше як шістнадцять людей. І це тільки в регулярному поході. А тут їх буде не більше десяти. Ми маємо все ще змогу завернути і зникнути серед ночі. Вони за нами в погоню вночі не підуть, а якщо підуть, то вистріляємо їх до ноги на полях. Моя калькуляція має голову й ноги, ні?

— Я побачу — не дала себе переконати.

— Як виграємо, дістанемо в селі харчів на пару днів дороги, а це теж щось значить для нас. Крім того запишемо себе в історії Гаїв золотими буквами і...

— Цинік — фукнула.

— Але героїчний цинік.

Найбільш одушевлений був Людвик. Довідавшись, що вони йдуть до бою, хлопець не міг місця собі знайти. Бігав від переду до заду і знов наперед із своєю дубельтівкою і нарешті не витримав, щоб не поставити поручникові засадничого питання.

— Чи я зможу стріляти?!

— А ти вмієш?

— О, певно, що вмію! Тато мене навчив!

— А ти знаєш, що ми пообіцяли твоєму батькові дотаскати

тебе цілого й здорового до Відня, подумай, аж до Відня, а ти хочеш в якихось там Гаях, по дорозі, ризкувати своїм життям?

Людвик збентежився.

— Прошу, дозвольте мені воювати з вами, я вже великий хлопець.

Лужич поклав руку на його голові.

— Я придумаю для тебе спеціальне становище, але ти му-сітимеш точно слухатись моїх наказів. Згода?

— Так є, пане поручнику!! — хлопець побіг на своє місце наприкінці.

Ірина висловила свою думку.

— Я маю надію, що ви дійсно щось мудрого для нього при-думаєте. Вся моя праця над ним пішла нінащо, ви захопили його симпатії одним махом.

— Не скажіть тільки, що я спеціально старався.

— О, ні. Напевно ні. Ви взагалі дуже мало страетесь — ска-зала і залишилась позаду, не давши йому змоги відповісти.

Бойчук, Ляхів і обидва Колодії йшли за своїм старшиною, кожний із своїми думками. Кожний з них відчував неспокій, знаючи вже про що йдеться. Але самовпевненість поручника до деякої міри лагодила їхні настрої. Досі вони брали участь в боях, накинутах їм ситуацією, в оборонних по суті боях. А оце поручник веде їх як в дим до зачіпної акції і то з переважаю-чими силами противника.

А Лужич йшов дійсно як в дим. За ним був досвід балкан-ської кампанії і він там навчився психіки воювання в місце-вості. Свободу дій має завжди той, хто діє з вільного поля.

Дядько показав рукою на світельця внизу. Всього пів кіло-метра. Лужич затримав свою групу і видав докладні інструкції порівнявши з Бойчуком годинники. Коли всім було ясно, про що йому йдеться, Бойчук забрав обидвох Колодіїв із собою і зник, щоб обійти село з другої сторони. З ним Лужич послав теж дядька, розвідавши в нього передтим де стояла машина червоних і де вони господарили.

Після відходу Бойчука з людьми, Лужич сів на межі і задив-вився в село. Коли вухо звикло, зловив приглушені відголоси звітіля. Та годі було сказати, що це таке. Коли минуло пів го-дини, за умовою з Бойчуком, Лужич глянув по своїй „групі”.

— Трохи смішно йти в бій з дівчиною і дитиною, але то вже така, видно, варіяцька війна. Ляхів, зброя в порядку?

— Будьте спокійні — вмішалась Ірина з тоном іронії в голосі. — Дівчина дасть собі раду непогано, як і досі.

— Я навіть склонний в це повірити — промимрив Лужич, рушаючи в дорогу. Поля мінялись, під самим селом шнурочком росла картопля, що сягала їм майже до колін, та все таки до крайньої хати Лужич наказав підходити хильцем, прямо на чотирьох. Перша від поля стояла стодола і під її дерев'яною стінкою Лужич роздав останні інструкції. Роздав їх, очевидно Ляхову, бо Ірину і Людвика таки залишив при собі.

Коли вістун зник за рогом стодоли, Лужич доторкнувся **рамени** Ірини.

— Револьвер в руку. Людвик, ти справді вмієш стріляти?

Хлопець поважно притакнув, Лужич похитав головою і **рушив** вперед.

11.

Лужич не мав наміру втягати Ірину й хлопця до дійсної акції. Він бажав їх залишити десь в безпечному місці, але достатньо близько, щоб і самому мати їх на оці, і знати, що вони ніби беруть участь.

Залишивши стодолу, повів їх за собою поза хатами в напрямку школи, де — за словами дядька — червоні собі зробили головну квартиру. Тепер чути було виразно рух і бешкет в середині села. Та все це виглядало ще на пластову забаву, доки нелюдський крик видерся із вікон школи на все село. Цей крик зморозив кров в жилах. Годі було навіть сказати, чи це був крик жіночий чи чоловічий. Але він завмер протяжно і після того інші оклики змоглись в вечірній тишині.

— То це такі сласті привезли вони із собою нашим селам — шепнув Лужич. Поза хатами не так легко було йти. Кілька разів він спотикнувся в бур'янах, раз на якомусь покиненому пні, а раз знов мало що не наколовся на старі вили, що стирчали не знати чого з-за плота.

— Ви йдете як танк — півголосом скартала його Ірина. — Уважно.

— Ви чули цей крик?

— Чула, очевидно. Тому треба бути тим більше уважним. Два авта є в селі.

— Два?! Дядько сказав...

— Два. Гляньте сюдою.

В темряві вона взяла його руку і потягнула до себе. Майже лице при лиці, він доглянув за її вказівками у вузькій щілині між хатами, на тлі освітлених вікон невеликого шкільного будиночку два тягарові авта.

Закляв. Це міняло значно ситуацію. Чи Бойчук і Ляхів пристосують свої інструкції до нової ситуації?

— Я мушу бути на місці скоріше. Слухайте уважно, Грино. Йдіть помалу за мною. Скривайтесь так, щоб вас людська душа не бачила. Бо в разі небезпеки я не матиму часу для вас і для хлопця. Якщо станеться щось погане з нами, тоді простуйте геть від села до лісу і далі знатимете самі, що робити. Не стріляйте, хіба з konieczности. Ви мене зрозуміли?

Вона притакнула і долонею потиснула його плече на знак зрозуміння.

Лужич обернувся, відбезпечив автомат і пірнув в якомусь саді прямо на школу. Часу пройшло багато і можливо, що Бойчук вже й дивується, де є поручник. В хатах світел не було, але пробігаючи повз якісь вікна, Лужич доглянув за ними бліді обличчя. Ну, нехай в них роз'ясниться надія — подумав.

З того боку, де він підходив, стояли обидва авта і вони давали йому прикриття майже до самої школи. Трохи задиханий вибіг із поміж останніх хат — просто на вартового, що стояв біля авт. Його не було видно в темряві. На вид Лужича вартовий метнувся назад, та Лужич не мав вибору і кинувся до нього всім своїм розгоном. Вартовий сперся об авто і розкинув уста до крику. Лужич вдарив об ці уста прикладом свого автомата, здушивши крик, розтороцивши лице і голову. Большевик помалу обсунувся на землю і перевернувся набік. Лужич не був певний свого діла і намірився ще раз вдарити, коли почув біля себе...

— Я маю багнет, я його докінчу — півголосом кинув Ляхів. Лужич усвідомив, що з вікон школи доходять відголоси ударів і слабкі, слабкі стогони.

— Що тут діється — спитав вістун.

— Пекло, пане поручнику. Пекло. Гляньте під школу.

Обережно, з-поза авта, щоб не було його видно, Лужич вглянув на площу, що навколо неї стояли школа, церква, приходство і кооператива. На площі відбувалась демонічна сцена.

Цілком нага дівчина бігала, спотикаючись і падаючи поміж розставленими більшовиками і за кожним разом, коли вона хотіла вирватись із цього ганебного кола, хтось відштовхував її в протилежний бік. В будиночку школи роздавались голосніші і тихіші крики та удари, якийсь більшовик сховався східцями школи на площу, інший виходив туди. Із всіх сторін лунав регіт, прокльони і плач.

Лужич вдарив Ляхова по плечу.

— Давайте сірники.

Схилившись під автомашину, Лужич знайшов і відкрив бензиновий танк, скрутив з бур'яну віхоть, встромив туди і витягнув назад, кінець в танку.

— За одну мінуту підпалить і заховайтесь за цю хату. Вони залишать свою забаву і кинуться туди. Тоді бийте. Ляхів, ні один не сміє вийти ціло, бо буде нам біда. Їх є більше, як ми думали.

Лужич випростувався і пішов поза автами, не спішно, так, неначе б він належав до цього образу. Навколо нього було темно, але коли дійшов до дерев'яного плота навколо церковці, почув збоку голос.

— Тут Бойчук, поручнику. Що робимо?

Лужич оглянувся на площу, там йшла все ще забаву і припишк до землі.

— Де люди?

— Степан на дзвінниці, Ярослав в кооперативі, дядько кудись зник, я гадаю, що втік зі страху.

Лужич поклав долоню на плече десятника. Не було часу пояснювати, бо саме ярко блиснуло від сторони вантажників і раптово глухий гук зірвав всю сценарію, режисеровану більшовиками. Одне із авт стало в полум'ях. Ці більшовики, що мучили дівчину під школою, кинулись тепер до палаючого авта і Лужич спер автомат на коліні. Довга серія порубала ніч на шматки і на площі вились в судорогах шість тіл.

В шкільному будинку раптово втихло. Всюди втихло. Тільки авто горіло із тріскотом. Втихли кати і втихли жертви.

Одна постать в більшовицькому однострою з'явилась на порозі школи і там і залишилась. Задзвеніла шибка у вікні кооперативи і коротка серія з невеликої віддалі розтріскала одвірки і людину. Поранений чи вбитий важко скотився із трьох східців у пил площі.

У вікнах школи почали згасати світла. Лужич вибрав собі

охорону за грубим пнем прицерковної липи і дужим голосом кинув в напрямку школи.

— Не стріляйте!! Ви оточені!!

Тишина. Лужич був певен, що посиплеться серія. Та зате загудів голос.

— Кто ви?!!

Авто горіло тепер ясно і освітило школу краще, як всі світла цілого села. Видно було навіть нутро шкільних кімнат. Але вікна були порожні, ніхто не ризикував тепер своєї появи. Лужич пересунувся очима по площі. Ярослав Колодій мав добре місце обстрілу. Степан Колодій панував дослівно над цілою площею з дзвіниці. Ляхів з-поза авта міг стріляти в самі вікна. Він і Бойчук могли стріляти вздовж фронтної шкільної стіни і Бойчук крив своїм автоматом задню стіну. Лужич мав надію, що Ірина сидить в безпечному місці із хлопцем.

Раптом із дверей шкільного будинку вирвались дві постаті, одним скоком стрибаючи на площу і до другого вантажного авта. Обидві вони оточили себе хмарою куль з двох автоматів. Лужич чув, як в його дерево попало кілька набоїв. Та вони не мали шанси. Вони ж йшли прямо на Ляхова. Не йшли, а бігли, перестрибуючи тих, що ще дрижали в судорогах на площі.

З-під авт гримнув стріл. Різкий, гучний, не з автомата. Потім другий. Обидва большевики станули, неначе із стіною зударились. Один скрутився, випустивши автомата з рук. Другий стояв, але вже не стріляв. Потім впав, як колода на обличчя.

— Слиш!! — заревло із школи.

— Виходьте по одному, без зброї!! — закричав Лужич.

Хтось доторкнувся його плечима. Оглянувся нервово, невдоволений. Ірина.

— Я ж казав вам — фукнув на неї. — Це хлопець стріляв?

— Так. Вістун йому дозволив. Це не є звичайне військо, це спец-частина. Я бачила їх вже раз, але в кращій дисципліні.

— Ідіть на своє місце, Ірино, ідіть поза хату. Тут небезпечно.

— Так само небезпечно, як вам.

— Слушай — гукнув хтось із школи. — Дайош свабодний праход — сдайомся!!

Ірина потиснула мимохить плече Лужича.

— Свобідний перехід? Ще чого?

— Мовчіть — кинув їй Лужич. Звертаючись до школи, гукнув.

— Виходьте по одному, без зброї!!

— Свабодний праход?!?

Бойчук піднявся біля поручника.

— Ми їх не пустимо — заперечив гаряче.

Та Лужич кинув в сторону школи.

— Так!! Виходьте!!

Ірина і Бойчук дивились на нього, як на явище не з їх світу. Але Лужич ними не займався. Він уважно стежив за школою. На порозі з'явився один большевик.

— Не стріляти! — гукнув Лужич, щоб чули його всі його люди. Ніхто не стрелив. Вийшов другий большевик. Перший зійшов помалу на площу, тримаючи руки піднесені вгору. І він і другий розглядалися на всі боки, непевно. Нікого не було видно, але вони відчували, що притаїлось навколо них. Зі школи вийшов тепер третій. Перші два вже стояли на площі, побіч себе. Четвертий вийшов з дверей школи, а третій долучився до перших двох. Вийшов п'ятий. За ним шостий. І сьомий. Четвертий станув на площі, п'ятий біля нього, шостий сховався східцями, сьомий тісно за ним, восьмий з'явився в дверях школи.

Бойчук дрижав схвильований, з автоматом напоготові.

— Ви їх хочете пустити?! — вибухнула Ірина.

— Мовчіть, кажу — втяв Лужич.

Восьмий сховався на площу, дев'ятий і десятий з'явилися в дверях. Всі без зброї в руках, всі з піднесеними раменами. Коли десятий зійшов по східцях, одинадцятий з'явився в дверях, зійшов помалу вниз і прилучився до решти. Лужич примружив очі.

— Дальше! — гаркнув на всю площу.

Ніхто не появлявся у дверях школи. Голови тих, що були на площі, повернулись в бік, звідкіля йшов його голос.

— Это все — сказав хтось із них.

— Хто це сказав — кинув Лужич.

По хвилині вагання висунувся наперед один, присадкуватий, в розіп'ятій блюзі. Світло від горючого авто блимало на його обличчі.

— Не бреші — гаркнув Лужич і віддав один стріл із автомата.

Большевик упав, Ірина ахнула тихо.

— Як ви могли...!

Лужич не дивився на неї. Крізь зуби кинув Бойчукові.

— Заберіть її звідсіля. — А звертаючись до школи, гукнув.

— Виходьте всі, бо інакше постріляю тих, що вийшли!!

Ірина була певна, що нікого вже не було в школі і їй хоті-

лось, щоб Лужич переконався, що він нізащо вбив чоловіка, та її очі розкрились широко, коли на порозі з'явився в блискучих чоботах ворожий підстаршина і за ним ворожий офіцер. Вони непевно розглянулися з порога школи і сержант зійшов перший вниз.

— Звідкіля ви знали, звідкіля ви знали — нервово шептала дівчина.

— О, я їх знаю — півголосом відказав Лужич.

Сержант і офіцер уважно обійшли вбитого і долучились до лави тих, що вже там стояли. Ті, що ще недавно вились по землі біля авта, позастигали.

— Ярослав! — гукнув Лужич.

— Я!

— Йдіть до них. Без зброї! Перешукайте кожного, по одному, уважно!

— Так є, поручнику!

Дванадцять большевиків стояли і дивились в темряву, звідкіля лунав командний голос. Трохи заспокоїлись. Одне авто догоряло, але друге стояло ціле.

Ярослав Колодій вийшов на площу і наблизився до першого з краю большевика. Він розказував пізніше, що в нього був неабиякий страх, але він знав, що поручник пильнує кожного руху. Перешукував по черзі одного за одним, витягнув з-поза халяв два довгі ножі і встромив за свою. Все йшло гладко. Затримався біля сержанта, мацнув і відстрибнув набік.

— Він має револьвер, поручнику!

— Гаразд. Відступіться ще на крок. А ви, здайте зброю. Помалу, дуже помалу.

Большевицький сержант заляв майже вголос, витягнув з кишені револьвер і пустив його на землю.

— Копни його ногою!

Ще раз заляв і копнув від себе на кілька метрів. Озався офіцер.

— Я младший лейтенант Давідоф, я маю в кишені наган.

Лужич повторив свої інструкції і йому і другий револьвер покотився в пил і порох. Ірина похитувала головою. Для неї це була непогана лекція. Непогана і нова. Вона відчула небувалий респект до Лужича і її груди горіли гордістю — хоч вона в цій драматичній хвилині не здавала собі з цього ще справи.

— Ярослав! Гляньте тепер до школи. Без зброї!

Стрілець Ярослав Колодій довіряв поручникові, але все та-

ки завагався на порозі. Із нутра школи доходили тепер тихі зойки і стогони. Лужич їх чув. Чули всі.

— Сідайте тепер на землі, руки сплетіть над головою! — наказав большевикам.

Вони не рухались. Отягались. Це були вояки спеціальних частин, незвиклі до такого. Їм ще мабуть в головах не вмещалося, що саме сталося і як це так, що так далеко від фронту з'явився несподівано ворог — і то ворог небезпечний.

Лужич потиснув язичок. Один стріл бахнув і куля просвистіла над головами. Почали сідати.

— Руки над головою!

Раптово Ярослав скрикнув зі школи. Там мусіло щось статися. Чути було голоси, удари, нарешті на порозі школи з'явився Ярослав без шапки, з розбитим носом, тісно за ним ще один большевик в ранзі сержанта. Большевик тримав в руках автомат і забезпечившись Ярославом: скрикнув в темінь, де стояв Лужич.

— Сдавайсь, слис ти! Як ні, застрело цього чоловіка!!

Степан, брат Ярослава, показався у вікні дзвіниці. Лужич бачив його виразно. Не дай Боже, щоб він зібрався тепер стріляти. Судорожним скорчем москаль потисне язичок і Ярослав стане кривавим ситом.

— Ані руху, Степане — скомандував Лужич. Свою увагу мусів тепер зосередити на москалеві, що так хитро заховався ще у школі. Щоб тільки Степан послухав і не стріляв.

— Ти тримаєш одного чоловіка. Я тримаю ваших дванадцять. Пусти мого чоловіка, бо першу кулю дістане лейтенант!

— Не пущу! Сдавайсь, ...тваю мати!!

— Лейтенант Давідоф, накажіть йому піднести руки вгору. Інакше я стріляю спершу вашого сержанта, потім вас!

— Лейтенант — верещав з порога москаль. — Давайте, я разстреляю етаво суксина!

Лейтенант Давідоф повернув голову до школи у своїй невідповідній позиції. Його голос мав всі тони паніки.

— Спінін! Брось ружйю, сумасшедший!

— Таваріц лейтенант, ну как же —

— Брось ружйю, Спінін!!

Сержант щось думав і це був дуже небезпечний момент. Лужич вирішив допомогти йому думати.

— Кинь зброю, бо буде пізно!

— Спінін — заревів лейтенант, почувши голос з темряви.

— Хаді сюда!

Сержант закликав вголос і штовхнув Ярослава із східців. Ярослав спотикнувся і впав на лице і це врятувало йому життя. Впертий сержант пустив серію з автомата і вся серія перейшла на пів метра над головою стрільця. Лужич віддав три стріли ще заки большевик перестав стріляти. Сержант звалився із східців побіч стрільця, випустивши автомат з рук.

Стало тихо. Тільки Ярослав Колодій помалу піднявся із землі.

— О Мати Божа — сказав голосно. Він мабуть не здавав собі справи, що большевик хотів його застрелити. — Пане поручнику, там у школі... там у школі пекло...

Що там могло бути пекло, Лужич тепер усвідомляв, коли большевики такі штуки вигадували для самооборони. Але це пекло він зараз розгляне і винесе своє рішення. Якби його хтось був спитав тепер, чи він щось відчуває в серці, мусів би сказати, що кусень льоду. Та ніхто його не питав і він нікому не мусів про це говорити.

— Ляхів! Переберіть в'язнів. Степан! На поміч Ляхову! Ярослав, підніміть ворожу зброю і станьте на площі. — Звернувся до дівчини. — Ви залишіться із хлопцем у темряві. Різно може бути. Бойчук, ходіть зі мною. Прегляньте поранених і побитих, щоб хто з них нам збитка не зробив. Потім зайдіть до школи.

Десятник висунувся мовчки з-поза свого укриття і большевики повели за ним очима, коли він став переглядати поранених. Та автомати залишають мало поранених. Тільки один большевик ще жив, але при ньому зброї не було і він догоряв. Виконавши завдання, Бойчук розставив вартових навколо полонених так, щоб вони себе взаємно не обстріляли і зайшов до школи, за Лужичем.

Застав поручника вже при світлі одної нафтової лампи. Під стінами кімнати навколо, в різних позах лежали селянські жінки і дівчата. Пороздягані, побиті, поранені, поганьблені в нечуваний спосіб. Тут і там траплявся селянин, в наступній кімнаті те саме, мало хто з них рухався.

— Покличте людей, Бойчук — хрипко сказав йому Лужич. — Нехай займаються цим всім.

Сам вийшов перед школу.

— Ляхів, підпаліть друге авто. Ляйтенант Давідоф, ходіть-но сюди.

Над полоненими повіяло холодом, коли переможець казав спалити другу автомашину. Советський ляйтенант підвівся помалу і підійшов до східців.

— Ходіть сюди, до середини — вказав йому Лужич, відступаючись набік, щоб зробити місце.

— Заче́м — зухвало гаркнув советський старшина. — Я знаю, што там таке.

— Ляйтенант Давідоф, ходіть сюди, я сказав — повторив Лужич помалу, через затиснені зуби.

Большевик ступив на східці.

— Дайте руки в кишені — скомандував Лужич. Большевик помалу вложив руки в кишені. — Вперед, до середини. — Лужич стояв за ним, трохи збоку. — Хто це зробив, Давідоф?

Важкі, та послаблені стогони доходили звідусіль. Знівечене людське тіло, змасакроване і згальоване в звірячий спосіб було несвідоме всіх цих дальших подій. Большевик стояв і дивився з-під лоба навколо себе.

— Слушайте — озвався нервово. — Ето карательний атрад і все, що ми робимо, робимо з наказу. Ви не можете мене обвинувачувати. Це вороги нашої влади і ми поступаємо з ними, як з ворогами.

Лужич силою волі гальмував себе від наглого вирішення.

— Давідов, це є цивільне населення. Безборонне населення. Це є жінки, дівчата, деякі з них ще діти, ви бачите оцю, під вікном? Це ще дитина, дитина!

— Це вороги нашої влади — вперто повторив советський ляйтенант по-російськи.

З села почали надбігати люди, спершу боязко, та далі живіше, до шкільного будинку. Лужич дулом автомата виштовхнув советського старшину назад на площу. Бойчук стояв за його плечима.

— Ви їх пустите, пане поручнику...? — питав сухими устами. — Ви сказали їм, що їх пустите.

Лужич почекав, аж большевицький офіцер сів на своє місце і оглянувся помалу на свого десятника. Під його поглядом Бойчук мимоволі випрямився. Друга вантажна автомашинка горіла тепер як свічка і площа була освітлена наче вдень. Із будинку школи тепер щойно роздалися плачі і зойки, коли батьки і матері стали знаходити своїх дочок. Лужич досягнув кусок зім'ятої папіроски і коли засвічував сірника, Бойчук бачив, як поручникові долоні дрижали.

— Пам'ятайте, десятнику — говорив Лужич на вид спокійно. — Пам'ятайте, що для такого ворога немає милосердя. Немає женеvської конвенції. Немає лицарського слова. Це не звичайний ворог. Такого не робили з нами ні поляки, ні мадяри,

ні німці. Навіть татари такого не робили. Вони не вважають нас за людей. Вони нас хочуть знищити до тла. І ми — ми не маємо жодного вибору. Знайдіть мені війтового заступника. Приведіть його сюди.

На обличчях полонених тепер малювався виразний страх. Але вони сиділи, не знаючи, що з ними буде. Зі школи люди виносили покалічених і знівечених дівчат до своїх хат, при зойках і плачах, що їх людське вухо не могло знести. На боці Лужич розмовляв із старим селянином, що був секретарем сільської управи і заступником війта. А ще якийсь час пізніше кільканадцять старих селян прибули в делегації до Лужича. Випрошувати життя для полонених большевиків. Аргументували тим, що влада покарає ціле село і що їм не оминуть цього покарання ніяк, якщо він покарає цих людей смертю. Лужич слухав мовчки. На обличчях большевиків виросла надія. Зі шкоди все ще виносили поранених і побитих, а вони надіялись, що це пройде їм безкарно.

Нарешті Лужич глянув на годинник.

— Двадцять хвилин — сказав голосно. — Двадцять хвилин просили за їх життя. Село не хоче, щоб ми їх покарали смертю.

Дядьки притакували своїми сивими головами. Живо притакували. Всі чули ці слова і всі могли присягатись на них. Помимо страшного злочину, що його допустився в цьому селі каральний відділ советських спеціальних частин, село обороняло їх життя. Хто б не допитував селян пізніше, вони всі однаково говоритимуть.

— Досить цієї забави. Бойчук, відішліть Ірину з хлопцем під охороною Ярослава Колодія нагору.

Селяни помалу відступились, аж по-під хати, під стіни школи, під церковну загорожу. Площа стала великою і тільки на її середині сиділа громада полонених, непевно розглядаючись навколо. Завжди така сама історія. Злочинці не знають стриму, доки у них зброя в руках і стають покірнішими за овечок, коли їх зловити. Вічний конфлікт совісти у тих, що їх мають карати на холодно, так само, як злочинці на холодно виконують свої злочини. Вроджена гуманність тих, хто не є злочинцем. І вічний насміх злочинця над лагідністю вселюдського закону.

Бойчук вернувся. Площа починала темніти. Вогонь погасав і сяйво місяця виразніше відбилось на оточенні. Десятник, вістун Ляхів, Степан Колодій і Лужич оточили групу червоних, давши їм знак піднятись. Мовчки, на очах всього села забрали їх із собою. Спершу доріжкою, що вела на південь, доки не оми-

нули останніх хат села. Тоді стежиною, полями вгору. Нагорі чорнів невеликий гайок. Далеко наліво на фоні неба рисувались три нерухомі постаті. Там чекала Ірина з хлопцем і стрільцем.

— Доки ж нам йти — озвався лйтенант Давідоф, коли досягли гайку.

— Досі — відказав Лужич автоматично.

Большевицькі злочинці затримались цілою групою. Темний гайок майже зливався з їх громадою. Лужич, Бойчук, Ляхів і Колодій стояли в одній лінії десять кроків від них.

— Ви знаєте за що і знаєте, що заслужили здорово.

Лйтенант, сержант, інші полонені закричали в протесті, в жаху. Тепер, коли прийшлося платити рахунок.

— Розстрільна чота — вогню! — скомадував Лужич.

12.

По розстрілі настала тишина. Тільки чотири постаті стояли. Поручник Лужич переладував автомат свіжим магазином, клацнув замком і підійшов до розстріляних. Уважно розглянув кожного по черзі. Це тривало довшу хвилину. Не треба було для нікого ласкавого стрілу. Розстрільна чота стріляла цільно.

— Стрілець Колодій. Дайте знати в село, щоб прийшли їх закопати. Бігом.

Степан Колодій завагався на одну секунду. Потім випрямився.

— Так є... пане поручнику.

Відійшли гусаком, з Лужичем напереді, залишивши за собою це місце, багатше на один великий досвід, гартований досвід. Йшли мовчки. Коли порівнялись із трьома постаттями, що чекали на них на хребеті гори, пристанули. Неначе за ними залишилась змора, хотіли забути.

— Ви їх... вбили — сказала дерев'яно Ірина.

Лужич дивився на неї довго з віддалі двох кроків і місячне сьайво витягнуло його лице з темряви.

— Це не було вбивство. Це була екзекуція — відповів твердо.

— Однаково.

— Це не однаково. Це те, що відрізняє вояка від бандита.

Відійшов від неї і пристанув оподалік, чекаючи терпеливо на повернення стрільця із села. Люди стояли на своїх місцях. Ірина стояла непорушно. Але Людвик залишив місце при її боці і помалу підійшов до поручника. Пристанув напроти нього, малий такий ще, а неначе зрілий, коли підкинув голову догори. Лужич перевів помалу зір на нього, згори. Для малого це мусіло бути неабияке переживання і він напевно до смерти його не забуде.

— Чого хочеш — кинув Лужич.

— Я... я хочу щось сказати. — Хлоп'яче лице ясніло двома великими баньками очей.

— Кажі.

Людвик спершу ковтнув слину.

— Я... я стріляв до большевиків — заявив врівано.

— Я знаю.

— Пан... пан вістун мені дозволив — додав хлопець.

— Я знаю.

Людвик ворухнувся на місці, переступаючи з ноги на ногу. Всі слухали його слова в повній тишині.

— Чи я можу... чи ви можете зробити мене вояком?

Лужич мав інші клопоти тепер на голові, але витріщені хлоп'ячі очі змусили його присвятити всю увагу цим словам. Перед ним стояв продукт мішаного супружжя, що хотів і потребував ясного оприділення. Зов крові потягнув його за матір'ю і бабцею, але він потребував признання по тому боці, що його він вибрав. Лужич усвідомив, що це є хвилина, що може рішати про життя цього юнака.

— Ти сьогодні підняв зброю проти ворога України. Ти став вояком, правдивим вояком і я хочу потиснути твою руку.

Лужич витягнув свою долоню і Людвик подав йому свою. Вона була мала, хлоп'яча ще, але несподівано для нього самого, щось стиснуло горло поручника. Він довго тримав руку хлопчини в своїй долоні. Потім Людвик дуже поважно випрямився на весь свій ріст і відійшов швидко туди, де стояла решта. Проїшов повз Ірину, що витягнула до нього руку і затримався біля десятника Бойчука. Там повернувся і станув побіч нього, прикладаючи свою стрільбу до ноги.

Степан Колодій вернувся задиханий, виконавши доручення, і при тому приніс вістку, що вийт і двоє селян віддали Богу духа, що трое дівчат не живуть, а одна виявляє божевілля, а інші — Степан перестав говорити і всі зрозуміли, що дальших слів не треба.

Лужич дав знак до походу і подався на південь, доки не вийшли на наступний хребет, а там змінив напрям на південний захід вздовж польової доріжки, що вилась по узбіччях.

— Я піду на стежу, я знаю ці околиці — заявив Степан Колодій, дігнавши поручника. Лужич відчув зміну у поведінці обидвох Колодіїв із ним. З їх настави зникла ворожість до нього, хоч вони все ще тримались холодно і неначе осторонь від всякого вияву товаришкості.

— Ви знаєте, куди я йду — сказав просто.

— На Борислав — так же відказав Степан Колодій.

— Цей шлях так само добрий, як кожний інший. На Борислав.

— Її батько помер три роки тому назад — сказав тепер Колодій. — Мати була важко хвора, як ми йшли до війська. Вона живе все ще в цій самій хаті.

Після цього Степан Колодій зняв автомат з плеча і взявши його в руку, пішов живіше наперед. Марш продовжувався поза північ і щойно біля другої години дійшли до великого лісу, що починався зліва чорною стіною. В тому лісі, нагорі, Лужич зупинив їх на спочинок.

Десятник Бойчук встановив порядок варт, Лужич взяв на себе першу, відчуваючи, що сон його не візьме так скоро. Вибрав собі місце так, щоб мати на оці цю польову доріжку, якою вони прийшли і яка вела далі на південний схід і примістився між першими деревами лісу, під грубим дубовим пнем.

Навколо було тихо і він відчував, що йому добре із цією тишиною та самотою, із своїми думками. Перед групою він не виявив своїх почувань, та тепер, коли залишився сам, почало йому здаватись, що ніби дивиться збоку на цього незнамого собі чоловіка. І цей чоловік командує — вогню! — і живі люди падають серед передсмертного крику, в судорогах смерті, на землю, в його ногах. Дивлячись очима душі, збоку, на цього незнамого собі Лужича, він однак не відчував жалю, він був тільки здивований. Здивований, що щось таке було можливе і що цей новий для нього Лужич так холодно міг це зробити. Бо в його душі щось здригалось проти цього і це щось було йому близьке і своє, а цей новий, незнаний Лужич...

Позаду хруснула галузка і повз нього перейшла Ірина. Вийшла на сам край лісу, пристанула і стала надслухувати та розглядатись. Він дивився за нею мовчки. Думки переключились. Що вона для нього? Ніколи в житті її не бачив, ніколи не знав. Прийшла випадково і розкрила нову сторінку. Він не знав в

цій хвилині, чи його бажанням є цю сторінку замкнути чи залишити відкритою.

Не побачивши нічого, вона завернула і стала наблизитись просто на нього. В темряві доглянула його з трудом і пристанула. Лужич не озивався і пару хвилин пройшло в тишині.

— Ви бачили, що я вас шукала.

В її голосі був закид, але поза цим в ньому була гострота, якої він у неї останніми днями не чув. Ця гострота не вкладалась в його образ і якби він був малярем, був би змазав її одним рухом.

— Ви знайшли — сказав.

Не знав, що вона подумала, але бачив, що за часок вона пошукала місця і присіла на сухому моху, трохи збоку, звернена до нього. Так, як на цю хвилину, він волів, щоб вона не була приходила. Він хотів бути сам із собою. Для нього самого ще дещо було неясне в нетрях його душі і він ніяк не почував себе готовим до розмов.

— Якщо не хочете зі мною говорити, скажіть одне слово і я піду геть — озвалась, ніби прочитавши його думки. Видно, його голос теж мав гострі канти.

— Якби я знав це слово, може й сказав би.

Вона випрямилась. Він думав, що вона підніметься і піде геть.

— Це значить, що ви не хочете говорити зі мною — заявила півголосом.

— Не тепер — докинув твердо.

Дівчина мовчала і він відчув, що вразив її глибоко. Але чомусь це не викликало в нього жалю. Він замкнувся в собі і сказав собі, що йому байдуже, чи він її вразив, чи ні. І як глибоко.

— Мене сон не бере — озвалась. — Для своєї совісти я мушу з вами говорити. Я думаю, що це буде наша остання розмова і я мушу вам сказати все, що я думаю... і що я відчуваю. Я... я ще ніколи не зустріла такого чоловіка, як ви і я... я не знаю, але ви зробили на мене велике враження. Я зловила себе на тому, що я думаю про вас. Весь час. Вдень, під час маршу, вночі, коли засипляю, ранком коли пробуджуюсь. Ви внесли неспокій у мою душу, хоч я думала, що я загартована на такі неспокої. Я себе тримаю в карбах тому, що навколо нас є люди, але я не можу себе змусити не дивитись на вас і не думати про вас. Мені тепер серце б'ється, як у гімназистки і я хочу вам сказати, що я відчуваю. Я... я хочу, щоб ви мене обійня-

ли, я хочу чути на собі ваші рамена і мені здається, що якби я замкнула очі, весь світ належав би до мене...

Вона говорила щораз тихіше, голосом набряклим, тремтячим і здригнулась вся, замовкнувши. Лужича прикувало до місця. Кожне її слово приковувало його міцніше, бо в кожному слові, навпаки до його змісту, він відчував підготову до цього, що тепер неодмінно мусіло прийти.

І прийшло. Вона піднесла голову і невидні промені їхніх очей схрестились, як крицеві мечі в темряві.

— А розум мені каже, що ви не є людина для мене.

Вона сказала це твердо, як мужчина, без найменшого сумніву, без сліду вагання. Тепер вона не дрижала, тепер вона була рішена. Її біле лице звернене було в його бік і звідтіля йшов тепер холод, безмежний холод.

— І тому я мусіла вам це сказати — додала спокійніше і підвелась на весь ріст. Ще хвилинку гляділа на нього згори, та він не сказав ні слова і не зробив жодного відруху. Вона повернулась і відійшла до табору і він чув, як втихають її кроки і як завмер всякий відгомін з того боку.

Навколо знов царила тишина і дрімучий ліс стояв, як і передим. Тільки тепер помалу-помалу у свідомості Лужича почало виростати враження, що світ розступився і розкрилась навколо нього чорна безодня, абсолютна порожнеча, кромішня, цілковита самотність. Гіркий посмак розійшовся по всьому його естві і вірвались раптово дрібненькі, шовкові нитки підсвідомих надій на майбутнє.

Він тепер знав, що він самий.

13.

Наступного дня під вечір група заквартирувала в горах над Бориславом, на розпочатій будові нового нафтового шибу, користуючись дерев'яними бараками та залишеною обстановкою. Харчів не знайдено жадних, але хвилину пізніше відкрито щось в їх обставинах небувале. Напівздичілі кури повиходили зі своїх скриток на вид людей і не треба було ані багато слів, ані багато заходу, щоб сім із них вже варилось у всяких можливих горшках та дзбанках, залишених робітниками-вертільниками. Для кожного учасника групи одна. І не треба багато розписуватись

про те, як голодні очі слідкували за прогресом варіння цього м'ясива.

Після вечері виявилось, що обидва Колодії хочуть зійти вниз, до міста, відвідати свою рідню. При тому виявилось теж, що поручник Лужич мав щось полагодити в місті і в тимчасовому таборі залишились Бойчук, Ляхів, Ірина та Людвик.

Лужич зійшов з Колодіями з гір і біля десятої години вони розстались умовившись, що на ранок найдалі всі будуть назад в таборі. Лужич остеріг обидвох стрільців відносно небезпеки, на яку вони наражуються, та вони запевнили його, що задніми стежками вони знайдуть дорогу туди й назад.

Він зачекав, аж дві тіні розпливлися в темряві і рушив туди, де п'ять років тому перервалась нитка його впорядкованого, цивільного життя.

Її хата приміщувалась серед саду, до якого цілком легко було дістатися поза будинками. Тільки раз якась собака забрехала нагально, злякана тінню, що прокрадалась поза городами. Нарешті Лужич зупинився біля плота, на цьому самому місці, на якому він цілі вечори вистоявав на розмовах — і не тільки на розмовах. Краденим цілункам не було кінця і мати накликувала її по десять разів із саду до хати. Це було п'ять років тому.

Що ж сьогодні?

Переступив пліт. У нього мало часу і він не може церемонитись. Якби його тут заскочили большевики, кінець був би для всіх поганих.

Підійшов до хати від саду, доглянувши світло в кухні, і застукав.

Відчув тишину непевности в хаті. Лямпа в кухні пригасла і боязкий голос спитав нервово: хто там.

Її голос. П'ять років він його не чув і скартав себе тихо. Забув його звучання. Або — її голос так змінився?

— Маркіян — сказав виразно.

Тишина.

— Маркіян — хто? — залунав голос ще більш схвильовано і раптово двері відкрились. На тлі пригаслої лямпи видно було її постать. І його лице, освітлене з кухні. — Маркіян... — прошепотіла і звалилась в його рамена, як колода.

— Марта, Марта, заспокійся — пригортав він її до себе, та з її грудей виривався такий нестримний плач, що потішання до неї не доходили. Майже вніс її до хати, закриваючи старанно двері за собою і посадив у кухні в крісло. Розглянувшись річево, прислонив вікно скатертю і повернувся до неї. Вона

йшла до нього, як п'яна, обіймаючи його раменами, як останню дошку рятунку і Лужич десь глибоко відчув неспокійний від-
рух минулих переживань.

— Марта, не плач, дитино, не плач.

— Маркіян, о, Маркіян... Боже мій, Боже!

Автомат поклав на столі, посадив її в крісло і сів напроти неї. Обережно відняв її долоні від обличчя, верхом долоні обтер сльози, потиснув рамена, потряс нею приязно.

— Не плач, ну не плач. Де мати?

— Мама померла півроку тому, а тато...

— Я знаю, сьогодні довідався. Нічого не знав...

З кімнати дійшов дитячий плач, плач немовляти.

Лужич перевів зір на двері і вернувся до Марти.

Вона притакнула головою помалу.

— Це мій синок, Маркіяне... Чотири тижні має. Мій.

Питання в очах Лужича не сходило.

— Його... розстріляли три дні тому, Маркіяне, три дні тому... — вона знов стала плакати, спершу тихо, потім припала до його грудей, стрясаючись спазмами довгий час, заки зуміла себе опанувати. Лужич дав їй виплакаться доволі. Його думки були розбиті. Віт втратив плян в них.

— Як це сталось? — спитав.

— Жид якийсь привів їх... На другий день, як вони прийшли до міста. Вони його взяли з хати, о Боже мій, від обіду, Маркіяне, вивели на вулицю і розстріляли і лишили в поросі, він мав очі отверті, Маркіяне, я хіба ошалію, я не знаю... Він нічого не винен, він нікому нічого не зробив, тому він не хотів тікати з німцями, казав, що він не має чого боятися, Маркіяне, де є Бог над світом, скажи, де є Бог?!

Лужич мовчки потискав її руки і не стримував її, вона потребувала виплакаться, виладувати свій шок. Три дні тому, це ще дуже, дуже свіжа рана.

— Тебе не було, Маркіяне, ні вістки від тебе, ні слова... Такі довгі роки, такі довгі роки...!

— Я не міг тебе мучити. Після того, що тут сталось...

— О, Маркіяне, я так думала на початку, а потім... а потім... та що, тато вмер, в хаті ні грошей, мама хвора, на ліки не було сотика, нащо я тобі це все розказую, нащо, все пропало, все...

Немовля заплакало міцніше і Марта зірвалась до нього. За хвилинку вернулась з дитинкою на руках.

— Подивися, Маркіяне, який він великий. А ти бачиш, що його очі такі темні як твої...? Я так все думала...

— Твої очі темні, Марто.

— Може. А його очі були сиві, цілком ясні...

Маленький хлопчик дивився на Лужича, нічого не розуміючи, не розуміючи і того, що у нього немає батька, що він його ніколи не матиме.

— Це все, що я маю, Маркіяне, все...

Лужич відкашельнув.

— Марта — почав, та вона йому перервала.

— Не кажи нічого. Не потішай мене. Я знаю, що це все минулось.

— Марта, але я —

— Маркіяне, не говори, прошу. Ти не любиш мене вже, я це знаю — її очі вдивились у нього і він не мав відваги забрати їх геть. Але він знав, що вона читає в них, як у кнїжці. — Ти не любиш мене вже, стільки років, стільки років... Таке є життя, правда?

— Марта, я є в дорозі через гори, на той бік. Ходи... ходи зі мною. Тобі тут нема що робити.

Вона дивилась на немовлятко. Нахилилась і стала цілувати його оксамитне личко і воно сиділо тихенько, вдоволене і спокійне.

— Я не маю куди йти, Маркіяне. Тут лежить тато, тут лежить мама і тут лежить Влодко... Куди я піду? З дитиною на руках? У чужий світ?

Лужич відчував невимовний тягар на серці, що не здатне було до нічого чутливішого. А він думав, йдучи сюди — думав, що в нього горить вулкан минулого.

— Марта, але яке твоє майбутнє тут...? У світі ми собі дамо раду.

Вона підняла до нього очі. В них було тепер стільки тепла, що йому аж соромно стало за себе.

— Ти думаєш про обов'язок? Ти ж не винен мені нічого, Маркіяне. Це не твоя вина, що так сталося. Ти не можеш в'язатися мною тепер. Ти вояк і твій шлях ясно визначений. Я тобі була б тільки завадою. Та ще й з чужою дитиною.

— Марта, не говори дурниць...

— Ні, Маркіяне, — потрясла рішуче головою. — Я вже думала про такі речі. Ти мене не можеш вже любити і я знаю, що я не могла б тебе кохати. Я ніколи не забуду його, Маркіяне. Я маю його дитину на руках... бачиш? Ти йди, Маркіяне, ти не можеш тут залишитися. Я буду молитися за тебе, нехай тебе Бог стереже. А я... я залишуся вже тут.

— Марто, я не знаю, чи ти добре...

Знадвору почулись швидкі кроки і двері розкрились. Лужич вхопив автомат в руки, в дверях показалося лице Бойчука.

— Ви?! Що ви тут робите?! — скрикнув Лужич.

— Пане поручнику, советська патруля йде вулицею!

Лужич повернувся до Марти. Їхні очі зустрілись, гарячково, коротко, він нахилився і поцілував її в лице. З руки зняв годинник.

— Тобі придасться. Нехай Бог тебе береже.

— І тебе, Маркіяне, — шепнула, стримуючи сльози.

— А може...? Марто!

— Ні, ні, йди, бо ти в небезпеці, Бог з тобою!

— Пане поручнику, — наставляв Бойчук.

Лужич обернувся і з важким серцем залишив цю хату. Ще одна сторінка його життя замкнулась. Замкнулась не так, як він відчував, що повинна була замкнутись. Та в цій саме хвилині його думки мусіли зосередитись на чомусь іншому.

Він подався за Бойчуком через сад, на зади хат і нишком просовуючись за плотами та кущами крок за кроком віддалювався від цього місця. Вулицею маршувала сильна військова патруля і Лужич потерпав, щоб їх не запримітили. Та чужинна патруля викликала брехіт всіх собак, що тільки жили навколо і серед цієї какофонії Лужич з Бойчуком прокрались помалу за місто. Залишаючи останні доми за собою, простували в гори.

— Яким правом ви знайшлись тут, Бойчук? Що з іншими?!

— Сплять благородним сном, пане поручнику. А я собі подумав, що якщо вам щось станеться, тоді ми всі пропадемо, а Степан мені сказав, куди ви надумались йти, ну та й я пішов потиху за вами. Посторожив коло хати, думаю, надійде хтось небажаний, то дам знати. Ну й бачите.

Лужич мовчки поклав долоню на його плече. З міста, за ними блиснули дві самоходові ліхтарні. Вони оглянулись і порозумілись.

— Зашиймося в ці кущі, нехай переїде спокійно. Не треба нам зраджувати своєї присутності — вирішив Лужич.

Вони перебігли кілька кроків до закруту дороги і тут, де кущі відступали від неї на добрих двадцять метрів, зникли в них без решти.

— Це тягарове авто — шепнув по хвилині Бойчук.

Лужич не відповів. Його думки вернулись до Марти. Він знав, що neraz думатиме про неї і знав, що довго не матиме спокою з цією справою. Але він не знав тепер і не міг ніяк ви-

рішити, чи зробив він добре, залишаючи її тут, чи повинен таки взяти її за кордон, у вільний світ. Правда, він при війську і його доля ніяк ще не вирішена, але якщо Бог допоможе...

— Вони стають, пане поручнику, — шепнув Бойчук.

Лужич вернувся думками до дійсності. Вантажне авто підїхало до закруту, сповільнило ходи і зїхало з дороги на площадку, саме тут, де заховались вони обидва. Лужич закликав під носом. Хто зна, як довго треба буде тут тепер сидіти. Не мали де пристанути, та якраз тут!

Роздались голоси. Російська мова, командна, шорстка. Мотор не переставав йти, дві ліхтарні розсікали ніч на ясні та чорні пояси, в розсіпаному світлі навколо було цілком ясно. З шоферської будки зліз чоловік в однострою, за ним ще один, з другого боку лїниво зсунувся шофер, з папіроскою в зубах. Всі в одностроях. Лужич доторкнувся Бойчука.

— Це НКВД — шепнув до самого вуха. Десятника це не потішило ні трохи. Він вже починав мати досить тих всіх пригод, якби його хтось спитав про його думку. Тільки ніхто не питав і нікому було питати в цій ситуації.

Шофер стояв коло машини, спльовуючи деколи крізь зуби. Обидва інші підійшли до заду машини, відчепили брезент і розсунули його на боки. Мотор йшов надто голосно і тому не було чути, що там говорили, та по хвилині якісь постаті стали сходити з вантажника. Дехто стрибав вмїло, дехто спотикався і падав. Видно було ще дві озброєні фігури в одностроях і три з пов'язаними на плечах руками. Що більше в цих трьох були закриті перев'язками очі і це вони попадали з авта, а тепер йдучи спотикались, як п'яні.

— Що то буде? — шепнув Бойчук злякано.

Лужич не сказав нічого, тільки дивився за постантями, що підходили до світляних снопів від ліхтарень. Його серце раптово застигло. Він потиснув рам'я Бойчука до болю.

— Боже мій — шепнув. — Дивись!

Десятник завмер без руху. Всі три брати Колодії, всі три, Ярослав, Степан і Тома, Тома! Звідкіля він тут узявся? Як це все сталось? Як їх арештували? Як?!

Всі питання є настїльки добрі, наскїльки хтось може на них відповісти. В цьому випадку всі вони були покищо зайві, не на місці і не на часі.

— Що ми зробимо?! — шептав Бойчук до вуха Лужичеві.

Лужич не знав, що вони зроблять, але знав, чоґо вони не зроблять. Тільки...

Не мав часу думати далі. Ціла група затрималася. В яркому світлі блиснув ковнір одного з енкаведистів. Там були якісь відзнаки і наскільки Лужич пригадував, це міг бути сержант, а може навіть лейтенант. Та це не було важне. Це було тільки бічне помічення. Большевики устали трьох Колодіїв в повному світлі ліхтарів, аж їх лица стали білі, як папір. Самі відступили на боки. Тоді озвався той з відзнаками, по-російськи.

— Последній раз спрашіваю: где другіе?!

Бойчукові волосся стало дуба на голові. Лужич помалу, уважно переніс автомат з плеча до рук і десятник зробив це саме. Гул мотору не міг зрадити їх рухів в кущах, але все таки десятник відчував, що його нерви натягнуті як постронки. І Лужич не чув себе певно.

Всі три Колодії мовчали. Стояли у повному світлі, із зав'язаними очима, не знаючи, а може знаючи, що їх через хвилину чекає. НКВД на жарти не возить нікого поза місто.

— Дерянов — заговорив знов той з відзнаками на ковнірі.
— Етаво!

Він показав на Степана, що стояв зправа. Викликаний большевик підступив крок вперед, сягнув рукою до кобури, розціпнув її і витягнув великий наган, традиційний советський револьвер. Ось тут, серед темної ночі, наїзники з другого кінця світу постріляють місцевих людей тому, що їм так треба, що їм так хочеться. Яким правом?

Така думка мигнула через голову Лужичеві, але там багато думок мигало тепер і всі вони тільки нервували його більше. Вже, чи ще ні?

Він залишив Бойчука і нишком ступив крок вбік, ще один крок і ще один. Тепер його лінія вогню була чиста. Большевик саме піднімав свій револьвер, коли Лужич станув на весь ріст у кущах з автоматом при лиці. Тільки спокійно і цільно, а він такий схвильований. Потиснув язичок і почав стріляти.

Їх було п'ятьох. Це небагато на автомат і з такої близької віддалі. А проте шофер зумів кинутись поза авто і — Бойчук вистрибнув з кущів, оббіг машину навколо і зсік його десятком куль на місці.

Стало тихо. Тільки мотор далі йшов; неначе ніщо не сталося. Один з большевиків ще рухався, саме той, що мав виконати перший розстріл. Бойчук приглянувся йому і добив одним пострілом.

Тома Колодій без слова, помалу обсунувся на землю. Інші два стояли як застигли статуї. Лужич підійшов до них і стягнув

Степанові перев'язку з очей. Степан закліпав повіками від світла і повернув голову вбік.

— Бог мене вислухав — сказав тремтячими устами. — Я знав, що ви в місті і я весь час молився, щоб сталося чудо. Але я вже думав, що то кінець... Я був певний, що нас замордують.

Бойчук ножем порозтинав шнури на їх руках і поміг Ярославові привести Тому до свідомости. Потім підняв і заткнув за пояс револьвер та приніс два автомати від вартових. Степан взяв один, Ярослав, як непритомний ще, взяв другий. Бойчук перешукав того з відзнакам і забрав у нього теж револьвер та три пачки набоїв з кишени. В шоферській будці лежав ще один револьвер в підручному сховку, і ще кілька пачок набоїв. Десятник робив це все автоматично, мало що притомніший, як три засудженці.

Лужич глянув на вантажник. Та машина була порожня. Тоді махнув рукою: йдемо геть.

— Що зробити з автом — спитав Бойчук.

— Лишимо. Хай мотор йде. Палити не будемо. Занадто стало б ясно.

Мовчки залишили це місце і пішли всі назад у гори, на дерев'яних ногах. За ними йшов мотор, йшов і йшов і вони вже не чули його вгорі серед лісу, а він все ще гудів, доки в ньому була бензина. Та це вже було дуже пізно, майже над ранком.

14.

Один тільки Людвик спав, коли вони вернулись до нафтового шибу. Ляхів стояв на сторожі і віддих полегші зірвався з його грудей, коли він побачив їх назад. Та він вмовк, коли побачив їхні обличчя. І Тому Колодія. Він знав, що щось сталося, але не смів питати зараз же.

Ірина теж не спала, помимо змучення. Відхід обидвох Колодіїв, відхід Лужича і нарешті відхід Бойчука створили надто багато можливостей всього непередбаченого і сон не брався. Звичайно говірка, повна життєрадості, цього дня Ірина змінилась. Мовчазна, навіть з Людвиком не виявляла охоти до розмови і хлопець під вечір теж був замовк, зрозумівши, що цю гарну панну щось „гризе в середині”, як він сказав Ляхову. Вістун тільки посміхнувся і Людвик вже цілком нічого не розумів.

В бараці світилась прислонена свічка, залишена робітниками і при цьому світлі Ірина читала якусь знайдену книжку. На вид Томи Колодія її очі виявили здивування, але вони неспокійно розглядали двері, якими входили сюди Колодій, Бойчук і нарешті Лужич. Тоді очі Ірини збайдужніли і вона вернула до своєї книжки, немов би й не зацікавлена більше.

Та Лужич наказав негайно відмарш, без дальших пояснень. Пояснення дав Ірині Бойчук, короткими та повними змісту реченнями. Клопіт був ще з Томою Колодієм, бо йому стало слабо і треба було його вивести спершу надвір. Також Ярослав, звичайно повний всяких дрібних завваг, мовчав тепер, ніби води в рот набрав. Ще найкраще тримав себе Степан. Вони пережили страшні хвилини — але це було поза ними.

Ірина розбудила Людвика, оживлена і схвильована тепер. Короткий час пізніше ціла група залишила барак, спрятавши передтим всі сліди свого перебування і подались в гори, прямо на південь. Спочатку йшли лисим верхом, всіяним тут і там кущами ялівцю, потім перейшли лагідне сідло, випашене вівцями, і стали знов підніматись вгору, до лісу, що виростав перед ними чорною стіною. На краю лісу Лужич послав Бойчука і Ляхова в два боки розшукати кращого переходу. Ляхів вернувся, знайшовши стежину і нею вся група подалась гусакон в гущу.

Марш був відносно легкий, та вони відчували змучення після попереднього цілоденного походу і непереспаної ночі. Однак Лужич не хотів ризикувати їхніми долями так близько місця останнього випадку і кожний кілометр, що його вони проклали своїми змученими ногами віддаляв їх від безпосередньої небезпеки.

Світанок застав їх на марші і щойно, коли перші проміння сонця освітили шпилі дерев, Лужич дав знак до спочинку. Ніхто не нарікав, але кожний поклався там, де стояв, спочиваючи. Бойчук тільки обійшов усіх, роздаючи яблука.

— Нарвав вночі в саді — пояснив Лужичеві, сів біля нього і сам з'їв одне.

— Знаєте, пане поручнику, як я колись буду своїм дітям розказувати про всі пригоди, що ми їх пережили на тому марші, вони мені не повірять.

Лужич кивнув головою.

— Всяке буває, але це, що нам трапилось вночі, це Божа рука. Щоби в той самий час ви і я були на тому самому місці, куди вони притаскали тих трьох наших пташків, це вже не при-

падок. Якби я не вірив був в Бога, я би тепер повірив. Я гадаю, що всі три Колодії повинні піти до монастиря служити Богу до кінця їх життя. Воно й так їм попало, як сліпій курці зерно.

Лужич ще раз кивнув головою, потім заснув. Бойчука сон не брав і він вирішив повартувати. Очевидно, ніхто з них не знав, що ще вночі вони перейшли контрольний пункт повстанців і радіо передало шифровану інформацію про їх появу. Тому Бойчук дуже тихо піднявся і сховався за грубим пнем дерева, почувши здаля кроки на стежці. Може заалармувати групу? Та відгомін не зраджував великої кількості людей, його автомат панував над стежиною дуже вимовно.

Надійшли три узброєні цивільні. Та на головах в них були шапочки з тризубами і Бойчук затримав їх без бойової настанови.

— Гарзд, друже — озвався перший з них. — Чи ви з тої групи, що перейшла сюди вночі?

— А чи ви не думаете, що я хотів би знати, хто ви — спитав десятник Бойчук тим же тоном.

— Та що, не бачите? Це все — показав рукою навколо себе — це УПА-Південь. Ви в нашій державі.

— То що, ви прийшли по податки?!

Упісти засміялись.

— Ми принесли вам трохи їжі і по пляшці пива. Наше пиво, самі варимо.

— Пиво! — ахнув Бойчук. — Дайте сюди. Пиво то я вип'ю і скажу вам, що воно варте.

— Добре пиво, пане десятнику, бігме — озвався другий з повстанців.

Бойчук оглянув свою пляшку, але поза тим, що вона подібна була до пляшки від пива, не було на ній жадних написів ні наліпок.

— Пізнати, що фальшиве пиво — мрукнув.

— Не пиво, десятнику, не пиво. Пляшка. А ви хочете, щоб ми на пляшці написали, що це повстанське пиво? Ми й так маємо досить клопоту тепер з москалями.

Бойчук посмакував пиво, притулив шийку до уст і вицідив душком цілу пляшку.

— Я вп'юся, бо голоден — сказав, задихавшись.

Йому подали кусень ковбаси і хліба.

— Також наше. Все наше. Ми тут, як у себе в хаті!

Бойчук вкусив кусень ковбаси і щойно тоді усвідомив, який він голодний.

— На як довго — подивився на молодих хлопців, що стояли перед ним.

Вони глянули по собі. Потім на нього.

— Не наше діло думати про це. Ми маємо голови, що сивіють за нас. Наше діло добре стріляти. Де решта ваших?

— Спить. Дайте їм виспатись. Ми маємо сорок вісім годин майже безперервного маршу за собою.

— Ви маєте щастя, що оминули Борислав. Там ціле пекло в місті. Большевики шукають від хати до хати. Хтось постріляв енкаведистів вчора в місті. Ціла околиця кишить ними, як виронений рій. Наші варти в той бік потроєні і дві сотні є напоготові. Ну, але ви безпечні тут. Тут ви вже серед наших.

Вони присіли і до полудня Бойчук розказував їм про свої переживання, а вони розказували йому про їхні пригоди. Щойно тоді десятник вирішив побудити решту групи і самому прилягти на годину.

По полудні, відпочаті і насичені, подались в товаристві повстанців далше і пізнім вечором добились до великого повстанського табору, розміщеного в глибокому сосновому лісі. Між деревами видніли палатки, збоку видно було вогонь польової кухні, прикритий зверху —

— Щоб літаки нас не запримітили — пояснив повстанець і завів Лужича до командного шатра.

Примітивний столик, на ньому нафтова лампа і машинова пістоля, за столиком молода людина з високим чолом, в зеленій сорочці, з горнятком молока в руці.

— Вітайте — піднявся і простягнув руку. — Ви може поручник Лужич?

Лужич притакнув, потиснув руку, що по ній пізнати було вояка і присів на вигладженому зверху пні, що служив тут за крісло.

— Іване! — гукнув командир і коли викликаний вставив голову в отвір шатра, наказав йому принести щось їсти для гостя. — Вибачте, що я не можу вам представити себе як водиться в культурному світі, я тут сотенний Сулима і так мене всі навколо знають.

— Мої люди потребують — почав Лужич, та повстанець перервав йому добродушно.

— Не журіться. Вони матимуть все, що ми можемо дати. Ми знаємо про ваш прихід точно вже зночі, а позатим в нас є вістки про ваш перемарш вже від тижня. Не знаємо тільки ще

нічого про групу, що мала випадок в Бориславі вчора звечора. Ви не чули випадково по-дорозі про це?

Лужич зідхнув. Почав розказувати про все, що сталось і коли скінчив, командир піднявся і перепросивши його на хвилину, кудись вийшов. Вернувшись, пояснив.

— Я подав по радіо куди треба, щоб справу закрили. Ми, бачите, мусимо знати точно, що діється навколо нас. Ситуація починає назрівати. Большевики не залишать нас в спокою, так, як це здебільшого робили німці. Нас чекають важкі часи. Ну, та це, звичайно, доля партизана — засміявся.

Повстанець Іван приніс дошку і на ній в глиняному посуді молоко, хліб, м'ясо і свіжу, гарячу картоплю.

— Чим гори багаті, тим раді — показав командир. — Іжте, потім будемо говорити.

Та розмова йшла разом з їдою. Лужич розпитував про це й те, розказував про своє і так час пробігав. Командир був сердешний, але Лужич вичував нотку офіційности, якої не вдалось йому переламати навіть після двох годин гутірки. Це вже, видно, така людина і на тому покінчилась їхня зустріч цього вечора. Лужичеві вказали місце в спорожненому для його групи шатрі і тут він застав всіх, крім Ірини.

Він не питав нічого, але Бойчук, що кінчав саме з ними вечерю, повідомив, що партизанка є в шатрі, де є радіо і що вона з кимось там говорить. То є довга історія, бо радист шифрує кожне слово і відшифровує і крім того що якийсь час міняє хвилю і це все дуже скомпліковане і він, Бойчук, думає, що вони непогано тут зорганізовані. Лужич погодився і не коментуючи нічого, розглянувся та ліг спати вперше за довгий час безпечно і відносно м'яко, на чатинному сіннику.

Ранком розбудили його голоси команд і загальний рух в таборі. Його люди вже попіднімались і кудись порозходились, тільки Людвик ще спав в куточку із своєю стрільбою. Лужич став у вході шатра, протираючи очі.

Повстанська сотня відходила на вправи і він приглядався їхній муштрі та порядкові. Люди були зодягнуті в зелені сорочки, більшістю в такі ж штани, перепоясані чорними, німецькими ремнями і всі в чоботах. На головах мали фуражки з тризубами і Лужичеві стало заздро, коли подумав, що Дивізія, крім лева на рукаві, не має на собі нічого українського.

Командир Сүлима прийняв звіти від своїх чотових, писар сотні відчитав денний наказ і чоти розійшлись за своїми зав-

даннями, маршовим порядком. Тільки обслуга кухні, радист та варті залишились в таборі.

Понад збіркову площу, між сосновими пнями, Лужич доглянув Ірину. Вона стояла при вході до командного шатра і дивилась в його бік. Їх розділяла тепер ціла площа, що на ній перед хвилиною стояла ще сотня повстанців і Лужич відчув, що їх розділяє цілий океан незрозуміння. Розум їй подиктував, що він не для неї і він ковтнув це і йому здавалось, що він собі дав раду із цією ситуацією, а на її вид йому стало дивно порожньо в грудях і він відчув щось, що подобало на голод. До нього підійшов повстанець Іван, широко всміхаючись. Видно, він виконував ролю чури в таборі. Іван подав йому зелений, німецький рушник і кусок мила.

— Сотенний переслав. Я вам покажу, де можна помитися і скупатися.

Лужич пішов за ним. Ірина все ще стояла на своєму місці. Повстанець повів його стежкою вниз десь добре з пів кілометра і там Лужич побачив дуже практичну обстановку. Лісовий потік затримано високою на три метри греблею. В греблі пороблено кільканадцять прорізів і ними тиск води викидав сильні, але невеликі струї. Кільканадцять людей могло нараз вмиватись. Дальше вниз видно було ще одну греблю, та вже не високу і потік в тому місці розливався широко між деревами лісу.

— Там можна купатись.

— Я скупаюся — вирішив Лужич, пішов вниз, роздягнувся і пірнув в воду майже по шию. Вода була холодна і ним потрясло в першій хвилині, та через часок він освоївся з нею і його організм неначе на світ народився. Іван тримав варту повище, сидючи на пні. Лужич помився милом, усвідомивши, що почуття бруду тяжить над людиною великим тягарем. Він тепер бачив світ в інших красках. Накінець Іван заоферував йому свіжий ніжик до голення і Лужич вернувся від потоку, немов інша людина.

— Ваші хлопці давно вже повставали, — інформував його Іван і розпитував, що він хоче на сніданок.

— Щобудь, тільки багато — попрохав Лужич. Вернувшись, не застав вже Ірини на її місці, натомість Людвик розбудився, протер очі і сказав заспано, що він голодний. Лужич погладив його по голові, справляючи розкуйовджене сном волосся, повідомив, що зараз буде сніданок і поінформував, куди піти помитися чи купатися. Іван вернувся з кухні з запахами, що від них Лужичеві закрутилось в голові. Гаряче молоко, хліб з мас-

лом, смажені яйця з салом і печена картопля. Лужич мусів вжити деякого запасу волі, щоб не їсти устами так, як їли його очі. Крім того, на нього дивився Людвик.

— Панна Ірина сказала мені вчора, що вона вже з нами довго не буде, — заявив хлопець при сніданку. Він мав мало часу на говорення, бо його молоденький організм пищав за їжею і він не церемонився так, як поручник Лужич. Але він мав важні відомості.

— Так? — спитав Лужич.

— Вона сказала мені, — Людвик акцентував це „мені” як щось спеціальне і важливе, — що вона мусить відійти на іншу місію.

— Так?

— Я спитав її, чи їй не буде жаль за нами, бо ми дуже всі звикли до неї, правда? — хлопець підзорливо подивився на Лужича.

— Та-ак — протяжно підтвердив поручник.

— Вона мені сказала, що їй буде дуже жаль за нами, — Людвик безлично дивився просто на Лужича і Лужич чув, що починає втрачати свій спокій, що його дещо позлостило.

— Таак? — кинув, зайнятий яйцями.

— То я спитав її, за ким їй буде найбільше жаль — додав Людвик і Лужич на мить перестав їсти. Потім вернувся знов до свого зайняття, тільки з досить нервовим поспіхом. А Людвик тепер їв собі помаленьку, ніби й не бачучи нічого навколо себе. Так проминула хвилина, дві, три.

— І... — і що вона сказала — хрипко не витримав нарешті Лужич, обіцяючи собі того смаркача спрати на колінах на квасне яблуко.

Людвик спершу ніби не дочув. А потім здвигнув плечима, ніби це не важне, цілком не важне для нього.

— О, вона сказала, що їй найбільше буде жаль... за мною.

Лужич закашлявся і відхилився набік. Тому він не бачив щирого сміху на хлоп'ячому обличчі. А коли повернувся до стола, Людвик вже був поважний.

— І ще вона сказала, що їй жаль буде за нами всіми, бо вона до нас всіх дуже звикла. І вона нас всіх дуже любить.

— Ага.

— Але найбільше вона любить вас, — сказав Людвик і подивився на Лужича через столик.

— Ага. Як!?

Лужич опам'ятався і стонував свій голос. Людвик все ще дивився на нього.

— Вона сказала, що вона найбільше любить вас — повторив спокійно хлопець — і вона сказала мені, що якщо я це скажу вам, то вона мені не вибачить до кінця свого життя.

— Так? — опанував себе Лужич.

— Тоді я сказав, що якщо вона залишиться в партизанці, то її життя не буде так багато — говорив далі Людвик, не спускаючи очей з Лужича. Поручник перестав їсти і видивився на хлопця.

— Ти дуже розумно сказав, — похвалив.

— Тоді вона сказала мені, що їй на цьому не залежить, бо вона й так залишиться самою і життя не має змислу.

Людвик скінчив раптово, встав з-за столу і пішов, вхопивши рупник і мило. Лужич мав враження, що в очах хлопця стояли сльози і сніданок, на диво, цілком перестав йому смакувати. Він докінчив його автоматично і хоч як його думки розглядали ситуацію з усіх боків, прийшов до негативного висновку. З цієї ситуації не було виходу. Факти говорили самі за себе. Він йде до Дивізії. Вона залишається в партизанці. Його доля висить на волоску. Її доля теж. Який же змисл...?

Перший раз в своєму житті Лужич стояв перед ситуацією без виходу.

Без виходу, що сповнив би його душу радістю. Але з виходом, що виглядав, як шлях у чорну безодню. І при цьому навколо світило сонце, співали пташки, світ жив і тішився життям, надіями, майбутністю.

Не знав, як довго просидів за столиком. Піднявся з важким серцем, повернувся — і при виході з шатра зуварився з нею.

Відступився крок назад. Надворі чекав узброєний повстанець. Вона помалу вийшла за ним, не спускаючи зору з його обличчя. На ній була свіжа зелена сорочка, впущена в нові, такої ж барви штани і на ногах в неї були чобітки. Він оглянув це все, неначе б приглядався образіві на стіні. Бо він знав тепер, що це останній раз він її бачить в житті. На ній був широкий, чорний пояс із револьвером в кобурі. Вона виглядала як повстанець і то повстанець, що збуджує респект до себе. Та помимо цього вона вся була жінкою і Лужич не міг схопити цього образу нараз. Її високі груди піднімались і опускались швидше, як нормально, її лице було прикрите серпанком внут-

рішнього зворушення і її очі були вогкі. Вона витягнула до нього руку і він механічно замкнув її в своїй долоні.

— Я... відходжу — сказала глухо. — Я хочу подякувати вам за все...

Лужич притягнув її до себе і вона прийшла та обидві її долоні спочили на його грудях. Її очі знайшли себе в його зіницях і навколо світ завмер.

— Нащо, Маркіяне, — шепнула вперше його ім'я. — Щоб потім довше мучитись і... більше плакати?

Все напруження облетіло з нього, як кора із старого дерева. Його рамена опали додолу. Ірина взяла його лице в обидві долоні і поцілувала легко в уста.

— Прощай... Маркіяне. Бог з тобою.

Одна сльозинка не витримала і спливла по її лиці вниз. Друга збралась на повіці, та не встигла впасти. Дівчина відвернулася і вийшла з шатра скорим, рвучким кроком. Пішла, не оглядаючись поза себе.

Закрита сторінка. Закрита.

За нею пішов повстанець з автоматом на плечах і це було все, що залишилось в пам'яті Лужича.

15.

Лужич не вирішив ще, коли рушати в дальшу дорогу. Два три дні спочинку були його людям конче потрібні, але з другого боку він не хотів продовжити свого перебування тут так, щоб прийти пізно — або запізно — назад до своїх ліній.

І не хотів Лужич сидіти в цих горах, повних літньої краси із своїми думами. Хотів вернутись якнайскоріше в гамірне русло військового, активного життя, що допомогло б йому забути пройдене і заклепити рану, що відкрилась повністю щойно в хвилині, коли ліс поглинув постать Ірини. Лужич хотів впитися і не зробив цього тільки тому, що його становище на це йому не дозволяло. Та він весь день провів, як п'яний, хоч і не від алкоголю. Під вечір прийшла інформація, що наступного дня хтось приїде на побачення з Лужичем і це означало, що наступний день він ще мусітиме провести тут.

Наступний день приніс гостя. Це був сивавий мужчина, високого росту, варяг з постави і динарець з поведінки. По ак-

центі Лужич пізнав, що це старий емігрант з Наддніпрянщини, хоч чоловік цей подав тільки своє псевдо.

— Криниця.

— Лужич, поручник Дивізії.

Вони сіли в тіні сосон і стали говорити. Годину пізніше розпрощалися і Лужич пішов між своїх людей. Відпочиті, відсвіжені, в позашиваних і полатаних одностроях виглядали значно краще, як день тому назад.

— Ми ще тут залишимося. Може на два або й три дні. Тут встановлено збірний пункт для наших людей, які різними групами, а то й одинцем, пробились у гори. Звідсіля відійдемо більшою частиною.

Після обіду Лужич вибрався з командиром Сулимою приглядатись вправам його сотні. В інший час може Лужич був би щиро зайнявся студіями партизанського досвіду, та він був в такому духовому настрою, що тільки з чемности брав участь у розмовах і тільки з чемности притакував командирові Сулимі, який гордився міцним і добре вишколеним відділом.

Вправи полягали на підході у відкритому і закритому терені, на здобуванні і обороні бункера, на маскуваннях і влаштуванні засідок. Лужич звернув увагу на велику свободу кожного бійця і на слабо координовану, а проте ефективну акцію в терені. Він зробив кілька завваг щодо вжитку кулеметів, командир Сулима намотав собі на вус кожне слово, бо відчув, що в особі Лужича криється великий бойовий досвід. Вертаючись з вправ запросив він Лужича до себе і витягнув пляшку мадярського вина.

— Ми з мадярами гандлювали, як на базарі. У них можна було все купити. Вони нам продавали кулемети за копу яець, очевидно у відступі. За револьвери брали по три копи, за гранату по три яйця. Ми могли від них купити навіть пару старшин, тільки який нам був би з того хосен? А ви... — несподівано спитав Сулима. — Не залишилися б з нами повоювати трохи?

Лужич глянув на нього поважно. В нього не було настрою до жадних жартів.

— Кожний партизанський командир ставить мені те саме питання. Мое місце при моєму прапорі. Мій прапор в Дивізії.

— Але Дивізія далеко, на чужині, при німцях. Німці програють цю війну, вони вже її програли.

— Я знаю. Та це не міняє мого становища. Мое місце в Дивізії. Дивізія не була створена з рахунком, що німці виграють. Від Сталінграду кожний знає, що німці програли.

— Але ми тут, на рідній землі і...

— Ваші дні так само пораховані, як наші, — перервав Лужич. — Не робіть собі зайвих надій. Большевики є спеціалісти в партизанці. Вони не будуть вас довго толерувати.

Сулима нахнюпився.

— Хочете цим сказати, що наша дія нінащо?

Лужич глянув йому в очі. Чому той чоловік його не розуміє?

— Ні. Ви і ми — разом — підливаємо цю саму деревину. Може вона дасть ще овочі. Але в майбутньому.

Командир налив вино до горняток.

— Я знаю це — сказав півголосом. — Я знаю. Але це для вас і для мене. Люди не сміють знати. Вони живуть і вмирають для нації. Вони хочуть вірити і цієї віри не вільно їм відбирати. Тільки вони вірять, що все це прийде ще за їх життя. А я вірю, що може через два-три покоління. Доля не є аж так благородна, щоб давати нам нагоду кожних кільканадцять років. Та я цього нікому не кажу. Пощо? Я своє знаю і своє роблю. Прийдеться згинуть, то згину. Хоч зі зброєю в руці. Ніхто не живе вічно. Але може ця кров підиле це дерево краще, може воно скоріше розквіте і дасть овочі — як ви кажете. На здоров'я.

Лужич випив з ним. Вино було добре, оригінальне. І воно розплилось по його тілі теплою хвилею, що від неї якось з одного боку легше стало, а з другого туга така взяла, що хоч роздерся. Сулима дивився на нього трохи скося.

— Не моя справа — почав, — але стрільці сказали. — Ірина залізла вам під шкуру, що?

Лужич ковтнув вина з несподіванки. Та заки підвів очі на командира, опанував себе. Хотів йому сказати, що ні, що це просто звичайний випадок і що в такий час, в такому марші і в таких боях було б глупотою —

— Залізла — признався, проти своїх намірів.

— Кусень баби — погодився Сулима. — Може залізти. Та що, таке вояцьке життя. Сьогодні тут, завтра там. Сьогодні живеш, завтра в гробі. Випиймо, друже мій, це все, що нам справді залишилось. Ви їй теж залізли.

— Ні — похитав головою Лужич. — Я знаю, що говорю. Вона розумна і опанована дівчина. Це холодний тип.

Сулима спершу щось мрукнув, потім таки засміявся над столиком. Поналивав ще вина і стукнув пляшкою об стіл.

— Нема холодних баб, друже, н-е-м-а. Як дістанете її в свої руки, пропав її холод. Та й Ірина не інакша. Кожний поїзд їде

по шинах, та й по тих самих шинах. Всядьте тільки на правильний станції і — з відповідним білетом — засміявся.

Лужичеві якось не було до сміху і не було до розмови. Жалів, що признався Сүлимі із таємниці, що була тільки його і її. Допив своє вино і піднявся.

— Піду ще пройтися. Коби скоріше надійшли заповіджені люди. Не хочу тут сидіти довго.

Командир Сүлима підняв долоню.

— Не спішіть. Ще завжди є час згинути. Я вас не виганяю. Сидіть у мене. Маю хоч з ким поговорити, а то чоловік забуде язика в роті. Я по професії інженер, недавно скінчив студії в Празі і ось бачите, де опинився. Навколо гарні хлопці, щирі, відважні, добрі товариші зброї, але після років у Празі починаю відчувати брак інтелекту, ви мене розумієте? День-у-день в горах і лісах, день-у-день з цими самими людьми, ніякого відпруження, ніякого відпочинку. Одного дня здурію, вискочу сам напроти большевицької кольони і скінчу.

Лужич хитнув головою, почекав ще хвилину, подивився на Сүлиму, що сидів з очима, встромленими в якийсь невидний пункт в землі, і вийшов з командного шатра.

Навколо стояв тихий, погідний вечір. Повстанці вже спали. Місяць світив прямо згори і ділив ліс на ясні та чорні пояси. Високі сосни кололи темне небо і десь ніби зникали вгорі, кінця їм не було видно. Запах чатиння проходив весь організм і від нього думки ставали свіжіші, живіші, бадьоріші. А може це вино так діяло?

Лужич пішов помалу перед себе, насичуючись тишиною лісу і вечора, пахощами живиці і своїми перспективами. Він молодий, здоровий, сильний. Перед ним два шляхи: або вийде цілий з війни, або згине. Якщо згине, не матиме жодного клопоту перед собою. Якщо вийде цілий... о, якщо вийде цілий, візьметься до науки. Сүлима інженер, а він, Лужич — покищо ніщо. Після війни його ранга буде йому тільки завадою. В побитій армії навіть генерали кар'єри зробити не можуть. Він візьметься до науки і вийде в люди. Чого він вчитиметься? Не вирішив ще в цій хвилині, але його холодна кров і здорові нерви можуть йому відкрити шлях в медицину. Це довгі студії, але він має перед собою багато часу. Чужина і чужина, час довжитиметься, старі емігранти чекали двадцять років на чужині на нову війну, а скільки прийдеться тепер чекати?

Завернув до шатра своїх людей, роздягнувся і поклався спати на свій чатинний сінник. Сон був глибокий, але не тривав

довго. Хтось тряс його раменем і говорив „пане поручнику” може з-пів сторіччя і Лужич чув це і не міг відкрити очей. Аж раптово сон зник і свідомість повністю стала перед фактом, що десятник Бойчук його розбуджує із сну.

— Пане поручнику, алярм. Большевики йдуть.

Його люди вже майже були готові. Лужич зібрався, прогнаючи рештки сну і саме запнув на собі пояс з револьвером, коли у виході до шатра станув повстанець.

— Командир просить поручника до себе.

В лісі було тихо. Тільки тут і там якийсь голос, деколи приглушений звук вираяду чи зброї. Вся сотня стояла вже на збірці. Місяць тепер стояв далеко над обрієм і прозиравав між гіллям сосон. Люди Лужича пішли із ним. Тома Колодій, очевидно, на самому кінці. Лужич завважив протягом минулого дня гарячі розмови між братами, але це його не цікавило. Він трактував цю справу, як закриту. Він мав тільки вирішити, чи після повернення до Дивізії віддати Тому під суд за дезерцію, чи ні. Та це мало час.

Повстанець завів його до командного шатра. Сулима стояв там в оточенні своїх підстаршин. На столику горіла свічечка і побіч неї розкладена була польська мапа цих гір.

— А, ви є — привітав його Сулима. — Три большевицькі відділи пенетрують гори з півночі загально в нашому напрямку. Всі наші сили між Магурою і Лисою заалармовані. Зі звіту нашого обсерваційного пункту виходить, що менш-більш в нашому напрямку йде середній відділ, силою біля вісімдесяти людей, з двома собаками. Це не є військо, це спеціальні частини. У мене складається враження, що вони не йдуть на бій з нами, а просто пронюхати околиці на південь від Дрогобича й Борислава. Я чекаю на рішення провідника нашої зони. Однак перед тим я хотів вас спитати, чи на випадок акції не міг би я з вами поділитись людьми — і передусім, чи ви захочете взяти участь в акції.

Лужич відчув на собі погляд всіх очей. Питання стереотипне. Чи може він не взяти участі в акції, коли вони виявили стільки гостинності і труду, щоб дати його людям всяку можливу підтримку?

— Ми воюємо всюди, де заходить потреба. Ви не потребували питати.

Сулима притакнув головою і попросив його до столика.

— Гляньте, де вони є і що ми про них знаємо.

— Від кого знаєте — перервав Лужич.

— Ми розпоряджаємо скритими стежними пунктами навколо обидвох міст. Кожний пункт має радіо, німецький виряд, Берта і Берта Два. Наше радіо ловить, бо ми нагорі і ніщо нам не перешкоджає. Доки маємо запас батарей, ці апарати працюють, а потім побачимо. Може палитимемо на горах вогні, як робили козаки в степах? — засміявся.

Опісля пояснив Лужичеві ситуацію і правдоподібний шлях маршу середньої групи. На випадок акції вони могли б вибрати вигідний пункт для атаки. Він, Сулима має такий звичай, що завжди за плечу ворога він висилає невелику, так звану ліквідаційну групу, якої званням є нищити ворога до решти і не дозволити нікому вирватись з гір назад до міста.

— Це має свій ефект на них — пояснював. — Коли такий большевицький „атряд” пропаде без вісті, тоді звичайно треба довго чекати, заки вони вишлють новий. Він, звичайно, далеко сильніший, але нас вже нема там, де вони нас сподіваються. Та це тепер не важне. На випадок акції я хотів би дати вам одну мою чоту, плюс ваші хлопці і зробити з вас ліквідаційну групу. Згода?

Вийшов зв'язковий від радиста.

— Друже сотенний, ходіть до радіо.

Сулима вийшов, потягнувши за собою Лужича. Радист слухав уважно передачі і деколи кидав на папір якийсь знак. Лужич дивився на такий відомий собі радіоапарат, що його доля кинула із німецької фабрики Телефункен до рук українських партизан в Карпатах. Радист вислухав уважно до кінця і замкнув апарат. Оглянувся за командиром.

— Командир Діброва переказав, що вища команда плянує щось інше на наступні дні і тому наказ такий: — він глянув на свій папірець. — Стежити за кожним рухом, не входити в контакт, звітувати до команди, прийняти бій тільки, якби не було іншого виходу.

На обличчі Сулими відбилось своєрідне розчарування.

— Не зупиняти їх, справді?

— Не зупиняти, не входити в бойовий контакт, тільки якби не було іншого виходу.

Сотенний притакнув рухом голови.

— Добре, передай команді, що прийнято і зрозуміло.

Вийшов з радіошатра, за ним Лужич. Сулима покликав до себе повстанця, що його псевдо було Клин.

— Слухай, сину, візьми із собою своїх помічників і посип

всі стежки, що йдуть від нас на північ, схід і захід. Вони мають зі собою собак. А поспішся, бо це велика робота.

— Так є, друже сотенний.

На питаючий погляд Лужича Сулима пояснив просту але успішну тактику.

— Вони йдуть із псами за слідами людських ніг. Мій Клин посипле наші стежки своєю мішанкою, а він від того спец і собаки перестануть нюхати на три або й чотири дні, натомість будуть шмаркати на кожному кроці і як добре піде, то деякі з них втратять свій нюх на цілі місяці. Клин має таку мішанку з всяких зел, включно з паприкою, що від неї людині в голові крутиться. А ми тепер будемо сидіти, чекати і думати, що робити. У нас часто такі ночі. Далеко частіше як самі бої. Ходімо до мого шатра, я маю ще вино та й закусямо щось, чоловік голодне на такій службі.

Сулима видав ще низку розпоряджень своїм людям і Лужич повторив це своїм. Всі вони пішли спати, та в одязі і в повному виряді. Тільки варти подвоєно і в напрямку ворога Сулима вислав стежу, складену всього із двох людей, з малою Бертою на плечах.

— Вас не хвилює таке вичікування? — спитав Лужич, коли сіли при свічці, в шатрі командира.

— Колись хвилювало, тепер вже ні. Ця робота гартує чоловіка, знаєте. Я маю таку думку, що повстанець краще загартований до індивідуального бою, як рядовий армійський вояк. Вояк завжди діє в масі, повстанець найчастіше діє індивідуально. Тільки... я думаю, що самі повстанці ніколи не зможуть втримати територій чи збудувати фронтів. До цього треба регулярної армії, за плечима якої стоїть своє запілля і тим самим регулярна база постачання та доповнень. Повстанці розсипані по терені, як будяки по полі. Вся їх база постачання це те, що він досягне руками навколо себе. А фронт? Триста шістьдесят ступенів. Як бачите, по вашому лиці я пізнаю, що ви згодні зі мною і здивовані, що я таке говорю. Я маю ясний погляд на справи, не думайте, що я фанатик повстанського руху і що у мене є ідея зайти до Києва при допомозі УПА-Південь.

Сулима витягнув свіжу пляшку вина і Лужич подумав, що це мусить бути невелика пивниця, коли до того він поставив на столі суху ковбасу і хліб. Наливши вино до горняток, сів за столиком, продовжуючи.

— Але з другого боку, сильна партизанка у ворожому запіллі, це половина успіху на фронті. Ви знаєте, ми раз зірвали

невеликий місток на лінії Стрий-Ходорів і поїзд з німецькими танками стояв два дні, заки привезли матеріал і направили місток. І що ж. Тільки цей поїзд переїхав, ми зірвали знов. Потім ми перестали це робити. Німці заскоро стали відходити назад. Тому ми почали зривати такі містки большевикам. Це їх трохи зупинить і прохолодить.

— Але ви маєте жертви в людях.

Сулима мав свою ніч. Мав з ким говорити і хотів виговоритись.

— Ви знаєте так само добре, як і я, що у большевиків пардону нема. Вони й так роблять нам жертви. Вони й так повивозять, кого схочуть, звичайно молодих мужчин, як не на роботи, то на Сибір, а ні, то беруть до армії і посилають на німецькі кулемети, без зброї в руках. Ні?

Лужич притакнув. Навпаки від Сулими, він не мав великої охоти до розмови. Він найкраще чувся тепер на самоті, із своїми думками та своїм терпінням.

— Ви знаєте, — продовжував Сулима, — я не е історик і може мої слова не мають великих підстав, але мені здається, що якби цілий наш нарід роздирав руками кожного москаля, що приліз на нашу землю непрошений, то ми не мали б більше жертв, як від голоду в тридцятих роках. Але ефект був би кращий.

Він підняв горнятко з вином і Лужич випив з ним. Потім сиділи мовчки, закусуючи ковбасою та хлібом.

— Я не люблю горілки — озався Сулима. — Люблю вино. Мої гості нерозарікають, але що ж. Чим хата багата, тим рада. Ви любите вино?

Лужич притакнув.

— Ну, то хоч сьогодні моя совість чиста. Ви знаєте —

Війшов звязковий.

— Друже сотенний, Микола каже, що вони кладуть міни на стежках і проходах.

Сулима підвівся.

— Стара історія. Вибачте на хвилинку, я подам сигнал команді.

Він вернувся через десять хвилинок, але Лужичеві це було, власне, байдуже. Ніч продовжувалась на чеканні.

— Я вислав ще дві стежі і так само зробили інші. Протягом дня повибираємо ці міни, придадуться нам. Ми маємо експертів від розмінування, знаєте.

— Я бачу, — завважив Лужич, — що вони вас не позбудуться із цих гір ніколи.

Сулима сів за столик, помалу налив свіжого вина і підняв горнятко до поручника. На його обличчі тепер не було безжурности.

— Вони нас позбудуться — сказав помалу.

— Як? — здвигнув плечима Лужич.

— Вони нас позбудуться, коли виріжуть ліси — таким же тоном заявив командир Сулима. — І ви знаєте, большевики до того здібні.

16.

Над ранком прийшла вістка, що всі три большевицькі відділи завернули назад до міста і Сулима вирішив, що вдень пішле свої стежі повибирати міни, замаскувати ці місця і на тому вся історія покищо кінчається.

Лужич вернувся між своїх людей, поклався спати і спав майже до полудня. День настав хмарний і тільки що він помився та зодягнувся, став падати теплий, літній дощ. Він всякв у лісовий ґрунт без решти і тільки запах гнилого листя та чатиння, викликаний дощем, опанував весь ліс.

Обидва командири з'їли обід разом. Попили традиційним вже майже вином і Лужич спитав, скільки того вина нарешті його господар має.

— Небагато, але я ніколи не п'ю, коли у мене немає гостя. А що гості бувають рідко, то ось бачите, запас тримається. Від коли ми збудували цей табір, ми ще не мали потреби рухати його з місця. Але, я кажу, наш час не є вічний. Прийдуть клопоти і то великі. Большевики не будуть нас толерувати довше, як це є конечно потрібне. Тоді прийдеться нам міняти наші місця частіше, міняти нашу тактику і нарешті, з часом, змінитись самим. Хто переживе, мусітиме вернутись в легальне життя. Методи боротьби будуть тоді цілком інші і я думаю, що поза тихим саботажем та спинюванням большевицької державної машини не вдасться нам нічого іншого робити.

— Не плянуєте їхати за кордон, на захід?

— Не думав про це.

— Ваше становище не буде легке. Ви командир, вони про вас знатимуть, якщо вже не знають. Вам спокою не дадуть.

— Подумаю. До цього ще далеко. Ще добрих пару років. Команда вирішить щось в цій справі і тоді буду про це думати.

— Ви згадали вночі, що большевики можуть вирізати ліси. Ви справді так думаєте?

— Справді. Що для них наші ліси? Що для них наслідки такого вирізування, коли вони не дбають про долю цілої України. Це для них чужа земля і вони її нищитимуть, щоб навіть мала залишитись пустиня. Це для них навіть краще. Уявляєте, які вони були б безпечні, якби їх від західної Європи відділяла пустиня?

Докінчивши обід, Лужич подякував і поміж дощ перейшов до свого шатра. Саме тоді почали вертатися перші стежі, обвантажені роззброєними советськими мінами. Повстанське життя йшло своїм руслом, але Лужич вже почав нетерпеливитися. Час проходив, а він сидів на місці. Ніхто із дивізійних вояків ще не надійшов і не знати було, чи скоро надійде. Лужич вирішив чекати до завтрішнього ранку і тоді рушати в дорогу. Його місце не тут, а при Дивізії.

Під вечір дощ ущух, небо випогодилося і з-поза порваних хмар місцями місяць показав своє обличчя. Сулима відшукав Лужича в лісі і підійшов непевно.

— Не хочу перебивати вашої задуми — сказав. — Я також часом таке переживаю. Я маю дівчину, знаєте. На ім'я їй Оксана, вона тепер при головній команді. Саме дістав вістку від неї. Там є ваша Ірина.

— Моя — пхикнув Лужич.

— Ну, чия ж? Ваша. Можливо, що вони виберуться до нас наступними днями. Може через два-три дні.

Лужич не відповів. Сулима помовчав, потім додав.

— Сьогодні дам хлопцям дозвілля. З музикою. До нас йде група санітарок, в дорозі на Чорногорі. Вони так маршкують від етапу до етапу. Розвіємось трохи, що?

— Дякую, я думаю, що я піду спати. Я хотів би завтра йти далі. Мені немає чого тут сидіти. Я дуже ціню вашу гостинність, але я в дорозі. Та й люди дивляться на мене з питанням в очах.

— Не хочете чекати на своїх вояків?

— Коли вони надійдуть і чи взагалі...?

— Інформація є, що вони в дорозі. Але **ви знаєте**, це все

залежить від обставин, вони не їдуть залізницею, за розкладом годин.

Лужич підвівся і пішов із Сулимою. Запах лісу хвилював його і він не знав чому. Його думки щоразу вертались до Ірини і коли він думав передтим, що її відсутність його заспокоїть, тепер він відчував щось протилежне. Згадка Сулими про Ірину сильно його схвилювала, хоч він цього по собі не показав. Його страшно кортіло чекати, тим більше, що він мав причину — на своїх людей — але з другого боку він тепер лякався зустрітись з нею. Лякався, що вони зустрінуться як чужі собі люди і він цього ніяк не хотів. Він волів зберегти у душі цей тихий, пам'ятний епізод так, як він ввійшов в його життя і так, як він там залишив свій слід.

З огляду на прихід санітарок Сулима наказав чекати звечерою і кухарі для дорогих гостей ще щось там нишпорили у своїх скромних запасах. Біля дев'ятої години вартові дали знати, що група надійшла і через десять хвилин буде в таборі.

Лужич бачив, яка гарячка запанувала навколо. Навіть його вояки причісувались, дехто полетів ще голитися, кожний вигляджував свій однострій, як тільки міг. Сулима розпорядив зміну варт так, щоб всі мали шансу подивитись на своїх дівчат і нарешті святочна хвилина надійшла.

Лужич стояв при вході до свого шатра і здалеку спостерігав рій бджіл, що вироївся перед його очима. Санітарки прийшли жваво, відбувши відносно недалеку дорогу і їхні дзвінки голоси залили табір. Все гомоніло так, що якби не варти, ворог міг тепер накрити цілий табір без найменшого труду. Сулима зорганізував спільну вечерю при спільному столі, що тягнувся через цілу поляну і збудований був так, що зупи в тарілках не можна було б на ньому подати. З примітивних столиків, з пнів, з брусів складено докупі щось вроді підкови і на чільному місці, біля себе Сулима посадив Лужича, який радше був би залишився в тіні лісу.

Між Лужичем і Сулимою сиділа командантка санітарної чоти, здорова блондинка із синіми очима, що в них світло декількох свічок відбивалось назагал чорними тіннями, а далі біля Сулими сиділа зарум'янена санітарка, що їй на ім'я було Оксана і Сулима вважав, що вона має сидіти біля нього. Вийшло так, що командантка-блондинка знайшлась в орбіті Лужича, чи радше навпаки, він знайшовся під її опікунчими крилами. Інші санітарки розміщені були між вояцтвом і там же розміс-

тились Лужичеві люди. Тільки Тома Колодій відмовився від вечери і залишився десь на боці. Та цим навіть його брати не переймались тепер.

Командантка поінформувала Лужича, що їй на ім'я Ганна і що вона вперше має змогу бачити дивізійного українського старшину в однострою і при зброї. Лужич запевнив її, що він вперше має змогу бачити повстанську санітарку і до того ще в вищому ступені і що він вважає, що це буде для нього пам'ятний вечір.

— Не жартуйте, бо я готова в це повірити — заявила санітарка, міряючи його збоку очима.

Лужич не дивився на неї. Він змушував себе до легкості цього вечора.

— Немає причини попадати в паніку — сказав їй, — бо я завтра відходжу із своїми людьми і...

— Ви завтра не відійдете — перервала вона йому тріюмфально. — Ми саме підлікували пару легко поранених з вашої Дивізії і вони завтра будуть тут. Нам говорили про те, що десь для них є тут збірний пункт. Це певно ви, хоч... ви цілком не виглядаєте на пункт!

Лужичеві було прикро в душі, що він не може достроїтись щиро до її гумору, і він робив у тому напрямку великі зусилля. Вона скоріше чи пізніше мусіла це відкрити.

— Я є приємно заскочений вашим видом, вашим і ваших дівчат. Все здорове, аж кипить життям і я...

— Я також? — перервала.

Лужич нарешті глянув на неї. Регулярне, миле лице, веселі очі, ясне волосся, опущене одним боком, що надавало їй цікавості.

— Від вас життя променіє, як від печі, — сказав.

— О, ви добрий...! — засміялась і присунулась незначно до нього.

Кухарі і їх помічники покликали ще пару стрільців із собою і по оригінальному столі скоро роздано варене м'ясо, сүто заправлене паприкою і ще чимось, спечену в жарі картоплю, печені яблука, хліб і горілку. Лужич дивився на оживлення, що розвивалось навколо нього і дивувався, чому то він почувається тут, як чужий. Їжа була смачна і здорова, Сулима дозволив роздати алькоголь у таких порціях, щоб тільки натякнути на нього, перед собою і Лужичем він поставив по пляшці вина — словом все було на місці, щоб у людини викликати гумор. Лужич випив горнятко вина, але його гумор не змінився.

Він тільки зіштовхнув свій настрій дещо набік і тому більше чесно міг дивитись на свою сусідку та старатись дорівняти її настроєві.

— Я дуже вдоволена, знаєте? — сказала йому при вечері.

— Видно, що маєте причину.

— Моя причина сидить біля мене — кинула на нього оком.

Лужич почувся, як муха в меді. Солодко, але вилізти годі.

— Я не потребую вас запевняти, як мені приємно — сказав і його обличчя було чистим запереченням так, що йому стало досадно. Санітарка помовчала якийсь час, поїла дещо і підняла брови вгору, звертаючись до нього.

— Я не хочу вас вколоти, але мені здається, що вам цілком байдуже, чи я сиджу біля вас, чи я була б тепер на три милі звідсіля.

Лужич не хотів далі брехати.

— Вибачте мені, але... часом чоловік прямо не має настрою. Можете це зрозуміти?

— Можу. Вона далеко звідсіля і між вами цілком неясно. Вгадала?

Лужичеві віддих заткало. Він мусів ковтнути це, що мав в устах, бо міг вдавитись.

— Не думайте, що я чарівниця — продовжала тепер баз усміху. — Я знаю, як мужчини в горах реагують на жіноче товариство. Гляньте навколо себе. Їм всім очі світяться, як котам до сала. І дівчата теж не з каменю. Неодин поцілунок буде вкрадений поблажливо цієї ночі. А ви... ви цілковито в тому не берете участі. Я мусіла б бути сліпою, щоб цього не бачити. Я вас розумію.

Її щирі, прості слова роззброїли Лужича. Щось неначе камінь зісунувся з його душі. Його особистий біль залишився, але він видряпався понад нього і в його очах було навіть тепло, коли він дивився тепер на неї.

— Ви дуже розумна дівчина — сказав з переконанням.

— Я з цього мало маю — кинула весело, але без усміху.

— Трактуйте мене, як медичний випадок — піддав їй.

— Не годна. Ви занадто мене зацікавили собою. Я помінялася б з нею.

— З ким — не вгадав.

— З нею — підкреслила. — Це добре, що я тут буду тільки до ранку. Ви знаєте, людина лазить між людьми місяцями і роками і до всіх має свій підхід і на все має свій погляд і все це вміщається в рамки цілком нормального життя. І потім, ціл-

ком несподівано натрапить на щось чи когось, що ніби **само** за себе говорить: ось це, власне це. Ви є таким типом.

— Ви дуже щирі — заявив їй Лужич.

— Чи це мені шкодить?

— Хтось може вас обманути. Я міг би вас обманути.

— Ні. Ви не з тих. Ви не є до забави. Ви є один з тих нечисленних, що з ними йдеться в життя з замкненими очима, певно, безпечно і довірено.

Лужич крутив головою. Сулима нагнувся в його бік так вигідно, що його голова обтерлась об груди Ганни. Очевидно, доцільно.

— Вип'ємо разом, що? Небагато таких вечорів у нас, що?!

Всі четверо з Оксаною включно стукнулися горнятками з вином і випили. При столі панував тепер такий гамір, що його чути було напевно на пів милі навколо. Вечір був лагідний, безвітряний і свічки горіли, ясно кидаючи по розвеселених обличчях напереміну світла і тіні, веселі світла і таємні тіні.

— Ви надто скоро зробили висновки про мене — звернувся Лужич до своєї товаришки.

— Я маю жіночий інстинкт, — сказала, сміючись тепер, рада, що пробилась до нього, по через його зовнішній холод.

— Я не вірю, щоб ви мали відвагу діяти на основі таких висновків.

— Хочете мене викликати...? — сміялась, але Лужич бачив в її очах світла тихої непевности. Все таки продовжав.

— Ви не пішли б зо мною в життя от-так, просто з моста.

— Хочете спробувати мене? — вона далі сміялась, але світла в її очах заблимали міцніше. Вона поклала долоню на руку Лужича, теплу, суху долоню, що через неї плив неспокійний, рвучкий струм. А може це вино, Лужич не знав, але йому було приємно від її дотику.

— Ви мали б відвагу покинути все і піти зо мною, сьогодні, зараз, у світ за очі...? — питав недовірливо.

Її долоня затремтіла на мить, вона зняла її геть, але її очі дивились на нього і вона помалу переставала сміятись.

— Не дразніть мене занадто — озвалась здавленим голо-сом. — Я маю інстинкт, міцний. Це добре, що я завтра відхо-джу... геть.

Її елементарна жіночість дала себе відчутти. Лужич задивився в її очі і прочитав там стільки, що по плечах пробігли муравлі і ніби холодно стало серед гарячого, літнього вечора.

— Ви небезпечні — сказав півголосом.

Вона достроїлась до нього без найменшого вагання.

— Ми обидвоє небезпечні — шепнула у відповідь і підняла своє вино. Він випив з нею і на мент ніби тільки вони сиділи тут біля себе. Вечеря кінчалась і Сүлима дозволив на танці. В млі ока стали розбирати складаний стіл, між соснами вмістилась оркестра з двох усних гармоній, мандоліни і гітари і Лужич забрав решту вина та їхні горнятка.

— Ходім десь набік.

— Ні, я з вами не піду набік. Я не умію ділитись з ніким, а ви не мій. Вона партизанка...?

Притакнув помалу. Вони затримались під сосною, що на ній один з повстанців почепив штудерно рештку свічки. Хлопці вже танцювали, музиканти виходили із себе, дівчат розривали. Лужич дивився, як його десятник витинає по чатинню і покрутив головою. Що молодість, то молодість, що життя, то життя. Сүлима підійшов із своєю товаришкою і Лужич раптово вклав йому в руки пляшку і обидва горнятка. Без слова взяв Ганну в обійми і пішов у танок, залишивши Сүлиму, обладованого несвоїми речами.

При такому слабкому освітленні кожний танцював ніби самий для себе. І Лужич відчув інтимність свого танку з Ганною. От, і життя. Дві години тому назад ніколи її не бачив і не знав, а в цій хвилині вона в його раменах і між ними пливе струя, що її заперечувати було б гіпокризією.

— Чому... чому вона не з вами — спитала Ганна тихо.

— Ми розстались. Наші шляхи розійшлись.

— І це вас... так болить?

— Я думаю, що це завжди болить, ні? — сказав щиро. Він був тепер їй вдячний. Їй вдалось відвернути його думки від понурої сторінки останніх подій і він починав думати, що може й справді вдасться йому перебороти спогад минулих днів. Може й вдасться...?

— Але я... я не думаю, що я є доброю медициною на ваш біль — подивилась йому в очі.

— Я вас не заживаю — сказав просто і гумор цього висказу розсмішив їх обидвоє. Це вперше Лужич засміявся від довгого часу.

— І це добре — додала, все ще розсміяна. — З мене гірка пігулка. Спитайте моїх дівчат.

— Я волів би спитати ваших хлопців.

— Ще жаден не ковтнув — сказала, споважнівши раптово.

— Ви могли б — додала глухо, звільнилась з його обіймів і

взявши його за руку, відійшла в темряву. Недалеко був пеня, що становив собою межу табору від півдня. Вона присіла на ньому і потягнула Лужича біля себе.

Навколо було темно, вечір був теплий, насичений живицею й чатинням, Лужич випив вино, молодий, відпочатий, вояк в силі віку. Біля нього сиділа дівчина, навколо якої атмосфера дрижала темпераментом і обіцянками. Її рамена обійняли його через плече, просунулись вище, притислись до карку і пригнули до себе. Їхні уста зустрілись врів дороги і Лужич притиснувся до себе цілу, аж її ребра влізли між його пальці. Десь щось експлюдувало в його голові і розбита на шматки свідомість старалась його опанувати назад, та гаряча хвиля крові шуміла у висках водоспадом і все, що він в цій хвилині знав, це тільки гарячий, жіночий організм в його руках. Він відчував, як вона вся тремтіла, прилипла до нього і як вона здригнулась, коли його долоня накрила її тверду грудь. Він виключив всю свою свідомість і в нього діяли тільки елементарні інстинкти людського роду і — Ганна відняла свої уста, повернувши лице вбік і її все тіло зіштовпало в його раменах, перестало тремтіти, руки залишили його шию і сперлись долонями на його грудях і ніжно та рішуче спричинили дистанс між нею і ним. Це сталось без вагання так, неначе б хто пустив світло рефлектора на цю інтимну сцену — і все стало нараз болюче ясне.

— Це... для мене ще одна... наука — прошепотіла, задихана ще.

Куски його свідомости збірались тепер до купи, як розбита у бою частина. Та він потребував більше часу на те, щоб опанувати розбурхану кров і покласти греблю гарячій повені, що заливала весь його організм. Вони сиділи на тих самих місцях і між ними було тільки на два пальці місця, але щось невидне виросло і стримало всяку дальшу ініціативу з його боку.

В таборі йшли танці далі, навколо було так само темно і гаряче, як передтим, чатиння і живиця пахли так само як передтим, а проте велика зміна дала себе відчутти. Він не питав Ганни, чому вона опритомніла. Він хотів спитати себе, чому він так вибухнув, та всякі питання того роду не мали ніколи змислу і напевно не матимуть і в майбутньому. Вибуху вулкану ніхто не стримує і ніхто не стримує лавін. Все, що можна зробити, це можна тільки не бути там, де так експлюдує природа.

— В останній клясі гімназії учив нас математики молодий професор... що сам тільки що закінчив студії... геніальний ма-

тематик... і у нього були сиві, холодні очі... і ціла наша кляса, тобто всі дівчата, позакохувались в ньому протягом того року... І я закохалась, але я думала про нього більше, напевно більше, як мої товаришки... Я відчувала біля нього щось таке, як біля вас... хоч він був цілком інший від вас тип. — Ганна говорила півголосом, майже тихо і він слухав спочатку не зловивши в цьому змислу, пізніше змушений усвідомити, що вона говорить, слухав уважніше. — По успішній maturі товаришки вислали мене до нього з китицею квітів, за те, що він так гарно до нас ставився, підучив всіх і допоміг скласти іспит зрілості. Він жив самітньо і я прийшла до нього з цими квітами і він дивився на мене тими своїми сивими очима — Ганна здригнулась, неначе від холоду — і замість сказати йому, чого я прийшла, я обійняла його і він став мене цілувати. Я опинилась в його ліжку... і стала його любкою... і я до сьогодні не знаю, як це все сталося. Це тривало рік і скінчилось з вибухом війни. В неділю, в перший день його арештували і я бачила його на їхньому вантажному авті. Він дивився на мене здалеку, спокійно, непорушно і я дивилась на нього з вулиці, між людьми. І стільки я його бачила і він ніколи не вернувся, ні не дав знаку життя. І це все я потім передумувала і передумувала і поробила різні висновки. Сьогодні я знов зробила так само і я не знаю, чи я коли змудрію. Я повинна знати, що коли хтось такий, як він, чи ви, перетне мені дорогу, я повинна замкнутись в собі, знайти вихід, правильний, людський. А тим часом я втрачаю притомність і не знаю, що зі мною діється...

— О, ви гарно себе опанували — сказав хрипко у відповідь, але ця похвала звучала трохи не на місці. Вона так й зареагувала.

— Опанувала себе... коли? Ви знаєте і я знаю, що якби ви вжили хоч трохи насилля... а, про що будемо балакати. І ви і я добре знаємо, що сталося з нами, пощо себе дурити. Пощо себе дурити?

Якийсь час посиділи мовчки, одне побіч одного. Десь далеко, на обрії Лужичевих думок з'явилось щось, неначе тінь Ірини, спершу неясно, цілком не до актуальної ситуації і не до цього образу і не до цього вибуху. Він чув, як скоро холоне тепер його кров і як свідомість залізною рукою хапає його в свої болючі обійми. Тінь Ірини більшала, неначе підходила ближче і очима душі він доглянув її сиві, ясні очі, ніщо тільки очі серед захованого в темряві обличчя. Вони дивились на ньо-

го рівно і тільки на нього і в них було щось, чого він не міг з'ясувати: питання, чи біль, чи жаль.

Але ж вона відійшла, відійшла геть і шкода навіть думати про це, вона відійшла!

Та її тінь стояла тепер поблизу нього і він на мент забув, з ким він тут сидить. Щойно голос Ганни розвіяв видиво.

— Вона прийшла вам тепер на думку, правда...? Це завжди так є. Реакція від крові до інтелекту. Від тіла до духа. Ви її кохаєте і ви це щойно тепер починаєте усвідомлювати. Ви забули б її при моєму боці на хвилинку, на коротку в дійсності тільки хвилинку... щоб потім пригадати із подвійною силою, та ще й... стидатися.

Лужич глянув на неї. В темряві бачив тільки овальну, бліду пляму обличчя, але відчував на собі її зір. Долонями взяв її лице і нахилившись, поцілував, коротко, вдячно.

— Ви розумна і гарна жінка, Ганно. Я не сумніваюсь, що ви знайдете щастя в житті.

— Клопіт тільки в цьому, що життя моє може бути дуже коротке — сказала спокійно і з розвагою. — Як з цим дати собі раду?

17.

З жалем прощали повстанці наступного ранку своїх санітарок. І дівчата, як при кожному прощанні, мали сльози в очах. Ганна підійшла до Лужича і її очі, сині, як літне небо, зайшли хмарками в кутках.

— Я буду пам'ятати про вас довго — шепнула ледве чутно. — А ви... стережіться мене. Якщо я ще раз вас в своєму житті зустріну, я вже не відйду так легко. Може взагалі не відйду...?

— Хто зна, може я на вас буду чекати — відповів їй так само.

Вона подала йому на хвилину руку, потиснула, хмарки ще більше потемніли в очах і помалу відступила до свого відділу.

А ще пару мінут пізніше, під охороною повстанської стежі дівчата відійшли і зникли за деревами лісу, не оглядаючись поза себе. Хлопці стояли навколо посоловілі, кожний із своїми думками. Сулима поклав важку долоню на плече Лужича.

— Ну, що ж, пане товаришу, таке життя. Най то шляк трафить. Ходім, я маю ще трохи вина, а ви вже не будете у мене довго.

Це було найкраще, що можна було тепер зробити і Лужич пішов за ним. Ніби жаль йому було, що Ганна відійшла і з другого боку якимось легше стало на серці, неначе після сповіді. Не грішив її присутністю супроти Ірини. Супроти Ірини, якої він більше ніколи в житті не побачить. Най то шляк трафить, як каже Сулима.

І обід з'їв в товаристві командира. Якраз під кінець обіду варти дали знати, що надходять якісь люди, настало трохи замішання і до табору ввійшов двадцяток вояків, в полатаних і пошитих одностроях, та при повній зброї. Лужич вийшов із шатра.

— Дмитраш!! — гукнув.

— Пане поручнику...! — підбіг десятник і обидва вояки впали собі в обійми. — Ой, пане поручнику, що ми пережили!

— Та й нам не було легко, Дмитраш. Я чув однак, про вас, що ви вийшли ціло з того поля.

Десятник відступив на два кроки з респектом.

— А ми нічого не знали, що з вами, ми думали, що ви всі згинули, пане поручнику, як нам було досадно, як досадно... То я цілком забув! — і він обернувся до відділу, що стояв з роззявленими ротами і вибалудшеними очима і перевів команду до звіту, аж ліс гомонів. Аж Сулима покрутив головою.

— Хвацькі хлопці — похвалив. — Дайте їм пива — наказав своїм. — І їсти.

Дмитраш приніс вістку, що йдуть ще дві групи. В одній мають бути поранені і з ними марш не буде легкий, але що зробити. Через гори якимось перейдуть, коли перейшли досі. Протягом цілого пополудня десятник розказував поручникові, Бойчукові, Ляхову і всім, хто хотів слухати, про їхні пригоди, про те, як вони попали на дві години в полон, і як вирвались пострілявшись вартових, і як вони тікали вантажним советським авто, доки стало бензини, потім спустили авто в річку і бігли цілими кілометрами, щоб допасти до лісу, і як вони маршували днями і ночами, заки дірвались спасенних гір. Бойчук розказував про пригоди їхньої групи, а вечором надійшли поранені. Їх було одинадцять і з різних частин, навіть з артилерії. Їх розміщено на нічліг, а Сулима вночі вислав стежу по харчі.

— У нас це все організоване, треба тільки транспортувати. Я задумую придбати пару в'ючних коней на майбутнє. Мож-

на було б також кулемети транспортувати. Маю двох хлопців, що були в большевицькій армії при мінометах. Мущу для них міномет дістати. Тоді моя вогнева сила буде щось варта. Вип'ємо ще трохи вина...?

— Ні, дайте ж спокій, я все ваше вино здудлю.

— А з ким я буду пити пізніше? Зі стрільцями ж не можу. Ходім.

Над ранком прийшла ще остання заповіджена група. Сорочок чотири чоловіка, під командою старшого десятника Варцаби. Люди із всяких частин Дивізії. Лужич оглянув їх ранком, коли Варцаба склав йому звіт та передав групу. Хлопці загартовані трудами і подіями, цілком інші люди, як ці, що йшли вперше на фронт. Варцаба звітував, що п'ять стрільців залишилось з повстанцями і що з цим зробити?

Нічого не можна було зробити — вирішив Лужич. В Дивізії вони будуть „ферміст“, їх доля невідома, а Бог нехай їх стереже там, де вони є.

Весь день Лужич призначив на відпочинок і на придбання харчу, чим зайнявся Сүлима. На вечір, на годину восьму визначив відмарш. Сүлима радив маршувати ночами з огляду на ворожі літаки, що можуть їх відкрити вдень, а раз відкриють, не дадуть їм спокою.

Німецьке радіо подало вдень, що советську офензиву стримано. На південних схилах Карпат будовано укріплення, на середньому відтинку фронту йшов протинаступ, але загальний тон повідомлень був мінорний. На західньому фронті альянтські війська пробились через німецький перстінь і ціла низка місцевостей попалась їм у руки, таке саме діялось на італійському фронті. Сүлима дивився на Лужича і хитав головою.

— От довоювались, ідіоти, — говорив. — А такі мали шанси. Тільки не знали істотної правди: не глотай більше, як можеш проковтнути. І дай другому жити. Бог знає, що нам доля ще принесе, але могло бути інакше. Могло бути інакше. Світ світом, але Большевія могла лежати розторощена раз на все. Небагато бракувало. Бракувало мільйона українських військ, замість отой мадярської та румунської збиранини.

Лужич не відказував нічого. Що це дасть? Всім ясно сьогодні, де були причини поразки, тільки ніхто не може сказати, чим це все скінчиться. Але добра не буде напевно. Напевно. І нікому.

Вечором всі вояки Дивізії зібрались до відмаршу. Поки Лужич ще із Сүлимою обговорював дрібниці, хлопці співали

пісень і ліс гомонів, аж варти хитали головами. Сулиму покликали до радіоланки, а Лужич встановив із своїми десятниками порядок маршу. По відправі десятників, перед ним з'явилися всі три Колодії. В середині Тома. Лужич запримітив, як вони крутились непевно вже біля пів години, не знаючи, коли до нього приступити, та він не старався їм влегшити цієї справи.

Глянув питаюче на всіх трьох.

— Пане поручнику — відкашельнув Степан. — Пане поручнику, ми...

Він замовк, ковтнув слину разом із своїм віддихом і нічого з того не вийшло. Ярослав відкашельнув собі.

— Пане поручнику, ми прийшли вас просити... забути минуле... Тобто що сталось, сталось, Бог нам свідком, що ніхто цього не хотів... ну, але сталось і ми думали... Ви знаєте, що ми думали. Та тепер, коли ви нас всіх вирвали з-під розстрілу... то тепер ми думаємо, що ми... що ви...

Тома Колодій висунувся один крок, непевний крок наперед і промимрив дивлючись в землю.

— Простіть мені також.

І всі три тепер мовчали. І Лужич мовчав, дивлячись на них. П'ять років життя стояло перед ним, п'ять років зміненої долі тому, що їхній брат захотів показати йому свою силу. П'ять років страждань і для них трьох, із їхніми думками про помсту. І потім ненадійна зустріч і вибух. А тепер...?

Витягнув до Томи Колодія руку і той вхопив її нервово і сказав здушеним голосом.

— Простіть мені, бо це я все наробив... Я Івана дразнив, що ви, що ви міцніші... Це все я наробив...

— Забудьмо — скінчив Лужич. — Перед нами важкі часи і ми мусимо глядіти наперед, не назад.

Вони відійшли помалу і якийсь камінь зсунувся йому з серця. Це не була приємна справа. П'ять років...

— Пане товаришу! — закликав його Сулима із радіошатра. Лужич пішов туди. Сулима чекав на нього при вході.

— Ми дістали повідомлення з команди, що вони висилають кур'єра на захід, до Відня і від них є питання, чи ви взяли б його із собою. Він має із собою важливі документи і матеріали, і команда хоче знати, чи ви можете йому дати охорону в переході туди.

Лужич погодився. Він мав такий великий довг вдячності до УПА, що ця мала прислуга розуміється сама по собі. Йшлося

тільки про те, як довго на нього чекати, вони ж готові до відмаршу.

Сулима зайшов до шатра на довгий час, заки полагодив всі подробиці. Коли вийшов, все було в порядку.

— Ви можете маршувати, я вам покажу на мапі, де кур'єр вас зустрине. Це не спинить вашого маршу ні на день. Згода?

Згода і нарешті надійшла хвилина прощання. Лужич перебрав команду, віддав почесь Сулимі і його повстанцям, повернув свій відділ і відійшов у ліс, прямо на південь. Як звичайно, Ляхів проводив передньою стежею, тільки тепер він не йшов там самотній, як палець. Під його командою було сім стрільців, тобто десять відсотків мужви маршуючої групи. Марш був обезпечений боками поодинокими пластунами, задньою стежею командував десятник Варцаба. Умовлено комунікаційні методи на випадок появи ворога і Лужич з відносною безпекою керував форсовним маршем.

Без перепон марш тривав до сходу сонця. Стежі не доглянули нічого небезпечного і Лужич продовжував марш до сьомої години ранку. Саме тоді досягли глибокого лісу, після переходу кількох полонин і тут розтаборились на сухий харч і сон. Встановлено варті і зміни і Лужич сам поклався на спочинок.

Розбудився, коли сонце вже перейшло свій зеніт. Більшість відділу ще спала, ці, що не спали, лежали й гуторили про свої перейдені дні. Бойчук поінформував Лужича, що на кілометр звідсіля, в лісі є потік і Лужич пішов туди, помитись та погелитись.

Конечності вояцького життя помалу вже опановували його думки і тільки на самоті, коли йшов в бік потоку, вернувся спогад про Ірину. Кожний кілометр, що його він промаршовує із своїми людьми, віддаляє його від неї і він не знав, чи біль в його серці меншає, чи тільки глухне, щоб що якийсь час озватись з подвійною силою. Як ось тепер. Йому раптово стало так жаль за нею, що він аж затримався в ході, спершись об пень дерева. Біль здавив горло і Лужич відчув, що до очей йому насуваються сльози. Він ще ніколи в житті не мав такого випадку, ніколи він ще не відчував такого глибокого, душевного удару. Постояв так довгий час, заки нерви заспокоїлись настільки, що він міг продовжувати своє діло. І йшов далі з сумнівом в думках: може він повинен був зробити щось в тому напрямку, щоб забрати її з собою, може він повинен був затримати її при собі...? Але як, як? Вона йшла одним шляхом, він іншим і на короткий час ці дороги зійшлись, на короткий час,

щоб залишити потім такий біль в грудях. І розійшлись на все. Він холодно сприймав це все в оточенні людей, але тут, на самоті, перед собою, він не скривав нічого. Він чувся так, неначе б в ньому щось зламалось і він не міг цього назад зліпити до купи. Він знав, що його життя відтепер не буде таке, як досі. Він довго пам'ятатиме свій біль і рани цієї він так скоро не загоїть. І ніхто йому в цьому не допоможе. Він може забути дійсність на хвилину, дві, як ось вчора із Ганною, та він ніколи не позбудеться гіркого посмаку, що йому доля дала його так міцно відчутти.

Вода в потоці була холодна, як лід, та він цього не чув. Його думки були в інших світах. Поголився зимною водою, подряпав шкіру тут і там, змив кров, помився до пояса, зодягнувся, пішов назад і пристанув десять метрів від потоку, дивуючись, коли він зробив це все, не звернувши уваги. Здвигнув плечима і пішов назад до своїх людей, до дійсності, що не випускала його із своїх рук, як довго він носив на собі цей однострій. І зброю.

— В шостій годині відмарш — заповів десятникам і ці повели приготування. В шостій годині точно відділ стояв, стежі відійшли і військова машина рушила в дорогу з прецизністю годинника. Лужич ніколи не мав клопоту із людьми, що були під його командою. Він не тримав їх гостріше, як інші старшини, але у нього не було ніколи сумніву і вагання, і його люди знали після десяти хвилин його командування, що тут жартів немає і що все буде гаразд, якщо накази будуть виконувані точно, справно і широ.

Вночі вийшли з цього лісу, перейшли велике гірське сідло і вийшли на лису, як коліно, полонину. Далі знов ліси і гори, гори і ліси, жадних осель, а ці, що були, лежали далеко від їх шляху. Лужич плянував щойно наступного дня навідатись до села Долини, за харчами. А далі ще одна доба маршу і вони зйдуть на південні схили Карпат. А там...

Покищо йшли полониною, що підносилась помалу вгору. На її шпилі був вкопаний тріангуляційний камінь, пункт 849. На цьому пункті мав чекати на них кур'єр Української Повстанської Армії. Вони досягли цього пункту далеко після півночі, згідно із Бойчуким годинником точно в годині другій мінут п'ятдесят.

Відкрита околиця не дозволяла затримати відділу на цьому пункті. Лужич вказав рукою на чорне пасмо лісу на гірсь-

кому обрїю і залишив на пункті тільки двох стрільців, з відповідними інструкціями.

— Якщо до сходу сонця його не буде, йдїть за нами. Один з вас може тут спати, другий нехай сторожить. Ми станемо на краю цього лісу. На випадок небезпеки шлях вашого відвороту буде йти тудию — і він показав їм живий схил полонини в східньому напрямку, та пасмо гущавини, що широкою підставою доторкало лісу.

— В жодному випадку не біжіть прямо на нас, ясно?

Група пройшла і зникла в тишині вечора. Лісу досягли через півтори години і це вже було недалеко до сходу сонця. Лужич наказав розкластись табором на спочинок, як звичайно, розставлено варти і всі лягли до заслуженого сну.

Лужич не спав. Або не був змучений, або просто не міг спати. Лежав на узбіччі гори, під самим лісом, дивився на зорі, що ледве-ледве стали бліднути і думав свої хаотичні думки.

Думав навіть, що він приведе своїх людей до Дивізії, а сам вернеться в гори, відшукає Ірину і нехай тоді діється Божа воля. І думаючи про це, знав, що так не станеться. Знав, що він приведе людей до Дивізії і залишиться з ними, і його доля піде втертими шляхами, і ніяке чудо цього не змінить, бо таке є життя. І так лежав на м'якій, теплій траві і часом йому здавалось, що лежить на розжарених вугільцях і що прийдуть хвилини, коли він не зможе опанувати свого неспокою.

Швидкий тупїт нїг з віддалі підніс його на рівні ноги. В теряві просто на нього бігла людська тїнь.

— Пане поручнику! — почувся оклик цілком вже близько.

Лужич вийшов напроти.

— Я тут, що є?

Це був один із залишених на пункті людей. Задиханий, що не міг через хвилину зловити повітря і вимовити слова.

— Большевики йдуть — вигукнув із себе нарешті. Лужич дав йому час прийти до себе. — Большевики йдуть. Ми бачили згори темну масу, що рухалась і Михайло побіг боком, там, де є обрив напроти, але боком і вернувся бігом, бо чув їхню мову. А я тоді прибіг сюди.

— Він вже не міг бігти, він залишився в цих кущах, он там і він йде помалу сюди.

— Ви не бачили поодинокого чоловіка, цього кур'ера, що на нього ми чекаємо?

— Нікого більше не бачив, пане поручнику. Лише червоні.

— Скільки їх може бути?

— Сотня, пане поручнику, сотня.

— Скільки людей?

— Або я знаю, може сто, а може менше. Скільки нас є, пане поручнику?

— Сімдесят.

— О, то я бачив згори, як ми йдемо. То їх буде п'ятдесят. Може трохи більше, певно так, як нас.

Лужич свиснув в пальці. Через хвилину весь табір був на ногах. Всі десятники збіглись біля нього. Лужич казав їм сісти навколо себе і став говорити. Про все забув тепер. Про свій біль, про свої переживання і про свою долю. Доля цих людей важилась тепер. Він говорив з десятниками повних десять хвилин, накликуючи їх до обережності і уважності.

— Кожне життя, що ми втрачимо тепер, є втрачене життя. Прийmemo бій, як буде для нас корисно. А до того часу ні чи-чирк. Перший стріл вийде від мене. Якщо я не стрелю, ніхто не стріляє.

Вони зрозуміли. Це були ясні інструкції. Пару хвилин пізніше десятник Бойчук забрав двадцять людей і пішов бігом на захід, туди, де в сірості світанку полонина сходилась з другим вигоном і де терен вривався. Десятник Варцаба із п'ятнадцятьма людьми подався кущами напроти ворога і напроти свого другого вартового, що наближався з того боку. Варцаба мав дуже ясні накази і він їх знаменито зрозумів. Десятник Дмитраш розкладав в лісі вогонь з двома стрільцями, а вся решта під командою Лужича подалась на схід, пройшла гущавину і зробила півколо на північ, йдучи хильцем, без шуму, доки ліві стежі не дали знати, що видно ворога. Тоді Лужич із своїми людьми заліг за найближчим піднесенням, вірючи, що большевики поступлять так, як він поступив би на їх місці.

Тільки — де є бідолашний кур'єр...?

18.

Світало. Обриси гір виступили на сході цілком ясно, на заході посіріли східні склони, на півдні виразно виступив ліс і тепер над ним сіріло щось, неначе дух лісу. Ватра Дмитраша вже працювала. Сюди не можна було нічого чути, але Дмитрашеве око на дереві мало йому дати знати, коли почати співати

пісні. Їх там тільки трьох і все їхнє завдання, то не дати себе постріляти і тому Дмитраш мав під руками десять гранат.

Нараз на північному обрисі виросла людська фігура. Лужич злякався, що це може нещасний кур'єр, та його побоювання розвіялись, щоб перементитись в інший рід. Друга, третя і двадцята постать. Обрис зароївся людьми. Вони стояли непорушно і спостерігали околицю. По середині у них видніли звірята, собаки. Між тим стало цілком ясно, ще тільки бракувало, щоб зійшло сонце. Раптово, видно на голос якоїсь команди, відділ впав додолу і зник.

Ляхів лежав біля Лужича, з примруженими очима, автомат на руці.

— Тепер вони перегруповуються, завваживши дим ватри і через п'ять хвилин ми повинні їх побачити в підході до цього пояса гущавини. Там відступає Варцаба, залишаючи за собою виразні сліди. Червоні будуть йти за ним, забезпеченим маршем. Ми лежимо більше, як пів кілометра від гущавини і хіба вони були б суперобережні, щоб висилати бічні стежі так далеко вбік.

— А якщо пішлють — спитав Ляхів.

— Кожна ситуація має непередбачені можливості. Тоді ми постріляємо стежі і спішним маршем відійдемо на південь, на пункт 1130, що є для нас місцем збірки.

Так, як Лужич передбачав, большевики появились тепер в напрямку на пояс гущавини, забезпечившись на всі боки до віддалі двісті метрів. Даремно Лужич старався в гущавині попередити відкрити рух групи Варцаби. Старший десятник у власному інтересі просовувався хильцем, але собаки вже були на його слідах. Треновані собаки, бо не чути було брехання. Лужич оцінив силу советського відділу на одну зміцнену чоту. Якби він був тут тільки із своїми первісними кількома людьми, був би відступив спокійно на південь і зник в лісах. Але відступати з сімдесятьма людьми?

Цілу годину просовувались большевики хащами в напрямку лісу і ватри, що її дим був для них центральним показником. Тепер вони були між Лужичем і Бойчуком із сходу та заходу і Варцабою з Дмитрашем з півдня. Звичайна засідка. Ні один стріл досі не впав, дисципліна пляну була знаменита.

Большевики повинні вже були досягти лісу і ватри. Лужич чекав тепер, чи вони так поступлять, як він плянував. Минуло ще добрих двадцять хвилин в повній тишині. Сонце вже зійшло, гори заясніли повним днем.

Видно, що просування вперед забрало червоним більше часу, як Лужич сподівався. Вони не почували себе безпечно в цьому терені. Та нарешті сталося. У великому поспіху з лісу вийшов весь советський відділ і заляг на його краю.

— Вони тепер розглядаються навколо, чекаючи нашого нападу. Ватру застали порожньою, ніхто не стріляв там, Дмитраш справився добре і Варцаба є тепер з ним.

— Що ми зробимо? — питав Ляхів.

— Ми зачекаємо, аж вони заспокояться, що немає ніякого нападу. А тоді побачимо. Вони тепер вишлють стежі на всі боки і нам треба уважати.

Большевики вислали стежі, але тільки дві, одну поза себе в ліс і одну в пасмо гущавини, яким вони пів години тому перейшли. Видно, що вони були збентежені. Стежа, що пішла у гущавину, вийшла десять мінут пізніше з порожніми руками. Решта околиці була відкритою, нікого не було видно. Советські вояки поїдносились помалу і стояли групками, покрикуючи. Хоч далеко, та видно було їх цілком добре.

Тихі шепоти збоку звернули увагу Лужича. І його досягла вістка.

— Большевики йдуть зі сходу!

Лужич зморщив чоло. Це не була акція відокремленої советської групи. Як добре, що він досі мовчав. Він поповз на своє крило аж до крайнього стрільця. Звідсіля терен опадав далеко вниз, повільним схилом, цілком відкритий. На віддалі двох кілометрів було видно групу людей, такої ж чисельности, як перша, у повільному підході широкою розстрільною вгору. І з ними були дві собаки. А з повстанського кур'єра ні сліду. Лужич не мав сумніву, що він або зник, побачивши рухи советських частин, або попався большевикам в руки, а це короткий процес. Пропав кур'єр, пропали й матеріяли з ним.

— Як мені хтось тепер стукне, застрелю — сказав настільки голосно, щоб його стрільці чули. — Повзем до кущів, залягаємо на західньому краю і б'ємо. Не маємо іншого виходу. За мною.

Тридцять п'ять людей поповзли широкою лавою, під основою терену, закриті від червоних лінією гущавини. Сонце світило ярко зі сходу і туди важко було большевикам дивитися. Досягли кущів без перепон п'ятнадцять хвилин пізніше і пройшли ними до краю. Залягли.

Большевики їх не бачили, але обидві собаки були неспокійні, весь час рвучись до сходу. Лужич вже був готовий дати

знак до стрілянини, коли несподівано від лісу озвався кулемет і зараз же після цього другий.

Що це? Він кулеметів не мав. Куди вони стріляють?

Видно було зразу, куди вони стріляли. До кулеметів долучились серії автоматів, під лісом вибухли дві гранати, большевики, заскочені з найменш тепер сподіваного боку, пробували знайти охорону в лісі, та власне звідтіля відкинув їх сильний вогонь, що його відгомін йшов горами. Ті, що ще могли рухатись, вибігли на чисте поле і залягли, де хто міг. Це треба було скінчити. Лужич казав відкрити вогонь і після кількох серій збоку, червоні позривались з землі з руками вгорі.

На краю лісу виринули численні постаті. Десятник Варцаба підбіг до Лужича.

— Це наші партизани, пане поручнику. Сотня командира Грома. Ми їх зустріли в лісі, вони підходили саме сюди і...

Командир Грім, малого росту і широкий в плечах та в лиці, підійшов до Лужича з витягнутою рукою.

— Я вже про вас знаю, ваш десятник мені вспів розказати. Я...

— За горою чота большевиків — вказав поза себе Лужич. Кілометр звідсіля.

— Я знаю. Ми маємо про неї вістку. За нею йде Сулима. Ми зайmemo цей хребет і візьmemo їх в два вогні.

— Що ви зробите з полоненими? — спитав Лужич.

Грім оглянувся поза себе. Його люди відводили большевиків у ліс.

— О, звичайно, те, що вони з нами. Це спецчастина, вони мають на сумлінні багато.

Лужич відчув, що він тут непотрібний. Це все сталось без нього і поза ним. Все таки він заоферував поміч і Грім прийняв радо.

— Скоріше з ними скінчимо. — Він видав кілька наказів своїм підстаршинам і повстанці бігом подались на північний хребет. Надійшов Бойчук із своїми людьми і Лужич скерував його за повстанцями. Варцабу вислав із двадцятком людей на схід, взяти большевиків збоку, решту з Дмитрашем залишив в резерві за першими деревами лісу.

Грім стояв ще тут, пильнуючи рухів своєї сотні, яка нараховувала біля сто людей.

— Мені розказав ваш десятник про ваш плян і я знав, що ви криєте боки, тому без довгої церемонії я вдарив з лісу і ось бачите.

Серія стрілів дійшла з лісу. Грім глянув на Лужича і здвигнув плечима. Такий був тут порядок. Повстанці зайняли весь хребет і Варцаба із своїми людьми вже заліг із сходу.

Одночасно з віддалі надійшов відгомін стрілів. Грім слухав і кивнув головою.

— Сулима вмішався. Він нажене їх на мою лінію. Ви знаєте, радіо це золота річ. Я післав двох людей на Чехи купувати лишень батареї, щоб мої апарати могли працювати.

Лужич притакнув і оглянувся на нього.

— Ви не чули що про якогось кур'єра, що мав прилучитись до моєї групи сьогодні ранком. Я його не застав на умовленому місці і...

— О, большевицькі рухи змінили всі пляни. Я знаю, мене повідомили. Команда визначила інше місце і я його маю із собою.

— О, я вже журився. Де він? — спитав Лужич.

— Тут — залунало за його плечима і він на мент застиг. Потім обернувся, як вражений громом, блідий і сціпенілий в одній хвилині.

Ліс, гори, бій і цілий світ завертілись навколо нього в калейдоскопі нервового потрясіння. Тільки вона стояла в центрі, непорушна. Висока, струнка, в своєму зеленому однострою, з розпущеним волоссям і зі своїми сірими очима серед опроміненого обличчя. З її очей тепер помалу, дуже помалу спливали дві сльозинки, затримались на мить на віях, вона ворухнула ними, прикусивши губу і вони покотились по щоках вниз. Щось підійшло Лужичеві до горла і відтяло віддих. Він витягнув до неї руку і вона взяла його долоню міцно-міцно, немов лякаючись втратити її ще раз.

ВІТЕР І ДИМ

НАРИС

1.

Сонце заходило. Його проміння падало скісно на дорогу і тіні видовжили світ у противному напрямку. Туди, де темінь, геть від світла, хоч його вже так мало було.

Здалеку на дорозі з'явилась хмарка куряви. Не вітер її підняв. Але вона котилась помалу ближче і з цього боку наближались події. А навколо запах вчасної осені висів над полями і гаєм, міняючись веселкою у жовтому сонці. Як дим кадила в церкві, між лавками, від світла, що завжди по полудні любить впасти палаючим жмутом у старе нутро.

Дві пари очей глянули на себе. Молоді люди порозумілись без слова. Одна пара належала досвідові, гартові, серйозності. Друга пара жевріла вогнем бажання і посвяти — з блиском непевности і остраху. Навколо мир, серпанки ситого, осіннього вечора, відірваний спів пташок з гаю — а вони тут, на стійці.

Білявий, загартований, твердий, з обличчям, що в ньому читати можна було книгу останніх трьох років його життя, мовчки витягнув револьвер, масивний, матовий, з вигладженими від вжитку обрисами. Переладував свого еф-ена рухом, що не знав затримки, автоматично, без найменшої непевности в дотику зброї. Засунув набій в дуло, замкнув, забезпечив і вложив револьвер за пояс штанів, вигідно, під рукою. З нагрудної кишені витягнув шовкову панчошу, також вживану, прозору, тонку і притримав її на мить у бічному світлі сонця. Стара знайома. Навіть пам'ятав, кому він її забрав. Як жарт. На серйозне діло. Очевидно, не вперше. Одним рухом надягнув її на голову і стягнув вниз, по лиці. З-під нап'ятої оболонки шовку завидніло макабричне, жахливе обличчя в безформеній масці, не з цього світу.

Темноволосий наслідував його в кожному русі. Але у нього це йшло нескладно, нервово, непевно. Він не володів собою так, як цей його товариш. Може колись, пізніше, це ж щойно другий раз, а за першим разом, Боже, яка виникла страшна халепа, краще не згадувати.

Хмарка на дорозі наблизилась між тим значно. До вух дійшло туркотіння диліжансу на битому шосе. Наближалась польська державна пошта, за порушення якої законом припи-

сана була найвища тюремна кара. Раз в тиждень диліжанс проїздив цією дорогою під охороною озброєного поліциста, з пересилкою грошей для підприємств і установ містечка. Околиця була спокійна, день ще ясний, містечко недалеко, поліцист подрімував, хитаючись побіля візника.

— Готов? — шепнула білява потвора під маскою.

— Готов — кивнула темноволоса потвора у відповідь.

— Страх?

Дві пари очей зустрілись. Темноволосий завагався.

— Страх — признався тихо. — Щойно другий раз. Перший... не вдався.

— Буває. Холодна голова все переможе.

— Я знаю. Я знаю.

Білявий залишив його і під охороною кущів підійшов до самої дороги. Сонце було за його плечима, з дороги важко було дивитись проти яскравої, блискучої хвилі жовтого світла. Чорнявий підійшов туди, за своїм товаришем. Білявий терпеливо повернув голову до нього.

— Не так. Туди. — Вказав рухом голову напрям.

Чорнявий ворухнувся нервово туди, його товарищ притримав його за руку. Два лиця були близько себе, потворні лиця, але очі себе бачили виразно.

— Спокійно.

— Я знаю. Пробачте.

Білявий пустив його руку. Той пішов. Білявий озвався за ним.

— Дим.

Чорнявий повернувся миттю, чуткий на кожну інструкцію.

— Все буде гаразд — сказав тихо і спокійно білявий. Його голос плив рівно і, хоч у ньому був металічний звук, він виявив нотку тепла. Вона пройшла крізь нервову стінку тамтого. Чорнявий старався злегка усміхнутись, кивнув головою і пішов помалу тепер, уважно.

Обидва йшли, як тіні. До закруту дороги, захованої у високих кущах. Місце було вибране заздалегідь. На кілометр навколо не було нікого, крім пташок і комах. Білявий вийшов на саму дорогу, сім метрів від закруту і там станув, як варяг на варті. Тут я стою і нікому не перейти без дозволу. Дим зайшов непомітно за умовлену вербу, згідно з інструкціями.

Гуркіт диліжансу, якого тепер вони не могли вже бачити, наближався. Пара баских коней біла копитами пил дороги пильно і тільки вже секунди ділили їх від акції.

Диліжанс появився на закруті.

Коні, збентежені несподіваною, монстрозною появою нелюдського обличчя, стали гвалтовно дуба в упряжі, із іржанням розпачу. Білявий дав рукою умовлений знак Димові.

У візника були широко відкриті очі, що він їх не міг звести із ніби людської — нелюдської постаті на дорозі, перед кіньми. З-поза верби висунулась друга така сама постать, коні метнулись вбік від неї, Дим стрибнув вгору, до поліциста, не поцілив собою якслід, відбився об привал диліжансу і, як довгий, впав горілиць у пил дороги. Півпритомний із несподіваного перестрашу, розбуджений із півсну, поліцист змірив із кріса. Дим, лежачи на дорозі, відрухово раменем заслонився від стрілу. Запізно, усвідомив в цій же хвилині, запізно.

Як тигр, майже одним стрибком, доскочив туди білявий атентатчик. Не даром прозвали його в підпіллі Вітром. Ще в школі всі говорили, що коли він зірветься до бігу, то шукай його, як вітру в полі. Цей „вітер” з ним і залишився. Одною рукою досягнув він ніг поліциста, шарпонував із розпачу всіх сил, одним поштовхом волі й енергії. Поліцистові земля зникла під ногами саме тоді, коли він потиснув язичок. Стріл гукнув так близько і несподівано, що всі від нього на мент оглухли. Коні присадилися аж до землі задми, рвонули і сплутавшись, пристанули знов. Поліцист полетів коміть головою у цей самий пил дороги, що з нього зривався тепер Дим. Тільки візник втримався нагорі, тримаючи поводи нервово, аж кістки на пальцях побіліли. Вітер підняв кріса, що його випустив з рук поліцист, подав його Димові, що дрижав ще рештками короткої зустрічі із смертю.

Коли курява навколо поліциста розійшлась, над ним стояв Вітер. Для поліциста він був явищем не з того світу, потворою із найгірших снів. Ця людина-потвора тримала в руці голий револьвер, великий, голий револьвер.

— Маєш жінку? — спитав Вітер.

Поліцист хотів щось сказати, але крім зусилля, його лице не видало із себе нічого, бо його горло стиснув страх. Він вліпив очі у цей великий револьвер і кивнув тільки головою, одною ногою вже на тому світі.

— Відкрий віз і роби, що треба — повернувся Вітер до Дима. А до поліциста: — Діти? Скільки?

— Д...двоє.

— Ти ще не знаєш, що до нас стріляти не вільно?

Це вже був кінець, у поліциста широко відкрились очі. Але

говорити він таки не міг. Одна його нога дрижала нервово, неначе в судорогах, у пилюці дороги.

Дим підійшов до нього, схилився по ключі. Поліцист відсахнувся, неначе хотів оминути удару. Дим стримався на секунду, потім взяв ключі з його пояса, відкрив диліжанс і витягнув звідтіля запечатаний знаками державного банку у Львові мішок із грішми. Великий це був мішок і важкий. Вітер переніс зір на візника і впершу глянув на нього уважно.

— Ти хто?

— Фірман — відповів візник українською мовою.

— Я питаю: хто ти?

— Фірман. Микола... або що?

— Ти бачив все, що сталося?

— Бачив...

— Так і говори, коли тебе питатимуть. Ніхто над ніким не знущався. Ніхто нікого не бив.

Фірман слухав із розкритим ротом, бо то все для нього було дуже нове пережиття. Він помалу притакнув рухом голови і замкнув рота. Правда, ніхто нікого не бив, ніхто нікого не мордував. Але...

— Але ви забрали гроші — пригадав собі візник.

Білявий повернувся до нього помалу. Дим підійшов крок, два із мішком в руці. Поліцист підвівся на пів ліктя із землі. Вітер притакнув.

— Так, ми забрали гроші.

— Угум. Ви забрали гроші. Бо чого б ви нападали, якби ви не взяли грошей? — розумував візник переконливо. Білявий ще раз притакнув.

— Тим більше, що це наші гроші.

— Ну, якби це були ваші гроші, ви не мусили б на нас нападати...!

— Ці гроші заграблено у нас. Ми їх сьогодні відібрали.

Візник слухав і міркував щось. За скляними стінками його очей видно було працю нового досвіду.

— О, а я не бачив, коли вони їх у вас заграбили.

— Цим то й біда, що стільки народу ходить сліпими. — Білявий повернувся до поліциста, залишивши візника із ротом, розкритим знов. — Ніколи не став нам опору, якщо тобі життя миле. Твоя жінка і діти не дістануть від уряду такої пенсії, як ти їм заробляєш. Ти любиш дихати свіжим повітрям?

Поліцист мовчав, але питання висіло в повітрі і він зрозумів.

мів, що цей білявий напасник очікує від нього відповіді. Дим водив очима від поліциста до Вітра і навпаки. Чи це був час на такі балачки? Адже найважливіше було вирватись звідсіля і втекти безслідно в ліси. Що цей Вітер робить?

Поліцист кивнув головою на знак, що він любить дихати свіжим повітрям.

— А знаєш, як темно і душно під землею? Навіть трупи там дихати не можуть, знаєш?

Поліцист не важився тепер навіть головою кивнути. Він тільки дивився непевно на постать білявого напасника та на важкий револьвер в його руці. Чи він стрелить і уб'є, чи може...

Вітер глянув на візника.

— Відпряжи коні.

— Га?

— Ти що, глухий? Хто ти, поляк чи наш?

— Я наш і той... пів на пів. — Візник так ніби усміхнувся стидливо.

— Хто був наш, мама, тато?

— Тато.

— Скажи татові, що вогонь з водою дає тільки смердючий попіл.

— Тато не живе.

Візник випряг вже одного коня і випрягав другого. Вітер показав Димові очима його коня. Сам зачекав на свого і стрибнув на його хребет.

— Мамі не кажи. Вона не зрозуміє.

— А ви... забираєте коні?

— Або що?

— Ну... а хто потягне віз?

Вітер кивнув вбік поліциста, що тепер сидів вже у пилюзі, зрезигнований. Певно тепер застрелить, при від'їзді. Одна тільки куля, певно застрелить...

— Запряжи його.

Візник подивився на поліциста і назад на свої коні. Але один із них вже зірвався до бігу, а другий, брикаючи під білявим напасником, зашився саме у кущі. Ще чути було глухий тупіт на трав'ястому ґрунті, а потім і це затихло... Сонце саме зайшло.

Вітер порівнявся з Димом, минув його і повів напрям відступу. З кущів у гай, з гаю у ліс і лісовою доріжкою просто себе. Вже було цілком темно, як вони досягли битого шосе і погнались ним галопом на те, щоб через двадцять хвилин зійти

знов у темний ліс, саме біля цієї самотньої берізки, що її зазначив собі у пам'яті Вітер. Біля півночі, змучені і голодні, досягли Дністра, перейшли кіньми вброд і пустили їх вільно, прогнавши від себе. На воді, в шуварах, Вітер відшукав невеликий човен і повеслував з бігом ріки. Недалеко моста на шосе Стрий — Станиславів причалили до берега.

З моста блимнуло світельце. А з куців виринув чоловік. Без слова перебрав човен, вліз у нього і повеслував даліше вниз, рікою. На мості зустрілись.

— Хай вас чорт... точно, на час. Все в порядку?

— Тут є мішок — Вітер взяв із руки Дима важкий мішок. Подав чоловікові на мості. Цей свиснув здалека. На другому кінці моста з'явилась третя постать. Підійшовши до них, мовчки забрала мішок, вклала його у звичайний селянський міх, закинула собі на плечі і пішла даліше мостом. Вони всі три дивились хвилинку за нею, доки темрява не проковтнула її безслідно. Дим був дуже змучений, сперся об поруччя моста. Зв'язок повернувся до них.

— Ви переночуєте і переднюєте у мене. Завтра вечером по вас хтось приїде.

— О, зміна? Що сталося?

— Застави на всіх дорогах. Великий алярм. Обшук триває. Небезпечно вам тепер бути в дорозі.

Втрійку пішли мостом. Близько до села, далеко від місця нападу і поліційні собаки даремно крутились по битій дорозі, щоб пронюхати слід, якого на камені не було.

Вони повечеряли. Молода газдиня тримала кулешу і милоко гаряче, для них. Для „наших”. Потім вигідна, пахуча свіжим сіном стодола. Інструкції.

— Пес є на подвір'ї. Чуйний. Ходіть сюди: бачите? Тут є яма і вихід. Виходіть на потік. Глибокий, треба уважати. Дві дошки лежать при виході, на всякий випадок. З водою можна сплисти нижче села, у ліс. Ну, а там...

Вітер запам'ятав, вхід до ями накрили знов сіном і залягли побіч, у сіні. Вітер вже поринав у дрімучий світ, коли Дим озвався тихо, стримано, побіч нього.

— Я... не подякував вам ще. Ви мені... врятували життя.

Вітер буркнув щось зпросоння і тільки всього. Дим, хоч і як був змучений, лежав ще довго з відкритими очима, надслухував звуків тихої ночі і думав різні хаотичні думки.

2.

Дивно. Що чистіше було серпневе небо і що більше гріло сонце на свіжих пожнив'ях, то більше чорних хмар збиралось над світом і холодніше ставало у людських душах. Ці, хто пережив попередню, не сподівались нічого доброго. Вони помалу, систематично громадили харчі. Ці, хто народився після неї, мріяли про ліс прапорів і велике свято, і систематично громадили енергію та людей. Жінки розбудовували комори, дівчата цілували героїв, що з останнім словом прощання зникали із містечок та сіл.

Польська держава стала дуже нервовою. На своїх власних землях вона відгрожувалась маршем на Берлін і популярним ствердженням, що ніодного гудзика з її моцарської сукні німці не дістануть. На окупованих українських землях ці погрози ввійшли в дію. Саме слово „українець” викликало вперто непересбірливу у методах і непередбачливу у наслідках реакцію. Іншими словами, польська поліція біла, чим попало і не дбала, що станеться із арештованим так довго, доки він був українцем. Якщо у процесі цього порядкування непевних земель він став трупом, ну, то таке його погане щастя. „Помер на запалення легенів.”

Із станцій відходили у невідоме транспорти мобілізованих військ і приходили транспорти нової, зеленої поліції, до помочі звичайній, гранатовій, що досі яко-такто давала собі раду із втриманням порядку бодай навколо воевідських палат. Обидва кольори визначали однострої цих поліцій. Позатим вони ріжнились методами. Інколи гранатова з привички питала ще арештованих про ім'я, прізвище і адресу, для зеленої це була зайва втрата часу. Вони питали тільки за національністю. І товкли людей для статистичних даних, не для родинних реєстрів.

З того всі відчували, що грядуть якісь цілком нові часи. Тим більше, що радіо Бресляв кожного вечора інформувало точно всіх тих, хто мав радіоприймачі, що саме їв на сніданок цього ж дня польський староста в Городку, або з котрою коханкою комісар поліції Држевецкі в Ходорові пускав державні гроші.

Це викликало подив серед населення. І це викликало не тільки подив, але й реакцію в урядових колах, від прем'єра у Варшаві до останнього поліциста в Гаях Вижних. Настала істерія шпигунів.

Ясно було, що йде війна. Але одні не вірили, що вона йде, і їх називали оптимістами, а інші не вірили, що вона прийде скоро, і їх називали песимістами. Тут і там дехто знав правду.

По невидних для ока лініях сполуки невидної сітки просувались поспішно молоді люди з інструкціями, з інформаціями, зі зброєю і з наказами. Якщо в якомусь місці лінія прорвалася через необережність, зраду, або чуйність польської поліції, інші лінії навколо трагічного пункту автоматично перебирали потрібні функції і підпільне життя пульсувало безперебійно, згідно з ритмом потреби цієї великої хвилини.

До зібраних в кімнаті молодих людей промовляв тихим голосом худий чоловік із перебитим носом і, якщо тон його спокійного голосу робив враження, що він розказує їм про куховарські рецепти, то зміст його слів тримав їх у високому напруженні. Він саме складав свої записки, зроблені на тонкому папері, легкому до ковтання і незвичайно чуткому на шлункові кислоти.

— На закінчення хочу пригадати те, що було вже подане два тижні тому назад. Зброю чистити і пильнувати. Кожний провідник ланки мусить уміти досягти своїх людей протягом двох годин. Всі, хто мав до діла з поліцією, із завтрішнім днем мусять піти в підпілля. На наш район призначається ліс Г біля села число 6. Всі пункти описувати тільки числами і буквами, хочби для вправи. З хвилиною вибуху війни весь актив мусить зникнути з поверхні. Ніхто не сміє тримати зброї в хаті. Харчові наплечники мусять бути повні, мінімум запасу три дні. Якщо у когось є питання, на стіл з ними.

— Наскільки серйозна є міжнародня ситуація? — впало питання.

— Для нас настільки, що мусимо бути готові тепер вже на кожний день. Якщо так йтиме далі, як є тепер, то протягом наступного тижня війна стане фактом.

Більше питань не було, інструкції вичерпували всі питання, а в подробицях ці люди самі собі давали раду. Це не були аматори, помимо їх молодого віку. Розходились за звичайними заходами безпеки. Одинцем, у відступак часу, на знак стійкових, що розміщені були навколо місця відправи. Це все йшло гладко.

Худий кур'єр затримав Вітра на боці.

— Ви мусите залишити вашу хату. Ще цієї ночі.

— Вони на мене не мають ані одного знаку — здивувався Вітер.

— Це власне й виринуло на поліційній нараді. Нас поінформували якслід. Ваше прізвище є на списку. Ви були „підозріло тихий”. Мені передано для вас адресу. Подайтесь туди і чекайте дальших інструкцій там.

Вітер з трудом скрив своє невдоволення. Адресу прийняв, вивчив напам'ять, подер мініатюрну карточку на пил.

— Це може тривати місяцями... — здвигнув плечима невдоволено.

— Напевно ні. Для вашої інформації, сьогодні Німеччина підписала в Москві пакт з большевиками. Завтра всі вже знатимуть.

Вітер дивився на нього непорушно.

— Тоді доля Польщі... припечатана — сказав тихо, помалу.

Худий кур'єр сконтролював свій револьвер і вложив його назад до кишені. В його очах був скептицизм мелянхолії.

— І я лякаюсь, що й наша — додав від себе.

Вітер розпрощався із своїми батьками ще перед вечором і коли стемніло, подався на вказану собі адресу бічними вуличками, стежками між огородами і взагалі туди, де не стояли на рогах вулиць нервові поліцисти, дискутуючи розвиток подій і відгрозуючись українській ірреденті.

На цій адресі знайшов Дима. Власничкою хати була старша вже пані, вдовиця по залізничному урядовцеві, шорстка у поведінці, рішуча і конкретна. Вона вказала Вітрові, як відкривається це важливе вікно, за одним потягненням замка, куди веде ця бічна вуличка і як простягнути дріт впоперек неї за собою, одним рухом, щоб стримати погоню. Найбільшим плюсом цієї хати був великий пес, з натури злющий і недовірливий. Він визнавав тільки свою паню і корову у стайні, яка давала його пані молоко, з якого він завжди ранком діставав ціле горнятко, „для відживлення”. Про український націоналізм він нічого не хотів знати і шкірив гострі кливаки до Вітра так само, як до його ворогів. Вітер був з цього дуже вдоволений. Тара був прив'язаний ланцюгом до міцного дроту, який вночі давав йому змогу сторожити все подвір'я. З цього Вітер був теж дуже вдоволений. З чого Вітер не був дуже вдоволений, це із товариства Дима. Вітер належав до старої, випробуваної гвардії підпілля і аматори, новаки його денервували. Він

не мав охоти нікого вчити і не мав охоти за нікого відповідати. На жаль, нагорі думали про це інакше і він мусів тятати Дима із собою з наслідками такими, як останнього разу. Але своїм правдивим почуттям Вітер поклав мету і привітав Дима погідно.

— Гаразд.

— Я...

— Все в порядку. Говоритимемо пізніше.

Дим також не був вдоволений товариством Вітра. Дим мав багато молодечої амбіції в собі, але крім цієї амбіції не міг похвалитись нічим у небезпечному житті підпільника. Одна тільки ціха його характеру втримала його в підпіллі під чужим оком зверхників: його холодна кров. Він був добрим матеріалом на бойовика і це спричинило, що він попав під руку Вітра, який вже був добрим бойовиком. Дуже добрим бойовиком.

Пані Згорлякевичева зладила на вечерю гречану кашу із пареним молоком та чорну каву із куском черешневого пляцка. Обидва підпільники з'їли це з апетитом при щільно закритих вікнах і Вітер поклав на столі польський банкнот.

— Молодий чоловіче — зареагувала пані дому. — Я не плачу вам за те, що ви робите для народу і ви не будете мені платити за кашу і молоко.

— Я розумію, прошу пані, але...

— Але що? Я для вас не буду робити винятків. Я маю теж свою систему, чисто як ви, і я вашої не міняю, правда?

На цьому справа була полагоджена. На добраніч пані дому мала ще тільки одну заввагу.

— З цього, що я чую між людьми, не раджу вам роздягатись. Я вже мала одного, що втік у підштанцях і ціла вулиця сміялась рік із нього. Та з мене.

Вітер на щось інше звернув увагу.

— Вибачте мені, польська поліція знає про вашу хату...?

— А чи я знаю? Це не моя справа. Ваші знають все, що треба, і як вони кажуть, так я і роблю. Це не моя справа. Тоді алярм був в сусідстві, але Тара не спав і мій льокатор вирішив діяти, не чекаючи на подробиці. По штани прийшли його товариші пізніше. Он, як воно було.

Вітер вирішив зараз же наступного дня повідомити кого треба, що це місце не є таке безпечне і що він змінить свою адресу. Завтра. Покищо роздалися побажання доброї ночі і Вітер із Димом опинились у призначеній їм кімнаті, із спеці-

яльним вікном. Вітер навіть не розстелював ліжка. Засунув свій револьвер за пояс штанів і поклався просто так, на накривало. Дим вертівся якийсь час, нарешті піднявся. Не міг вснути і сказав це Вітрові.

— Піду пройтися, може pomoже.

Вітер щось мугикнув у відповідь, засипляючи. Дим тихенько вийшов із кімнати і це було все, що Вітер ще усвідомив, бо опісля він поринув у важкий сон, з якого розбудило його ярке світло. Прямо у вічі бив струм світла, за яким видніла чорна постать. За нею, трохи збоку, друга.

— Вставай, кабане — попрохав його польський поліцист чемно. Вітер відрухово сягнув по свій револьвер. Але його там не було. Зате навідлив впав удар на щоку.

— Поведзялем, вставай, бандито!

Вітер піднявся із шумом у голові від удару і з одним, розпачливим питанням: як. Хата була повна поліції. В наступній кімнаті стояла пані Згорлякевич, під стіною, з носа текла їй кров і сплямила нічну накидку, що її вона мала на собі, поверх сорочки. Її очі зустрілись з очима Вітра тільки на мент, повні жалю, благання, вибачення.

— Марш — поштовхнули Вітра в плечі.

На підвір'ї лежав непорушно Тара. Навколо блимали поліційні ліхтарики. Вітер шукав очима свого товариша. Та Дима не було. Мабуть його вже відпровадили.

— Єст гагатеk? — привітав його хтось біля закритого авта, на дорозі.

— Єст, пане пшодовніку.

Хтось штовхнув збоку.

— Давай ту лаби, заразо. — Скували руки позаду, штовхнули в напрямку авта, мало не впав. Але втримався на ногах і з трудом станув на одній східці до машини. Штовхнули тоді в плечі і він полетів коміть головою в нутро кабінки. Опинився головою об чийсь чобіт.

— Но, браце, ценжка твоя годзіна — зідхнув поліцист в авті, притримавши його чоботом на долівці.

В кабінці було темно, авто рушило після кількох окликів. Вітер лежав непорушно, нехай думки працюють. Хата була небезпечна, він хотів наступного дня дати знати, але наступного дня не стало для нього. Вони його дістали у свої руки сьогодні. Ну, цього він очікував і на це був приготований. Він мав час помиритися із цією долею. Він знав, що він ризикує і нащо. Очевидно, якщо він буде щасливий, вони зроблять з ним ко-

роткий процес, адже знайшли при ньому зброю. А якщо захочуть з ним побавитися, як про це розказували звільнені в'язні, ну, що ж, треба буде витерпіти. Померти можна тільки раз, це факт і всі терпіння однаково закінчаться цим великим спокоєм. Воно трохи моторошно, але його вже після того рішального моменту не буде тут, йому вже буде байдуже і він матиме спокій. Тоді йому вже нічого лякатися.

Але де є Дим? Тут, в авті? Не видно нічого, не чути нікого, тільки цього одного поліциста, що тримає свій чобіт на грудях арештованого. Мусіли Дима забрати вже зразу, або... може його вбили?

Привезли на команду поліції. Поведінка із ним не була ласкава. Кожен їхній наказ мусів бути виконаний, ще заки вони його викричали і тому з кожним наказом ішов штовханець, у плечі, у нирки, у груди, бо він завжди спізнявся. З авта прийшлося впасти, бо сковані руки не могли йому допомогти злізти із машини. Їхні чоботи допомогли йому зате піднятись. І вказали напрямок.

Поліційний будинок був ядро освітлений, тут панував незвичайний рух. Поліція мала повні руки роботи. З ним перевели всю процедуру списування особистих даних, відбивання пальців і фотографування. Фотограф, жид, розбуджений серед ночі, був зляканий і нервовий. Це все йому не подобалось, але його ніхто не питався про його думку. Йому заплатять за кожну знімку, о, так, але чи ніч є призначена до такої праці...?

Два поліцисти уставляли Вітра до знімки, побиваючи його лице, то з правого, то з лівого боку.

— Усьмехній сен, холеро, що маш такі смутни писк!

Вітер старанно вибрав момент і копнув поліциста в підживоття з розмахом, гідним Мікльоша.

— Матко Боска! — закричав поліцист і Вітрові потемніло в очах. Удар гумової палки звалив його з ніг. Над ним бідкався перестрашений фотограф.

— Як я маю його фотографувати тепер...? Ай-ай, що тут діється.

Вітер не чув лобоїв, не чув свисту поліційних палиць, не чув, як з порога хтось стримав ексекуюцію.

— Занесіть його до пивниці. Ми там з ним поговоримо. Не будемо паскудити собі тут долівки. Ти, жидику, йди додому. Не будемо його фотографувати. Шкода грошей на такого бандита.

Вітер прийшов до себе на холодній, кам'яній долівці, серед

численних ніг у блискучих чоботах. Прийшов до себе, на жаль, усвідомив.

— Бандита отвожил очи — повідомив один із чотирьох поліцистів монотонним голосом.

— Змартвене Боске — запривітив інший. — Не ліпше, якби був вже кіпнун? Пощо йому тепер жити...? Після нашої забави...

— Вони всі мають таке тверде життя. Як коти. Пам'ятаеш того зі шрамом на вуху? Ми товкли його голову до цементу, а він ще дихав!

— Гей, Лавецкі, заклич комісара, нехай спитає його ще дещо, бо потім він вже не зможе говорити. Жагель, яма готова?

— Готова, штири хлопа влізе.

Один з них нахилився над Вітром. Придивився сюди, туди, вимірів місце і гумовою палицею вдарив у лицеву кість. Вітер повернувся відрухово, палиця захопила тільки його рам'я. Вогнем спекло з того місця.

— Диви, диви, який він спритний. Лавецкі, йди по комісара, нащо маємо чекати!?

Один поліцист вийшов, закриваючи за собою важкі, пивничні двері.

— Жагель, ходи сюди. Чого маємо ховати його з цілими руками? Підстав ногу отут, а я вдарю і зламаємо чисто, як поліно.

Поліцист Жагель підставив туди ногу, його товариш вдарив по рамені Вітра, але ніщо не сталося.

— Так не піде, розкуй йому руки, ми це зробимо фахово.

Третій поліцист копнув Вітра в плече, повертаючи його лицем до долівки. На плечах розкували руки. Але вони були невжиточні. В них не було крові, не було чуття. Болісні муравлі лазили тепер по них тисячами, все вище і вище.

— Так, тепер постав ногу тут. Не тут, тут. А тепер дивися, як це робиться. О, бачиш? Береш рам'я, спираєш на ногу і тепер...

Вітер зірвався із землі, як запроторений у куток кіт. Удар палиці досягнув його плечей, але він тримав перед собою поліциста Жагеля і разом з ним відступав під стіну, щоб його не досягли ззаду.

— Хочете, стріляйте — сказав їм в тишині, що тепер настає серед них. — Але не знущайтесь.

Вони дивились на нього, не розуміючи, як він їм вирвався з рук. Їх двох стояли напроти нього з палицями в руках, третього він тримав тісно при собі з рукою на горлі.

— Я кажу, хочете, стріляйте. Я готовий. Але якщо будете пробувати бити, я піду з ним.

Двері до пивниці відкрились. Вийшов поліцист Лавецкі і комісар Прагер. Станули при дверях, як статуї. Лавецкі помалу витягнув револьвер з кобури.

Вітер повернув очі точно на нього.

— Стрільай. Моя голова, видно добре? Стрільай.

Комісар опанувався.

— Що тут діється? Що сен ту дзее?

Поліцисти мовчали, всі очі були на цьому в'язневі, що тримав перед собою червоного на лиці Жагеля, з вибалушеними очима.

Вітер поінформував комісара цілком просто.

— Вони мене хочуть катувати. Я не хочу. Тому я кажу: стріляйте тут, на місці, я потримаю мою голову, так, щоб ви його не зачепили.

Комісар Прагер ковтнув помалу слину. Хитнув головою.

— Я ще ніколи такого не чув... — сказав помалу.

Вітер мовчки дивився на нього здоровими ще очима, хоч лице було побите, хоч боліли плечі і пекло вогнем рам'я, хоч чув глухий біль в ногах.

— Ми не будемо вас... бити — сказав тепер комісар. — Пустить його.

Вітер похитав головою і притиснув Жагеля міцніше.

— О, ні, колего. Я не є такий наївний. І я не буду чекати тут годину на свою смерть. Стрільайте, бо інакше я його задую. Тоді однаково...

Лавецкі підняв револьвер догори, Вітер виставив голову ще більше набік, з-поза свого поліциста. Лавецкі облизав сухі губи.

Комісар вдарив його по руці.

— Що ти робиш, ідіото! Слухайте, — звернувся до Вітра. — Такого ще не було. Ми не будемо вас бити. Лавецкі, приведи Фірмана.

Поліцист Лавецкі сховав свій револьвер назад до кобури, вийшов і через хвилину вернувся з візником Миколою Фірманом. Візник обтер піт із чола, коли розглянувся по цій обстановці. Страшно йому стало.

— Чи це той чоловік? — спитав його комісар, показуючи на Вітра.

Фірман дивився, дивився, здвигнув плечима.

— Я не знаю — сказав польською мовою. — Ці люди мали на собі якісь такі маски...

Комісар поклав руку на плече Фірмана.

— Слухай, Миколаю. Це серйозна справа. Ми тебе підозрюємо у змові з ними. Це є одинока для тебе нагода вийти ціло. Або — або. Пізнаєш його? Він, чи не він?

Візник обтер знов піт із чола. Він дивився і дивився, він старався, це було видно по ньому. Він бачив біляве волосся, він бачив очі, він — Вітер був певний, що він його впізнав. Але це для нього не мало значення, бо він, Вітер, своє рішення зробив.

— Він, чи не він?

Візник похитав заперечливо головою.

— Це не... — поліцист Лавецкі вдарив його п'ястком в лице.

— Не клам до пана комісаржа!!

— Це не він — сказав візник, обтираючи кров, що потекла із носа. Розмазав її на своїй губі, але вона даліше текла.

Комісар звернувся знов до Вітра.

— Пустіть того чоловіка, ми не будемо вас бити.

— Ви хіба не думаєте, що я вам повірю. Стріляйте, або...

За плечима поліциста Лавецкого відкрились півничні двері, піднеслась людська рука і впала вниз. Лавецкі зламався у своїх колінах, обсунувшись на долівку. За плечима комісара Прагера стояв чоловік у зеленому однострою допоміжної поліції і його револьвер повертався помалу то сюди, то туди.

— Можливо, що ніхто із нас не вийде звідсіля живий, але я кажу: ніхто. Комісар піде перший. Тому піднесіть свої руки високо догори і туди, під стіну, в цей кут — револьвер дулом показував, куди треба їм всім рухатись, якщо вони хочуть оминати масакри.

Вітер пізнав цей голос. Поліцисти завагались, але комісар Прагер опанував ситуацію.

— Це є фанатики. Робіть, як вони кажуть. Пізніше ми питаємо нагорі, хто його тут впустив.

— Він має на собі поліційний однострій, зелений однострій — пояснив один із поліцистів.

Лавецкі лежав непритомний на долівці, два поліцисти стали в куток, Вітер пересунувся вздовж стіни з Жагелем до виходу. Може ще не треба гинути, вирішив. Дим штовхнув комісара під цю ж стіну. Тепер Вітер кинув туди Жагеля, що підніс свої руки догори, разом з іншими. Це все були жонаті люди, умирати з них ніхто не був готов. Вітер схилився, закусивши губи

до крові із болю і вийняв револьвер Лавецького. Комісар не мав при собі зброї, але інші мали. Дим забрав тепер у них всі револьвери. Два вложив до своїх кишень, револьвер Жагеля передав Вітрові.

— Я думаю, час...? — спитав.

— Час — сказав Вітер. Зупинив свій зір на візникові. Хвилинку надумувався, потім кивнув головою. — Ти, чоловіче, краще ходи з нами тепер. Тобі тут добра не буде.

— І я також так думаю — Фірман обтер ще раз кров з-під носа і вийшов з пивниці, не оглядаючись на нікого.

Останній вийшов Дим і замкнув за собою двері та перекрутив важкий ключ у замку.

— Вони можуть там кричати, вона так глибоко, що їх чути не буде. Нагорі великий рұх.

Вітер сховав револьвер Лавецького до другої кишені і склав руки перед собою. Рукави обсунулись вниз. Візник дивився на це і зробив так само. Дим взяв свого кріса, що стояв під стіною. Закинув собі його на рам'я і ціла група пішла східцями вгору. До дверей за їх плечима заgrimали замкнуті поліцисти. Але ці двері були важкі, грубі і побиті старими матрацами, щоб не було чути допитів, власне в тому була вся ціль цієї пивниці.

Нагорі ходили сюди і туди. Навіть не дивились на цю групу. Один тільки поліційний капраль махнув головою в їх бік з-поза свого стола, при якому саме допитували якогось нового арештованого.

— А то що? — спитав.

— Транспорт — пояснив польським акцентом Дим, поштовхуючи арештованих перед собою надвір.

— А уважайте-но, бо teraz холера ве, по сен дзее.

В поліційній кімнаті різко задзвонив старомодний телефон. Вітер саме переступив поріг поліційної команди, коли голос повний недовір'я, болю, здивування роздався на всю велику кімнату.

— Панове, немци вкročили на наше земе...! Война!! Боже муй...

Це була ніч, з четверга на п'ятницю, 1 вересня 1939 року, година четверта над ранком.

3.

З нагромаджених хмар упав дощ. Перший, осінній дощ, не холодний ще, не проймаючий, але повний неспокою. Мокрі танки з нечуттвом в цих околицях ще гуркотом вкочувались у місто, руйнували дорогу, розкидали каміння і, вогнем із вишних рур, перли на захід. Вздовж хідників стояли мокрі громадяни і приглядались. У відкритих танкових люках стояли танкісти в шкіряних шоломах. Деякі усміхались, деякі були байдужі, деякі були здивовані. Дехто з них самочинно часом піднімав руку і вітав мокрих громадян. Дехто із мокрих громадян часом несвояй відмахував. Хмари закрили сонце.

Слабкий асфальт польської держави кришився під важкими гусеницями, від танкових моторів йшла хвиля гарячого, спаленого газу, на кожному закруті вулиць танки вигребували купи дорожньої каші, в перспективі видніли порушені телефонні стовпи і ще далі знов танки, танки і танки.

— Це сила — озвався Дим понуро і ще глибше запахав руки у кишені мокрого плаща. — Я нарахував вже сто вісімдесят чотири. Рахувати далі?

— Пощо. Кому це потрібне.

— Добре знати їх силу... я думаю. — Дим не був ніколи певний, що це, що він скаже, знайде прихильний відгук у Вітра. В найкращому разі Вітер мовчав. Чим він жив? Пару днів після їхньої пригоди з польською поліцією, коли з Крайового Проводу приїхав заступник провідника, щоб особисто потиснути Димові руку за його ініціативу, Вітер тільки підсміхнувся на боці, так неначе це все не для нього було і не його життя було врятоване. Дим не чекав від нього жадних похвал, але ця повна мовчанка вразила його трохи. Він же зробив неабияк. Він ризикував своїм власним життям цілком свідомо. Він знайшов відокремленого поліциста, ударив його, перебрався в його однострій, зв'язав його і закнеблював, як має бути, все на те тільки, щоб врятувати Вітра. Він навіть не знав, де Вітер знаходиться, коли прийшов на поліцію. Він мусів питати, де є цей кабанський бандит, щоб його поінформували, що він у пивниці. Його зелений однострій допоміг йому, вони ж не знали всіх цих

нових, спроваджених поліцистів, що так бундючно швендялись по місті.

А Вітер навіть не згадав про це. Чим він живе...?

Дим придусив свій тихий жаль, замкнувся в собі і старався забути.

Із сторони ринку надійшов один із своїх. Пристанув побіч них, мокрий як і вони, в кашкеті, з руками в кишенях.

— Їхня поліція приїхала. НКВД. Виладовуються біля суду. Замкнули цілу вулицю для себе. Дисциплінована банда.

А танки їхали і їхали, неначе на підбій світу, і в їхніх відкритих люках стояли людські фігури в шкіряних куртках, у шкіряних шоломах. Деякі з них усміхались...

— Що ми будемо з ними робити...? — спитав чоловік в кашкеті, стараючись закурити на цьому дрібному, холодному дощичку пом'яту папіроску.

— Це добре питання — сказав Вітер і пішов разом з танками, тільки вони їхали скоріше і минали його, все нові і нові. Дим глянув на мокрий кашкет і дим, що нарешті вирвався з-під нього, кивнув головою і без слова поплився за Вітром. Порівнявшись з ним, якийсь час йшов мовчки, відчуючи, що якесь загальне пригноблення і в його душу починає знаходити дорогу, хоч йому всього двадцять три роки, він на порозі життя і життя перед ним стоїть отвором.

— Ви... сьогодні вечером?

— Угум.

— Самі?

— Угум.

Вітер не знав, нащо Димові знати про це. Його не призначили туди. Не призначили сьогодні. Можуть зробити це завтра. Доля підпільника не в його руках.

— Я... мені... Я пішов би радо із вами.

Вітер пристанув. Повернувся лицем до молодого підпільника. Двадцять три роки. Дитина. А вже за ним багато. Та це тільки початок — або кінець. Хто знає? Йому, Вітрові, тридцять п'ять років і він за собою має довгу історію. І за всю цю історію він ніколи не попався ворогам у руки — тільки цей останній раз. Тому, що йому дали недобру адресу. А він сам не провірив. І тепер йому треба починати ніби наново. Щоб знов дійти до такого ланцюга успіхів. Бо в житті підпільника успіх це питання його долі. Вітер був успішний. Він найчастіше працював самий і він виконував свої завдання взірцево. Його ніхто не міг зрадити, бо ніхто не знав, що він робить. Ніхто не

знав, хто він, ніхто не знав, де він живе і як виглядає. Всі знали Олега Мирного. Але тільки кілька осіб знало Вітра. Між ними Дим. Чому Вітер згодився Дима взяти під свою руку, він самий не знав. Може щось було у цього хлопця в очах. Він доказав свою відвагу, останнім разом. На Горі мали рацію. Він був добрим матеріалом. Вітер почав звикати до нього біля себе. Але прийшов наказ і це було і все. Вони знають, нащо їм це потрібне.

— Я радо взяв би тебе із собою — сказав Вітер тихо.

За його плечима танки пороли вулиці міста. Кінця хіба не буде цим танкам. Вітер витягнув руку. Дим блиснув зворушенням в очах. Потиснув її міцно.

Вітер відвернувся, зробив три кроки, повернувся ще раз до нього. Дим стояв на тому самому місці.

— Дякую — сказав Вітер і ще на мить вони зустрілись очима. Потім постать Вітра зникла за людськими головами. Танки приглушували життя. Придушили і зворушення.

Вітер мав ще одну проблему перед собою. Два дні тому назад його повідомили, що йому треба йти на Захід. Два повні дні він боровся із собою і в цій хвилині ще далі не знав, що зробити. Може підсвідоме почуття привело його на цю саме вулицю і поблизу саме цієї хати. Він затримався, спершись плечем об мокрий пень вуличного граба і закурив одну із своїх рідких папіросок.

Із головних вулиць глухо доходив сюди гамір окупаційної армії, доходив у кожний куток містечка, щоб ніхто із жителів не призабув ні на хвилину, що наступила велика зміна, що відбулося у непам'ять минуле і прийшло нове, байдуже погане, чи добре, але напевно нове. І як у цей новий світ перенести думки минулого?

Вітер знав, який це буде світ. Сірий, безвиглядний, нещасний. Світ рівняння вниз, на примітив вуличного агітатора, на позем фізичної брутальності абсолютної поліції, на дно офіційної брехні, щоденної, всемогучої брехні, проти якої у людини немає сил оборонитися, а виклик розпачу і відрух опору загине серед кривавих випарів глибокої пивниці.

В такому світі немає місця на почування, на ніжність, на вияв людських тонкостей, на дотик білої руки, на хвилюючий погляд очей, скритих за серпанком відвічного бажання. Це просто анахронізм.

Вітер викинув папіроску і ногою розтер на хіднику її рештки, розтер дощенту, з увагою, що відзеркалювала його поста-

нову. Щоб зрозуміти, чому він мусів так довго думати над цим фрагментом свого життя, треба перейти коротко, що саме сталося.

Не сталося, по суті, ніщо. Підпільники мусять мати також нормальне, видне життя, щоб не відрізнятись нічим від інших молодих людей, це ж ясне. І Олег Мирний мав таке життя. Він студіював на львівському університеті лісову інженерію, жив у своєї тітки, що відповідальна була за його виховання і допомагала йому студіювати. За це вона отримала вже кілька разів вистачальну грошову посилку від незнаного добродія, який прийшов до висновку, що коли бойовик Вітер придбав для своїх понад мільйон польських золотих у вісімнадцяти успішних „ексах”, то щось з цього повинно капнути в його бік, щоб він міг купити порядний одяг і з’їсти прилично. Що думала про це тітка, Вітер не знав, бо не питався. Гроші приходили поштою, в листі, з допискою, що це на домашні витрати.

У своєму містечку Олег Мирний брав не більшу і не меншу участь в суспільному житті, як всі інші. Але він старанно оминав всього, що могло на нього кинути підозріння поліції. Бо його завданням було не дати себе зловити. Тюрми були переповнені патріотами і Організація вважала, що там обійдеться без нього.

Вона приїхала у це містечко із Золочева. Пару тижнів пізніше придбала настільки знайомих, що було кому втягнути її до місцевого хору. Котре галицьке містечко не має свого хору, або й двох, чи навіть трьох? Вітер запримітив її першого вечора, під час проби. Всі її запримітили. Її не можна було не бачити. В її поставі, в лиці було щось, що притягало очі, і притримувало їх. І трудно було сказати, що вона була красунею. Ні. Її лице не красою притягало зір, а чимось, що було неможливо схопити кількома словами. Воно було нав'яне тихою повагою, внутрішнім авторитетом, що проходив все її ество. З її очей плив внутрішній спокій, але спокій, ов'яний серпанком цікавості і підкреслений блиском рішучості. Вона була закінченою особою, що знала собі вагу і знала навколишній світ.

У слотливий вечір, повний дощу, після проби, вона розкрила надворі свою парасольку і пішла під її охороною. Це вже була сьома проба і вона знала вже всіх цих хористів, що вважали за своє завдання заферувати їй своє знайомство, приязнь — і може й більше. Та від її спокійного, лагідного муру відбилися по черзі всі хорові аси: Роман, Микола, Янко, і навіть Світомир. Цілий хор мав з цього приводу теми до балачок, але

найцікавіше було те, що ніхто із обсмалених птахів не почував жалю до неї. Вона якось уміла людьми володіти. Цього ж слотливого вечора Вігер мусів вступити ще на одну адресу, де чекали на нього інструкції і це не була його звичайна дорога до дому. Він наздігнав її кілька мінут пізніше, саму, як звичайно. Світла ліхтарень виблискували на мокрих хідниках і на порожній майже вулиці лунав ритмічний стукіт її зап'ятків. Вона не йшла дрібним, ляльковим кроком, але не йшла теж як гузар. Її хід був, як її вся поява: спокійний, серйозний, рівний. Перегнати її, не озвавшись, у пізню годину, на нічній вулиці, було б щонайменш дивно.

— Ви не можете відмовитись, якщо я скажу, що хочу вам допомогти нести парасольку, очевидно, із тихою надією, що й моя голова сховається під нею від цього дощу.

— А якщо я відмовлюсь?

— Тоді мені залишаються дві можливості. Або йти побіч вас, плести дурниці і старатись вас переконати, що моя допомога вам просто необхідна, або сказати „добраніч” і піти далше цим темпом, яким я вас наздігнав.

— Яку можливість ви вибрали б?

— Другу.

Вона подала йому парасольку. Вони говорили спокійно, не на особисті теми, а просто про містечко, людей, хор і його проблеми. Вона сказала йому, що вона приїхала сюди із Золочева, бо переніс її сюди поштовий уряд і що працю в ньому дістала вона тому, що її батько був весь свій вік поштовим урядовцем. Її батьки не живуть. Мати померла в рік після смерті батька, сім місяців тому назад. Вона, особисто, навіть вдячна поштовій адміністрації за цю зміну оточення і людей. Вона знайшла квартиру при одній родині, де є щоправда троє дітей, але вони добре виховані і вона успіла їх полюбити.

Вони розстались під її домом і вона заоферувала йому свою парасольку на дальшу дорогу. Але він подякував.

— Я й так приготований був на те, що змокну. Зрештою, дощ стає. Позатим, я парасольку ненавиджу.

— Але ви несли її всю дорогу аж сюди.

— Кожний був би зробив те саме. Я стараюсь бути нормальною людиною в цьому хворому світі. Добраніч.

Вона протягом одної секунди була заскочена його різким прощанням, потім свобідно сказала добраніч, вже за його плечима.

З цього часу вони зустрілись ще кілька разів, просто тому,

що зв'язок до Вітра жив на її вулиці. Вони ніколи не умовились, бо Вітер ніколи про це не просив. Але вони завжди мали про що говорити і прийшов такий вечір, коли Вітер сказав собі, що йому приємно із нею. Він сказав це тільки собі, не їй. Востанне вони бачились на тиждень перед приходом большевиків. Хор стримав свої проби, бо воєнна ситуація була небезпечна для великого зборища молодих людей в атмосфері роз'ярених підозрінь польської поліції, а потім прихід советської армії...

На цій останній зустрічі вона сказала йому, що їй муравлі проходять по плечах на саму думку про червону окупацію. Вона наслухалась оповідань про москалів і їх поведінку ще під час попередньої війни. Вітер погодився, що тішитись абсолютно немає чим і на цьому вони розстались.

Та хоч між ними ніколи не впало ніодне чисто особисте слово, він знав вже тепер, що вона любить його товариство. Він бачив, як її очі ясніли, коли вони зустрічались. І він міг це саме сказати про себе. І це власне було й те, що привело його сьогодні сюди. Це було те все. Та це було дуже, дуже багато. Це було більше, як в інших людей палкі обійми і гарячі запевнення. Тому він вирішив прийти сюди і дати їй цю нагоду, дати їй змогу вирішити, бо ніхто інший їй не міг допомогти. Він знав дуже добре, що вона могла виїхати перед приходом большевиків. До цього була нагода. І він відчував, що вона не зробила цього через нього. Вона ніколи не натякнула навіть на це, але він це знав.

Тому він прийшов сюди.

Вона стояла у вікні своєї кімнати, коли він простував до цього дому. Він пристанув на її вид і неначе за обопільним порозумінням, вона прислонила вікно і через хвилину вийшла із хати, у своєму скромному плащіку, у французькій шапочці, з-під якої вимикались її пухкі кучері і з парасолькою в руках, бо цяпав дощ. Як тоді, як перший раз.

— Я довго надумувався, як це вам сказати, але прийшов до висновку, що всякі приготування не варті багато. Я сьогодні вночі їду на захід. Поза Сян. Це не з моєї власної ініціативи, очевидно, але про це багато не можна мені говорити. Я не знаю, які ваші пляни на майбутнє, але я прийшов вам це сказати.

— Що... що спонукало вас це мені сказати?

— Я й сам себе питаю весь час. Я не знаю. Але знаю, що не мав би чистої совісти, якби поїхав, не сказавши вам, що є нагода перейти Сян.

— Як... це зробити, я думаю, я ніколи ще...

— Наплечник і торбу в руку, харчі, зміна білля, йодина, якісь порошки на біль голови, на заспокоєння.

— Поїзди не ходять.

— Шлях є готовий. Селянськими фірами, тут і там піхотою, через Сян вбрід і вплав. Не люксова подорож.

— Я була у місті. Бачила їх... В якій годині бути готовою?

Це було її рішення. Він відчув це, чого сподівався. Хвиля заспокоєння пройшла його свідомістю. Він не мав би того спокою, знаючи, що вона залишилась тут, під ним. Але він мусів їй дати хвилинку часу бодай до критики, до аналізу її рішення.

— Ви серйозно готові?

Їх очі зустрілись і якась прогалина стала заповнятися в душі Вітра. Він усвідомив перший раз, що вона йому близька, рідна, неначе сестра.

— Я мусіла б бути не при своїх змислах, якби я відкинула таку нагоду — сказала помалу, залишаючи йому до вирішення, що нею керувало.

— Будьте готові від дев'ятої години. Я по вас прийду.

Вона ще мала одне питання.

— Ви... не матимете труднощів із-за мене, неприємностей...?

— Ні. Будьте спокійні. — Очевидно, так не було, але він завжди переконає, кого треба. Його стаж досить великий на те. — Але, з другого боку, ви приготовані на такий ризик?

Вона вже повернулась, щоб йти додому спакуватись на дорогу, але його питання стримало її ще на мент.

— Хіба це більший ризик, як життя під ним, тут...?

Він мав ще одне питання.

— Чому тоді ви не скористались нагодою виїхати, коли це було цілком легко. — Сказав це цілком конверсаційним тоном, але його очі бистро спостерігали її лице.

Він бачив, як тепла тінь зашарілась в неї, від шиї вище, аж до очей. І в очах мигнули ці світла.

— Я не є обов'язана відповідати на всі ваші питання, правда?

— Правда.

З цим вона й пішла. Вітер дивився вслід за нею. Цілком зрозуміло, чому всі дивились вслід за нею і чому так у всіх блищали очі на її вид. З цим переконанням він і пішов. У нього теж треба було дещо полагодити перед відходом. Він мусів дати знати, кому треба, щоб не забули про його тету відносно хар-

чів і всяких інших потреб, якщо стане погано жити. Він мусів піти по свою зброю, якої він не тримав ніколи при собі тоді, коли він не був в акції. І він вирішив подумати серйозно про харчі, бо звідкіля вона візьме їх в такому поспіху...?

Тому час пройшов йому швидко і вечір застав його саме закінчуючи готування. Містом далше ще проходили советські війська на окупацію...

4.

Вітер прийшов по неї пів до десятої вечором. Вона чекала у темній кімнаті, за шибкою, і коли його тінь з'явилась перед хатою, відкрила вікно.

— Заждіть хвилинку, я вже виходжу.

— Ні. Будьте в кімнаті. Кудюю мені зайти туди?

Вона розказала йому про задній вхід і чекала при **дверях**, коли він з'явився. В її голосі був неспокій.

— Чи... щось сталося?

Вітер заперечив цілком звичайним голосом.

— Ні. Ніщо.

І це була неправда. Багато разів він себе питав опісля, чому він не сказав їй правди, адже це не була його вина, ці речі йшли поза його контролю, але за цей короткий час між їх побаченням перед вечором і тепер сталося так дуже багато. Як він міг їй це пояснити? Вона не зрозуміла б. Вона не була одною із них, вона не знала, що значить наказ, вона могла цілком фальшиво інтерпретувати всякий натяк на зміну його думки. Вона не сміла знати.

У кімнаті Вітер стримав її від лямпки.

— Не робіть світла. Що ви маєте на собі?

— Звичайно, спідницю, курточку...

— Прошу, тут є штани. Вдягніть їх. А тут **є пара чобіток**.

Попробуйте, чи добрі.

— Алеж...

Вона вмовкла і зробила, як він вимагав.

— Відверніться.

Після одної мінати шелестів, почув її голос **знов**:

— Штани добрі, як на мене. Звідкіля...

— Тепер чоботи.

Ще одна мінута.

— Трохи вільні.

— Це не шкодить. Візьміть на ноги цю пару шкарпеток.
Це вовняні.

Вона зняла чобітки, натягнула шкарпетки, взула чобітки.

— Тепер добрі.

— Всуньте штани в чобітки. Тут є пояс до штанів.

— Чому він такий важкий... о, що це таке?

— Ніж. Він у піхві, не турбуйтеся. Готові? Де ваш наплечник, торба?

— Я маю тільки наплечник, але я маю все, що мені потрібно. Я була пластункою...

— Харчі?

— Я... я не маю нічого, тільки один білий хліб і польову пляшку із горілкою. Це... на всякий випадок. А де ваші речі — спитала неспокійно.

— Біля воріт. Можемо йти. Я ваші черевички заберу до мого наплечника, там є ще місце, вони вам придадуться. Чи ваші господарі знають?

— Знають. Я їм сказала. Діти вже сплять, вони не знають.

— Тоді ходімо, щоб вспіти на місце.

Вона не питала, яке місце. Обійшовши хату, вона зупинилась на мить перед темним вікном, за яким видніли два обличчя. Короткий усміх, помах руки, на щастя, і пішла за Вітром, у незнане.

Біля воріт Вітер закинув наплечник на пліт, розкрив його, всунув туди ще пару черевиків і припоясав його на своїх плечах. Під наплечником звисала ще подовгаста торба, на наплечнику півколом стирчав вовняний коц.

Дощ вже не падав, але вулиці були вогкі. Вітер йшов скоро, на передмістя, туди, де було тихо, де не чути було гамору маршуючих військових колон. Світла на вулицях не було, бо німецький налет пошкодив електричні проводи, але Вітер знав дорогу добре і очі мав, як кіт. Час до часу кидав заввагу „уважайте, тут камінь”, або „калабаня з водою”, або „рівчак”. Вони виходили вже з міста. Ще тільки кілька хат — і біля останньої замайоріла людська постать. Вітер свиснув коротко два рази, у відповідь постать вийшла на дорогу.

— Вас... два? — спитав молодий голос.

— Два. Де бричка?

— За деревами. Я зараз, не йдіть туди, бо там болото.

Пару мінут пізніше бричка котилась за двома кіньми по-

льовою доріжкою, що похлюпувала дощовими водами, або бризкала болотом на боки. На небі були хмари, видно було всього на пару кроків, а проте коні бігли жваво і візник їх не стримував. Вітер розпростер на колінах грубий коц, що лежав у бричці, бо на полях, за містечком було значно холодніше. Їхали мовчки довший час, візник запряганий дорогою, Вітер своїми думками, вона своїми. Пройшло може дві години, може більше, коли зліва, від чорної стіни лісу блимнуло несподівано світельце. Погасло. Всі його запримітили.

— Не стримуйте коней — сказав Вітер. Їхали дальше, але їх голови були повернені в той бік. Світельце блимнуло серед ночі і що в цьому дивного? Та в цей воєнний час все є небезпечне. Вона вичула щось біля себе, поправившись на своєму місці.

— Що це — спитала тихо.

— Револьвер — відповів так же.

Минули це місце, з якого під лісом блимнуло світло і хоч коні йшли жваво, Вітер таки волів би був знати, що це таке було. Ще пів години їхали полями, нарешті й самі в'їхали в ліс. Хоч на полях вже було цілком темно, та щойно тут, у лісі стало чорно навколо. М'яка, лісова доріжка глушила стукіт кінських копит і біг брички так сильно, що місцями чути було тільки тихе гупання, заглухе, щоб чути було на віддаль мету каменем, місцями в ґрунті з'являвся пісок і тоді від дерев лісу відбивався різкішний шум.

Минула північ, а вони дальше їхали лісами. Тільки тепер доріжка то йшла в гору і коні приставали в бігу, беручи верх ходою, то знов збігала вниз і візник тримав поводи, гальмуючи звірята. Вітер відчув тягар з правого боку. Вона вснула, сперта об його рам'я. А ліс тягнувся і тягнувся. Як цей хлопець дає собі раду в цій темряві, звідкіля він так добре знає дорогу, Вітер не питався. Кожний мусить знати те, що має зробити, тоді вся машина йде в порядку. Тільки він, він самий, виламався з цього порядку сьогодні. Він муситиме добре поспішати, щоб вернутись через тиждень. Він обіцяв, що буде і він знав, що він є потрібний, бо йдуть зміни. Багато людей виїхало, нові зголосились на їх місце, треба розробляти нові методи і нові завдання, треба готувати нові шляхи сполуки, треба здобути нові засоби і передусім — треба думати, що робити. Це ж не забава з малою Польщею, це війна із колосальною імперією.

Але — що він скаже їй? Як вона це сприйме? Правда, він нічого їй не винен, він нічого їй не обіцяв, він не мав наймен-

ших зобов'язань відносно неї. Але він знав, що щось сталося між ними, щось, про що вони досі ані одним словом не говорили, але це щось сталося і вона так само добре це знала, як і він. Чи це буде для його совісти заспокоєння, наколи він скаже собі, що він вивіз її у безпечне місце, що їй не загрожує большевицька тюрма, що він зможе бути спокійний за її безпеку? Чи вона цього власне хоче...? Вітер відчував, що так не є і що він матиме важку переправу не так із нею, як із власною совістю. Тоді — пощо він взагалі її везе туди, у це безпечне місце? Хіба тільки тому, що це безпечне місце...? Чи може він тікає від своїх власних почувань, про які він думав, що для нього не існують, коли куля польського поліциста убила Іванку — на його руках. Це було сім років тому назад, а проте він цього не міг забути і останні її слова, останній погляд її очей стояли перед ним як живі, на кожну, найменшу навіть згадку. Сім років, а він не міг забути і він відчував, що це була б глибока зрада, якщо б він старався... Її могилкою, крім нього, ніхто не піклувався, вона ж нікого не мала на цьому світі. Скільки він годин просидів над її могилкою розмовляючи із нею, неначе б вона була жива. Вона була його найближчим другом протягом попередніх сімох років і він кращого друга не уявляв. Вона була для нього всім, цілим світом. Вони разом працювали в підпіллі, вони разом жили, вони разом ходили по рідних горах, разом переходили зелені кордони, разом бували в акціях. Після сімох років праці в підпіллі вони плянували виїхати за кордон, взяти шлюб і зажити вже, як нормальні люди. Це була їх мрія, коли наказ послав їх на ще одну акцію. І тоді — через необережність одного тільки чоловіка — прийшов кінець. Для неї вірвалось життя. Вона умерла на його руках, в поліційному оточенні і останні її слова до сьогодні гомоніли в його вухах.

—Я... буду чекати... на тебе... я буду...

Із цим її очі закрились на все. Тут, на цій землі, у цій країні, в якій він вистріляв свою дорогу з оточення в найбільш несподіваному для польської поліції місці. І з цього часу він ходив із цим заповітом у своїй свідомості: вона чекатиме на нього. Вона завжди біля нього. Він не раз відчував її присутність, зокрема у перших місяцях, коли, замість їхати за кордон на нове життя, він пірнув із головою в найважчих акціях, про які не звітувала преса, бо вони були виконані так, що нікому нічого й доказати не було можна. Потім він почав приходити на її могилку, звичайно вночі, справляти її, приносити свіжі,

польові квіти, зокрема волошки, які вона так любила за свого життя і там він годинами в своїй душі розмовляв із нею, згадуючи кожний день їхнього життя, кожну годину їхніх пригод, її дзвінкій сміх і її тихий плач, її радощі і її смутки, речі, що їх життя нікому не щадить і всіх обдаровує...

Більше, як сім років минуло від часу, коли вона відійшла від нього, самотня, загублена у тому іншому безвимірному світі, про який ніхто нічого не знає. Там, на безкраїх сірих луках вічного чекання, вона стоїть і виглядає. Були дні, коли Вітер в задумі дивився на свій револьвер, уявляючи, що один вистріл перенесе його туди, де вона чекає, де вона боязко стоїть сама серед похилених, півпрозорих, сірих постатей тих, що відійшли...

І тепер — тепер, після звич семи років, Вітер став усвідомлювати, що він живе, що він не ходить по цьому світі, як живий труп, що чекає свого кінця. Але власне на фоні його нових думок, тим більше сильно виринули світла і тіні спогадів. Він вступив у боротьбу й, не знаючи того, у боротьбу із собою і вантажем довголітнього спогаду.

На ранок приїхали на місце. Село Спас ще спало, коли вони заїхали у гущу придорожнього гаю і візник стримав мокрі коні.

— Звідсіля вам треба йти пішки. Це буде з пів кілометра. Зайдіть із саду, Парасюк ждатиме на вас.

— А ви?

— Дам коням спочити, обітру їх трохи сіном, нагодую, напою — і вийо назад. Але тепер буду їхати помалу, от так собі.

— Так тоді — до побачення.

— Дай Боже — усміхнувся молодий візник і глянув в сторону Оленки. — Я думав, що ви той, хлоп, ну, але як ви всну́ли, я знав, що ви не хлоп. Тільки дівка так може спати. Дай Боже й вам.

Вона усміхнулася до нього у відповідь і Вітер пішов перedom. Вона йшла за ним хвилинку мовчки, потім озвалась.

— Я всну́ла.

— Угум.

— Вам було не вигідно?

— Ні. Чому б?

— Я пробудилась раз, над ранком, усвідомила, що я сперта на вас і... я вирішила, що так добре і я знов всну́ла.

Цим разом він не сказав нічого. Вона кинула за ним поглядом, але він маршував так живо, що вона ледве могла здогонити. Він знав дорогу і через великий загосподарений сад зай-

шов до багатой хати. Із їх наближенням двері відкрились і в них станув молодий, здоровий господар.

— Гаразд, друже. Ви припізнались трохи... А це хто?

— Не бачите, що дівчина?

— Я... так, але мені сказали, що...

— Речі міняються, ні?

Господар усміхнувся, вступаючись із дверей.

— Здорові, подруго. Як їхалось?

— Скоро. Я спала.

— Це найкраще, це найкраще. Тільки, що далі ледве чи зможете спати. Війська всюди багато. Я змінив вам дорогу, трохи далше, але безпечніше. Пів дня далше. Всюди їх поліція вже є, НКВД. На дорогах застави, питають людей за документами. Переважно мають якісь списки, шукають людей.

— Це було до передбачення — запримітив Вітер, скидаючи наплечник.

— Розгостіться, розгостіться. Моя Настя вже доїть корови, молоко буде скоро, то поснідаємо. Діти ще сплять, дрібне ще все...

— Скільки їх тепер? — спитав Вітер.

— Четверо. Здорові...

— За моїм останнім разом було їх троє. Ви, Михайле, не дармуєте.

— А певно, що ні, певно, що ні. Як буду старий, ніщо з того вже не вийде, га, га.

Вітер пройшов до світлиці, ведучи Оленку за собою, із гвірким господарем позаду.

— Тут ви перебудете день, у мене, а вечором поїдемо далше. Я сам вас повезу. Погода буде добра, вже не буде дощів. Дорога буде трохи важка, але, кажу, зате безпечна. А ви так, надворі не показуйтеся, щоб вас ніхто не бачив. Мої сусіди добрі люди, тепер, але, як то кажуть, стереженого Бог стереже. Хочете спати, кладіться на ліжко і спіть здорові. А ви, паннунцю, можете спати в другій кімнаті, там, де моя жінка спить, як посвариться зі мною, га, га.

— Попереднього разу, як я у вас був, ви не сварились ще із нею — запримітив Вітер.

— Попереднього разу ми були на два роки молодші всі, га, га, а то щось значить, ні?

З порога озвався жіночий голос.

— А ти вже своє знов? Треба було тоді на панотця йти вчитися, губа цілий день не замикається. І цілу ніч також.

Молода господиня, рожева на лиці, здорова, як пень, внесла діжку свіжого молока. На столі з'явився хліб і масло, всі поснідали, Оленці ще ніколи так не смакувало, як цього дня. Вся ніч на свіжому повітрі, в дорозі зробила своє.

Після сніданку, коли господарі вийшли до своєї господарки, вона знайшла нагоду зупинити його на мент.

— Ви знаєте, я дуже рада, що я рішилась... піти з вами.

— Угум. Ідіть спати тепер, нас чекає знов важка ніч.

І так і було. Він не бачив, що вона ще стояла за його плечима із півусміхом на устах. Він вже спав, коли вона щойно клалась на своє ліжко і дивно було вставати, тоді, коли всі нормальні люди власне йдуть спати. Але вона зірвалась на рівні ноги, бо Вітер вже був майже готовий до дороги. На боці, Оленка поговорила з господинею і затримала всю історію на п'ятнадцять хвилин, щоб помитись на дорогу. Діти вже спали, коли вони вибирались в дорогу, але сьогодні небо було чисте і місяць зійшов на сході.

— Виїдемо помалу і тихо, із саду, не треба, щоб сусіди знали забагато. Коні вже готові, ще дам їм трохи попити.

Настя винесла їм на дорогу кошик з глечиком молока і колачем. Прощались тихо і коротко. Тим разом вони не мали повозки, але селянський візок, застелений сіном. Парасюк саме розстеляв там великі коци.

— Схочете, можете спати по дорозі. На ранок будемо в Журавці і там треба буде вам зразу ж вийти пішком, щоб на вечір зайти до Мислинки. З Мислинки поїдете знов, але про це я вже не знаю. Там якась була зміна в нашій лінії.

Господиня відкрила широку хвіртку у плоті із саду і Михайло помалу виїхав кіньми на поле та по м'якій мураві подався до польової доріжки, що вела із села на південний захід, у ліси та узгір'я Підкарпаття.

— Скажіть мені — сказала в дорозі Оленка, — як це так є, що вони вас везуть без заплати, втрачають час, дають коні і вози, харчі і нічліги... і взагалі, це все так зорганізоване, як в якійсь армії.

— Я вам можу сказати, тепер. Після стільки років праці і боротьби, найвищий час, щоб бодай такі речі були організовані як слід.

Вона мовчала хвилинку, заки озвалась, тихіше, як перед тим, більше до себе, як до нього.

— Я так і думала, що ви є із них. Але я не була певна. Ви є тип члена Організації, але ви такий спокійний завжди, такий

опанований і такий... філософічний, я сказала б, що в моїй уяві ви радше якийсь інтелектуал, а не бойовик підпільної боротьби.

Він не відказав на те нічого. Що було говорити? Коні бігли, дорога кілометрами залишалась за ними і кожний кілометр приводив їх ближче до Сяну. Змучення взяло верх і вона мовчки поклатась на сіні. Він думав, що вона вснула, але якийсь час пізніше вчув її голос.

— Розкажіть мені про себе.

Він мовчав, дивлючись у роз'яснену місяцем ніч. Коні бігли без принуки, навіть незле було видно доріжку, що вилась перед ними і зникала за ними у п'ятьмі віддалі.

Він мовчав і вона не налягала. Пів години пізніше вснула. Вітер і сам задрімав, спертій об драбинясте поруччя воза. Дорогу відбули без пригод. На польовому роздоріжжі, досхід сонця, Михайло Парасюк стримав коні. Вітер пробудився.

— Даліше нема як їхати. Тут, направо, бачите, є Журавка, там, за цією горою є Мислинка. Через гору нема дороги. Ми мусіли б виїхати на шосе, а це не є розумно. Вам треба перейти гору і зійти до Мислинки. З цього боку перша хата з краю села, це ваш пункт. Хлоп називається Тосько Ліщинський, він вам скаже, що можна робити далі. Це вже не мій район.

Від голосів розмови Оленка розбудилась. Орієнтуючись в ситуації, вона сама зійшла із воза, вдягнула свій наплечник, Вітер забрав свої речі, включно з глечиком молока і колачем, і, попрощавшись коротко із Михайлом, рушили пішки в дорогу. Коли Оленка десять хвилин пізніше оглянулась поза себе, з її місця, вже дещо нагорі, видно було ще драбинястий віз, як зникав серед піль. Сонце сходило.

Не було легко йти під гору, але Оленка була здивована, що її ноги не болять і що так легко йдеться у чобітках. Ще один плюс для цього молодого ще чоловіка, що йому на ім'я було Олег, хоч він ніколи їй цього не сказав. Так само, як вона йому не мала нагоди ще сказати, щоб він її звав Оленкою, хоч він знав її ім'я, бо чув, як дівчата у хорі звертались до неї. Взагалі їх взаємовідношення було інакше, як звичайно між молодими людьми буває. Він не тікав від неї, але він і не робив ніколи спеціальних зусиль, щоб бути з нею. Вони зустрілись кілька разів просто тому, що він якраз мав щось полагодити на цій вулиці, при якій вона жила і вона своєчасно зрозуміла, що це справді так було, що він не шукав нагоди йти в її товаристві туди — тільки для неї. А однак, коли він був із нею, вона відчувала, що вона не є йому байдужа і це власне викликало між

ними тихе, невисказане зрозуміння. Бо вона знала, що він не є їй байдужий і вона знала, що ніхто із мужчин не зробив досі на неї такого враження, як він. Вона відчувала, що їй є добре із ним. Добре в його товаристві, добре, коли він говорить до неї і добре, коли він мовчить — це належало до образу. Вона із живим зацікавленням гляділа в майбутне.

До Мислинки зійшли згори живо. Вітер віднайшов легко бажану хату і застав господаря вже при праці. Він саме запрягав коні. Кинув роботу, коли двоє людей зайшло на його подвір'я.

— Слава Йсу. Вітер?

Вітер притакнув. Господар подивився на дівчину, і кивнув головою.

— Ходіть до хати. Жінка дасть вам їсти, а я піду за фірманкою. Ви мусите зараз же їхати дальше. Большевики приходять в наше село десь біля полудня.

Жінка привітала гостей ввічливо, а кулеша з гарячим молоком смакувала їм обидвом, як щось найпишніше в світі. Господиня казала собі дати глечик з молоком і виміняла його на свіже молоко у своєму глечикі. Господар вернувся через яких п'ятнадцять минут.

— Гриць поїде з вами. Він й так їде до Ліська і він завезе вас аж на місце. Це буде десь післязавтра під вечір. На захід від нас ще мало червоних, їхати буде безпечно. Але над рікою вони вже є. Там вам треба буде уважати. Гриць вам скаже, до кого вам вдатися. Під Ліськом є присілок і вище нього можна легко перейти ріку — та це вже там, на місці вам покажуть.

Тільки що вони покінчили снідати, як заїхав сільським возиком та парою добрих коней середнього віку господар. Коні стримав на подвір'ї і сам зайшов у хату.

— А де ж мої гості, га?

Гості саме прощалися і пару минут пізніше візок викотився з подвір'я у дальшу дорогу. Гриць виявився мовчливим дядьком, що весь час покурював люльку, навіть коли вона була зимна і без тютюну, на коні не покрикував, але вони йшли самі, ніби розуміючи, хто то там сидить за ними, і так втікала дорога під колесами. В полудне пристанули під якимось лісом на спочинок, Гриць підкинув коням трохи вівса, сам витягнув кошик з-під сіна і запросив їх до обіду, що складався із хліба, ковбаси, часнику і помідорів. До того Вітер доклав глечик з молоком і солодкий колач.

— Я ніколи була б у місті не взяла часнику до уст — зая-

вила Оленка, розгризаючи порядний зубець, аж сльози в очах стали.

— Але то здорово, пані — вказав Гриць.

— Я знаю, що здорово, але хто хоче потім дихати ним навколо!

— Е, у нас на селі місця багато, кожний може стояти на пів милі від другого.

Вітер з'їв мовчки, поміг Грицеві напоїти коней і поїхали далі. Гриць їхав доріжками, що їх ледве можна було б знайти навіть на тактичних мапах. Часом бували це просто дві лінії після якогось воза, що колись переїхав туди, а так видно було тільки тракт в траві, хоч в лісах доріжки були прорубані кимось між деревами, але так вузько, що два вози могли б розминутись тільки із великим трудом. Та нікого вони не зустрічали. В цей непевний час люди сиділи дома, вичікуючи розвитку подій.

— Я знаю колибу перед нами, в ній заночуємо — заявив Гриць перед вечором.

Доїхали до неї вже під зорями. Господар відпряг коней і прив'язав їх до колиби, на паші, що її доволі було навколо, Вітер тим часом в середині приготував нічліг. Оленка, довідавшись від Грицька, що оподалік пливе потік, пішла туди помитися. Місяць вплив трохи вище і ліс роз'яснився. Вона знайшла потік, змірила рукою воду і досягла дна біля ліктя. Вода була дуже чиста, в світлі місяця вона могла бачити свою руку під нею. Вибравши затінене місце, дівчина роздягнулась, з торбини витягнула кусок мила і ввійшла у воду. Спершу вода була холодна, але коли звикнути до неї, стало приємно. Дівчина розкошувалась купіллю, як дитина, після довгої дороги під гарячим ще сонцем. Накінець поклатась у воду, що ледве її накривала, лоскочучи повсюду своїми дрібними хвилями, що бистро спливали з гір.

Тоді вчула голоси. Спершу стало їй неприємно, бо чому вони не дають їй змоги спокійно помитися, вона ж сказала Грицеві, що вона йде покупатися. Могли б зачекати, доки не вернеться.

І тоді усвідомила, що це не їхні голоси. Ані звучанням, ані мовою, цілком не їхні голоси. Вчула поодинокі польські слова. Коли піднесла трохи голову з води, побачили нижче потоком, може із тридцять кроків від себе три постаті, чорніші від ночі, які саме переходили воду в напрямку колиби. Щось їй підказало, що це не буде добре. Але вона не непокоїлась спеціально,

доки світло місяця не відбилося на металевих, подовгастих предметах, завішених через плече у цих людей. Вони були узброєні.

Тільки вони зникли в темряві, Оленка вийшла із води, нашвидку оберлась рушником і зодяглась, як пластунка на вправах, тобто не дуже докладно, але дуже скоро. Тоді подалась до колиби, схвильована чомусь і неспокійна. З обережності не йшла прорубом між деревами, а в тіні, де місячне сяйво робило такі різкі рефлекси, що важко було щонебудь бачити виразно. Так підійшла аж під колибу, в якій тепер горіла невелика лямпка, кидаючи крізь відкритий вхід прямокутник жовтого світла на траву. Яке це світло було жовте напроти світла місяця, подумала дівчина. Але прямокутник не був чистий. У ньому стояли три постаті, зодягнуті в якісь однострої, мабуть військові, з крісами в руках. Почерез їх голови, в колибі стояли напроти них господар Гриць і Вітер.

— Що зробіми з німі, Франек? — впало питання.

— А що. Виконьчми їх ту і бендзе спокуй. Паре кабануф мней на тим сьвеце.

— А, зоставми їх в спокою. Мами коне і вуз, поцо нам клопоти?

— Зваріовалесь? Оні пуйдон за нами! Вони підуть за нами! Озався середній.

— Я повядам: зрубми їм ту конец. Зробім їм тут кінець. Ніхто їх тут не знайде. А як і знайде, то що? Ми вже будемо далеко.

Третій все ще опирався. Це ж не по-християнськи, говорив. Маємо їх коні і віз, можемо їхати, діб'ємось до границі, а там до Румунії...

— Не будь дурний — опонував той в середині. — Вони нас здогонять із своїми людьми і тоді буде нам кінець. Буде так, як я кажу. Відведем їх між дерева, щоб не плямити колиби...

Нагло, неначе електричний шок пройшов їх всіх трьох. Ліс за ними озвався гострим окликом:

— Ренце до гүри!!

Три хлопці застигли на мент, потім всі три повернулись лицем до небезпеки. З крісами в руках. Та за ними не було нікого видно, але власне тоді на них впав гүраган. Вітер вирвав з-під куртки пістолю, стрибнув, як кіт, і першого досягнув ударом по голові, аж в долоні відчув біль. Господар Гриць пішов за його прикладом і зчепився із другим, вибивши йому кріса з рук. Вітер дзьобнув револьвером третього в плече, виймаючи

кріса з його немічної тепер руки. Гриць повалив свого противника додолу і стояв над ним з його ж власним крісом в руках.

— Ти хочеш мої коні забирати...?

Вітер хитнув головою.

— Він хотів нас повбивати, Грицю — звернув йому увагу.

— То ніщо, але коні красти? Ти їх годував, ці мої коні...? Я їх з лошат вигодував, з таких малих лошат...!

Тоді щойно Оленка відважилась вийти з-поміж дерев, щоб зустрітись із очима Вітра в жовтому світлі лямпи. Він глядів на неї хвилинку і їй хотілось усміхатись, тільки що вона була ще надто схвильована. Поклала зате руку на його рам'я і сперлась об нього на хвилинку.

Всі три польські вояки сиділи в кутку тепер, тісно при собі, з руками на головах, як їм наказав Гриць, вимахуючи крісом, і старались зробити найбільш понурі міни на своїх лицах, які тільки можна було уявити.

— Ну, що, будемо робити суд над ними — заявив нарешті господар, подаючи один кріс Вітрові, а другий Оленці.

— Який там суд — здвигнув плечима Вітер.

— А що, постріляємо так-о? Без суду? Вони й заслужили, то правда. Злодюги, замість попросити хліба, вони до нас з карабінами. І коні хотіли брати! Ти коли мав свої коні, бандито? — питав Гриць всіх разом і кожного зокрема.

Той, що опонував своїм товаришам перед тим, перебрав тепер заступництво.

— Я не хотів вас стріляти — говорив нервово, вривано. — І я був би не дозволив... Пустіть нас вільно, ми йдемо до Румунії, ми й так все вже втратили...

— Ага, тепер плачеш, що? А коні хотів брати, правда? Навіть ти хотів брати коні з возом!

Поляк дивився на Гриця з острахом в очах. Селяни відомі із своїх твердих переконань.

— Коні... ви були б також взяли коні... Але ми були б вам звернули їх... Ми тільки до границі... а там...

— Ти кажи це своїй бабі! Ти був би звернув коні? Як...? — Гриць звернувся до Вітра. — То що, повикінчаємо їх?

Це була така сама розмова, як передтим між поляками. Тільки Вітер знав, що зробити.

— Пов'яжіть їх, я вам покажу як.

Гриць буркнув щось під носом, але приніс із воза мотузки, що ними „пугається” коні, щоб не відійшли далеко на пасовиську. Вітер стояв із револьвером в руці, поки Гриць зв'язав

одного, ноги вище кісток і руки позаду, на плечах. Вітер сконтролював пута. Тоді Гриць зв'язав другого і нарешті третього.

— А тепер зв'яжіть їх всіх до купи разом.

Грицеві це сподобалось і він зробив це щиро, довгим мотузом.

— Сперезав їх так, що ледве дихають.

Це їй видно було і по Грицеві, бо він аж **спітнів з напруги** і по зв'язаних, бо вони лежали як снопи.

— А що тепер? — спитав Гриць накінець.

— Тепер підемо спати.

— Спати?! З ними?

— Угум. Я посторожу тепер, вас розбуджу пізніше.

Гриць не опонував. Все, що говорив Вітер мало в собі щось, що наказувало слухатись. Гриць знав, що він везе якогось важного чоловіка, інакше лінія не була б так працювала, і залишивши думання кому іншому, послухався і пішов спати.

Вітер присів під стіною колиби і Оленка вибрала собі це місце на сон. Розстеливши велике накривало із воза, вона поклатась на ньому, накрилась своїм тоненьким коцом і вп'ялила очі у нього. Вітер зустрівся із її очима і показав на трьох польських жовнірів в кутку.

— Вони не є захоплені тим, що дівчина вивела їх із ладу.

— А ви?

— Я є. Мушу вам признатись, що рідко коли я попадав у таку дурну ситуацію. Ми були певні, що факт, що ви пішли до потоку забезпечує нас від всяких несподіванок з того боку. Ми навіть не думали про те. Тобто, я не думав. А вони підійшли дуже тихо і заскочили нас цілком несподівано. Якби не ваша інтервенція, була б полилась кров. І не тільки їхня.

— Ви... думали оборонитись від них?

Грицько повернувся головою в їх бік.

— Пані, якщо те, що я чув за нього — вказав на Вітра — є лиш на половину правда, то ті поляки мають щастя, що ви надійшли. Інакше ми були б мусіли ховати три тіла.

Сказавши це Гриць на хвилину блиснув очима, додав „аякже” і пішов спати. Оленка дивилась спокійним зором на Вітра, який відвернувся трохи від неї, спираючись вигідно об стінку колиби.

— Хто ви є? — спитала тихо, тоном прохання і незаспокоєної цікавості. І зрозуміла, що він їй не скаже. У всякому разі не тепер. Він сидів непорушно, не відповідаючи на її питання, але вона не чулась вражена. Навпаки, вона відчула всім своїм

еством, що між ними існує якась невидна для ока, але сильна нитка і тихий усміх вдоволення виріс на її устах. І не зчулась, коли вснула. Ранком розбудив її Гриць, який пильнував в'язнів вже до ранку і пояснив, що Вітер пішов помитись до потока, що вони зараз поснідають і поїдуть в дальшу дорогу.

Вітер прийшов свіжо поголений, помитий, причесаний і після сніданку Гриць запряг коні до візка. Весь ранок їли вони овес і очі їм блищали енергією. Коли вже все було готове до дороги, Вітер наказав Грицеві розв'язати в'язнів. Сам забрав їхні кріси і пояси із набоями та поклав це у сіно, на возі. З револьвером в руці стежив за роботою Грицька. Мовчки, понуро, сиділи три вояки на землі, розтираючи руки й ноги.

— Дайте їм по кусневі хліба — сказав Вітер. — Вони голодні.

Грицько врізав три великі пайди, подумав щось і додав кусень ковбаси. Все це заніс в'язням.

— До румунського кордону йдіть он-туди — показав рукою на південний схід. — І будьте добрі до зустрічних людей. Як будете добрі, покажуть вам дорогу і нагодують. А будете недобрі, заб'ють вас, як псів.

З цим Грицько виліз на воза, Вітер стрибнув туди теж і рушили в дорогу. Помалу всі три поляки вийшли за ними з колиби і стояли, кусаючи хліб в розмові, що не могла їм дати нічого більше, як тільки слабу потіху, що вони вийшли все таки живі з цілої операції.

Без пригод доїхали цього дня під вечір до пункту, з якого видно було дахи Ліська. Тут Вітер стримав воза.

— Сховайте кріси десь тут добре і як будете вертатись, зможете забрати їх із собою — сказав Грицькові. Гриць пикав люльку і зробив, як йому сказали. — Ми підемо обидвоє у відстані за возом. Якщо хтось стримає його, Гриць легко викрутиться із своїм порожнім возом, а ми матимемо час припинити і перечекати.

Та до самого Ліська ніхто їх не стримав і йдучи за возом прийшли вони на описаний собі присілок. Присадкуватий гада прийняв їх дружньо, його жінка погостила їх великим, печеним пирогом та кислим молоком.

— Їх ще нема тут багато. Вдень проїхали дві патрулі на важких автах вздовж ріки та те й все. Якби ви хотіли брести, то найкраще зразу цієї ночі, доки вони ще не знають наших місць.

Рішення Вітра було коротке і логічне. Він мав перейти на той бік і він не потребував чекати. Рішено перейти ріку опівночі.

Присілок був спокійний, часом десь забрехала собака, на погідне небо знов вийшов місяць. Вітер сидів на призбі під хатою і Оленка вийшла туди до нього. Присіла побіч. Вітер стягнув свої думки із всесвіту на її особу, побіч нього. І на її голос.

— Чи не стала я вам зайвим тягарем...? — питала вона тихо.

— Не так, як ви це уявляєте — відповів півголосом і спер голову на руках.

— Я не знаю, як я це уявляю, бо мені ніхто не сказав, як це мало б бути. Але якщо б я була на вашому місці, мені прийшла б до голови думка, нащо мені того всього клопоту, коли я міг би бути самий і не мати нікого, що висів би мені як камінь на шії.

— На щастя ви не є мною — сказав їй з-під своїх долонь.

— Ви сказали „на щастя”?

— Сказав так, як відчуваю.

Вона мовчала тепер і він сидів непорушно, з лицем в долонях. Звуки приспаного присілка тільки півсвідомо доходили до нього. Усміх, що мав в собі елементи цікавості, здивування і може навіть трохи розчарування прикрасив уста Оленки.

— Всі мужчини, яких я знала досі, були б в цій хвилині старалися мене обійняти і поцілувати — сказала тихо, неначе до себе самої. — Але ви цілком інший тип мужчини. Я ще ніколи такого не зустріла. Я знаю, що я вам подобаюсь, але ви мені ніколи цього не сказали. Ніколи — крім цього натяку перед хвилиною.

— І його я не повинен був зробити — відповів їй, віднімаючи долоні з лица, задивлений у простір ночі перед собою.

— Чому...? Що в цьому поганого? Ви стидаєтесь, може? Я не стидаюсь признатись вам, що ви мені сподобались з першого вечора нашої зустрічі на пробі хору, хоч ми тоді до себе ні слова не сказали. Ви мені просто сподобались. Ви були інші. І ви є інші, цілком інші. Я не знаю, як підуть наші життєві дороги пізніше, але я матиму гарний спогад про вас. Я вас знала, я була із вами, ми разом тікали через Сян.

Вітер помалу повернув голову до неї.

— Ви не молоденька гімназистка і я не в тому віці. Живемо в дуже важких часах. Завтрішній день є непевний. Наступна година є непевна. Це тільки початок, а вже впала Польща. Я знаю, що ви дуже гарна жінка, я знаю, що ви дуже мила, я

знаю, що не один мужчина на цьому місці тут, тепер, старався б вас обіймати і цілувати, я знаю. І може... під впливом хвилини, ви навіть дозволили б на це... Чар вечора, місячне сяйво і зорі — додав з посмаком іронії при останніх словах.

Вона зачекала хвилинку, щоб прогомоніли його слова, щоб її відповідь вбилась в його свідомість.

— Я не молоденька гімназистка, це так. І я не одному мужчині відмовила б цілунку. Помимо місячного сяйва, зір і чарівного вечора, над Сяном.

Піднялась і залишила його самого. І нікуди, до нікого піти. Вона практично здана була тільки на нього, адже навколо неї цілком чужі люди, а там, за рікою, цілком чужий світ. Оленка зупинилась біля селянського плота і сперлась об нього, із своїми думками. Вітер глядів за нею і не ошукуючи себе самого, він знав, що він не є готов перебрати відповідальність за неї — більшу за факт, щоб її вивести із цього дому неволі. А куди? У кращий світ...?

Час довжився до півночі. Присілок заснув, заснула й газдиня. Тільки господар сторожив, він же мав провести своїх гостей до ріки. Десь біля одинадцятої, він пішов самий над ріку і вернувся пів години пізніше.

— Можемо йти. Ні живого духа.

Так і було. Факт, що вони переходили нову границю Советського Союзу впливав на їх нерви, але насправді в ці дні це ще не було проблемою. Сян плів спокійно в свою даль, навіть невеликий в цьому місці, а місцеві селяни знали його русло, як свої обійстя. До ріки дійшли стежиною, що нею бігали присілкові діти купатися і над водою господар скерувався вгору русла, доки не дійшов до якогось відомого собі місця.

— Це і ваш брід. Нас тільки двох знає про нього, людям не говоримо, щоб слідів не наробили. Йдіть сміливо просто себе, до того кривого дерева на тому боці, вода не буде вам вище колін, ґрунт тримає. Я тут постою. Часом на тому боці проходить німецька гранична патруля, але рідко. Цей кордон ще не наладнаний. За тиждень-два о, то буде трудна справа.

— Бувайте здорові — сказав Вітер, добре запам'ятаючи околицю.

— З Богом — проказав селянин і Вітер ступив у воду, трох вище колін. Подав руку Оленці. Дівчина обсунулась із берега за ним. Вода була холодна, гірська. Міряючи на вказане дерево на німецькому боці, Вітер йшов енергійно, тримаючись ґрунту, помимо рвучкої струї. Дійшли до середини ріки, перей-

шли її і помалу наблизились до другого берега. Вітер поміг Оленці видряпатись на берег першій, тоді виліз самий і хоч не міг у темряві доглянути постаті селянина на залишеному боці Сяну, помахав рукою.

— Я знаю село, недалеко, там заночуємо і завтра діб'ємось до Кросна. У мене там знайомі живуть. А тепер в дорогу!

Без перепон, але змучені до краю, добились вони наступного дня до Кросна, на відому Вітрові адресу. Там прийняли їх сердешно, як рідних. Молода пара, що відносно недавно щойно побралась, заспокоїла всі турботи Вітра.

— Тут праці цілі гори! Потрібно урядників, учителів, мужчин і жінок, німецька адміністрація ставиться до наших людей із довір'ям, приймають до праці, забезпечують харчами, все в порядку, немає чим журитися!

Негаймо після вечері Оленка пішла спати із молодого господарю, Вітер залишився із своїм знайомим. Впало кілька питань, як стоять справи, як виглядають большевики, які пляни мають наші, як населення. Вітер вийняв пачку польських грошей і поклав її на столі.

— Вона від мене не прийме. Але я хочу, щоб ви її забезпечили чим треба.

— Я розумію, алеж ви можете це самі зробити тут...

— На жаль ні. Я відходжу ще сьогодні вночі назад.

Знайомий витріщив очі.

— Я зрозумів, що ви залишаєтесь тут обидвоє...!

— І вона так думає. Може так було б і сталось. Але наказ змінено. А я не хочу її залишати в большевицьких руках. Скоріше, чи пізніше можуть дістатись до мене, а від мене до неї. Вона на це не заслужила.

— Ви змучені дорогою, може завтра...?

— Ні. Я йду сьогодні. Так буде найкраще.

— То може харчі на дорогу?!

— Хліб вистане. Свої люди по дорозі. Я знайду, що мені треба. Я завжди знаходив — додав в задумі, поки приятель швендявся за хлібом.

Завжди знаходив...? Ні. Це тільки другий раз. І він не хоче другий раз переживати першого досвіду. Знаходив, так, і втрачав.

5.

Вітер звичайно отримував свої інструкції у військовому порядку. Причиною цього був факт, що його організаційний зверхник заховав майже всі ризики активного фронтового старшини із Вісімнадцятого Року і для підпілля це була тільки змінена форма фронтової боротьби. Змінена настільки, що ніхто не вів кінних атак на шаблі і зокрема цей старшина давно усвідомив, що доба коней і шабель переходить у минуле. Тому він так добре був теоретично обізнаний із найновішими здобутками військової техніки. Він, так сказати б, тримав руку на живчику розвитку модерної військовости. За те молоді підпільники його цінили. І не тільки за те. У нього був вроджений змісл точности, докладности і абсолютного послуху, коли вже плян акції було прийнято. Вітер це любив. Це власне дало змогу перевести таку велику кількість успішних ексів проти поляків, ексів, з яких багато не було ніколи поляками опублікованих, із огляду на критичну прилюдну польську опінію, як наприклад цей випадок, коли два підпільники замкнули комісаря державної поліції і директора банку разом із двома молодими секретарками у величезному сейфі і обидві секретарки отримали поважне грошове відшкодування, під умовою, що вони не внесуть судових скарг за гвалт і не розповсюдять цього ідіотичного випадку в пресі. Факт, що підпілля збагатилось за свою роботу сумою понад двісті тисяч польських золотих, не був такий болючий для польських окупаційних властей, як факт компромітації двох їх чільних представників.

Згаданий вгорі старшина не жив у підпіллі. Навпаки, він займався суспільним життям досить широко. Він працював для видавництва Івана Тиктора, працював для Промбанку і працював для Маслосоюзу. Це давало йому змогу рухатись по території всієї Польщі, це оправдувало його присутність в найбільш несподіваних місцях і це замилило очі польській поліції, яка стояла на становищі, що хто так працює і виладовує свою енергію на явному відтинку українського суспільного і політичного життя, не має вже часу на жадні підпільні „забави”. І в цьому вони помилялися достеменно.

Чотири дні після поворотного переходу Сяну, Вітер сидів

напроти цього старшини, в його власній хаті, дві години після півночі, перед горнятком ячмінної кави. Поворотний перехід дав Вітрові дещо до думання. Над Сяном вже з'явились робітники і стали виростати обсерваційні вежі. Советські патрулі стали вже ходити пішком із собаками. І військові регулярні частини мінялись новими спеціальними відділами пограничників, яких від звичайної армії відрізняли зелені шапки.

Червоний кордон міцнів у кліщах поліційної системи, червона країна потопала більше і більше у московському багновищі.

— Змінений наказ досягнув вас на годину перед плянованим відходом — ствердив старий фронтовик. — Та згідно із звітами, ви все таки пішли туди, відпровадивши жінку, прізвисьцем... — він заглянув до записки — Олена Дерчаківна... якась ваша рідня?

— Ні.

— Суджена...?

— Ні.

В очах старшини виросло здивування. Він помалу присвітив сірничку і підпалив записку. Папірчик горів між ними над столом, доки не змінився у тоненький, покручений листок чорного попелу. Сотник розтер його в пальцях на ніщо. Здивування в його очах очікувало пояснень.

— Це... просто так — пояснив Вітер.

— Нічого не розумію. Ваща... любка? Ви повинні були звітувати про неї. Ми не знаємо нічого і на випадок ускладнень, справа була б для нас цілком неясна.

Вітер заперечив помалу рухом голови.

— Вона мені не любка.

— Але ви закохані, так?

— Н-ні. Не думаю.

Сотник вдарив злегка долонею по столі.

— Вітер, ви не дитина. Не рідня, не любка, не закоханий, який чорт із вами? Взяли першу-ліпшу бабуну, щоб перевести через кордон? І всупереч виразному наказові?

— Вона... не перша-ліпша — Вітер підвів очі до старшини. — В тому то й моя проблема.

— Я бачу, що ваща, бо ми про неї нічого не знали. — Посмак гіркоти проявився в голосі старшини. — У вас більше таких проблем?

— Ні — кинув Вітер, в задумі. — Я з цією одною маю клопіт.

Сотник відхилився в кріслі з виразом безрадности на обличчі.

— Чоловіче, Вітер! Який же у вас клопіт, до лисого чорта! Я мушу знати, я не зможу працювати з вами, якщо я маю журитися якимись неясними мені вашими психічними проблемами. — Сотник піднявся із свого місця і пішов по кімнаті нервово. Зупинився біля вікна, постояв і повернувся лицем знов до підпільника. — Мені шостий хрестик на карку, я хочу ще щось зробити для нас, для нашої справи, заки відійду. Я працював з вами весь той час успішно, ми разом плянували і укладали акції успішно. Я знаю, що ви пережили, але це минулося. Що у вас тепер знов за проблема?!

— Я не знаю — відказав Вітер глухо.

— Чоловіче, ви не дитина! Вам тридцять п'ять років! З таким духовим станом ви не можете працювати! Гляньте у зеркало! У вас синці під очима, ви виглядаєте, як тюремник! Опануйте себе!

— Я стараюсь, сотнику. Я стараюсь. Я не знаю... це перейде. Сотник помалу вернувся до стола.

— Скажіть мені... спогади?

Вітер сидів непорушно. Через хвилину мовчанки сотник зітхнув, пішов до креденсу, вийняв звідтіля пляшку і дві чарки.

— Яюсь то буде — заінтонював голосом зрівноваження. — Приходить, відходить. Не одне ми вже пережили. Я маю тут щось доброго. Щось дійсно доброго. По одній...

— Ні, дякую. Дійсно, дякую. Я мушу це передумати спокійно, без стимулів.

Сотник помалу відклав чарки і пляшку назад. В його очах був неспокій за Вітра. Але він опанував свій голос.

— Колись, іншим разом. Нагод є доволі. Ви... спочиньте трохи, їдьте в гори, поки ще тепла осінь, там золотяться ліси, як хочете, я дам знати Командантові, він розбудував цілу полосу в горах для нас...

— Ні, ні, облиште. Я не хочу самоти. Навпаки, я потребую бути між людьми, я не є змучений. Як виглядають наші справи? Щось плянується тепер?

— Покищо ніщо. Ми є, так сказати б, в стані обсервації. Тобто вони спостерігають нас, а ми їх. Вони знають, що ми тут є і ми знаємо, що вони є. Всіх людей, що були в польських архівах, ми вислали за Сян. Арештів покищо немає, назагал, але тут і там трапились вже випадки. На нашу думку починають працювати перші донощики, з-поміж жидів. Ці орієнтуються в

ситуації і може й декого зуміти розконспірувати, живучи між нашими людьми. Будуть донощики і серед наших, нехай тільки НКВД розбудує свою сітку.

Вітер витягнув папіроски і закурив, спитавши вперше дозволу.

— На всякий випадок, якщо будете щось плянувати, дайте мені когось іншого, замість Дима. Він знає вже досить і може працювати самостійно.

Сотник глянув на нього уважніше.

— О, ви не знаєте. Дима арештували. В Дрогобичі. Три дні тому назад.

Вітер помалу пустив клубок диму з папіроски. Навіть сотник не міг доглянути на ньому жадної реакції.

— Як... він попався?

— Точно не знаємо. Тільки один свідок знайшовся і то такий зляканий, що вже третій раз змінив свій звіт. Просто, на вулиці, підійшли два енкаведисти в однострою з приготованими револьверами в руках і забрали із собою. Дим мав зброю при собі.

— Тобто... його доля припечатана?

Сотник здвигнув плечима. В його голосі не було тріумфу, ні сліду.

— За цим всім, що я знаю про большевиків, очевидно.

— Звільнити його... не можна?

— Як? Ми не маємо ще жодного зв'язку в їх тюрмах. А дрогобицька тюрма — це твердиня тепер.

— Котра тюрма? На Гірці?

— Ні. В місті, при Стрийській вулиці. На Гірці стоїть війсьсько, кіннота.

— Вони... укріпили будинок?

— Мурують долішні вікна, замурували пивниці, вбудовують ґрати до найвищого поверху. Будинок обсаджений важко. Це тепер столиця області і вони до цього відповідно пригтовляються.

Сотник замовк і Вітер не говорив. Дим попався. Три дні вже. І немає для нього ніякого виходу. Вітер знав багато про режим країни, що тепер окупувала решту українських земель. Цей режим тримається на впертій брехні і на поліції. Його поліція — це не поліція в західньому розумінні. Вона не займається поборюванням злочину засобами звичайних поліцій світу. Ця поліція в першу чергу це політична поліція. І вона поборює політичних противників режиму, не тільки вишукуючи їх при

допомозі колосальної сітки стероризованих донощиків, але й при помочі продуманого терору, спрямованого на те, щоб знищити цілі географічні полоси, цілі суспільні кляси, потенційно небезпечні режимові, рахуючи на те, що в цих величезних терористичних акціях попадуться також всі, хто дійсно проти режиму воює — і стероризовані будуть всі інші, хто ще не попався. Ця поліція не влаштувала явних судів, хіба їй це було потрібне для терору. Ця поліція сама арештувала, обвинувачувала, засуджувала і виконувала засуд, від якого не було відклику. Це не була поліція — сторож прав суспільства в обороні перед злочиним, цілком ні. Це був сторож привілеїв невеликої групи, що звали себе комуністами, вживаючи цю ідею як прислону свого примітивного бажання влади і зміцнюючи це бажання рік за роком вжитком російського національного елемента, як цементу до мурування тривкої імперії — із собою на чолі.

І це їм вдалося. Двадцять років світ вже дивився на цю криваву чудасію і двадцять років цей режим втримався. Тепер він вперше вийшов поза свої кордони, на дальші підбої.

Як воювати із таким режимом? Як ставити опір організації, що вживає всіх могутніх засобів модерної держави у боротьбі із власним, безборонним населенням?

До цього ще один елемент боротьби існував на землях українського народу. Цей нарід протиставився не тільки накинутій йому підступом та силою багнетів ідеї комунізму і міжнародній банді, що вжила його для своїх особистих цілів, але цей нарід протиставився також російському натискові на свою національну цілість, натискові, що його використовували росіяни для будування російської імперії, байдуже, який в ній режим. Колись режим зміниться — але імперія залишиться, якщо її будувати вже тепер.

Вітер був одним членом українського народу, одним активним членом, що в своїй натурі мав бажання волі таке сильне, що для нього не існував страх стероризованої поліційними органами одиниці. Він стояв у боротьбі і тим самим він був готов на наслідки цієї боротьби. Він міг згинуть, але він не лякався. Його могли убити, але його не могли стероризувати і покорити. Ясно, що вони таких убивали безмилосердно, діставши їх у свої руки. Діставши їх у свої руки...

Вітер завжди говорив собі, що його ніхто з його ворогів не дістане живим. Поляки дістали через непорозуміння. Хтось десь у підпільному ланцюгу забув подати дрібну інформацію про те, що хата пані Згорлякевич вже не є певна. З цього дня

Вітер повторив собі ще раз, що живим його у руки не дістануть. З цього дня він вперше постарався для себе маленьку білу пігулку. Це на той випадок, коли не з його вини ще раз хтось в організаційній сітці не виконає свого дрібного на вид наказу.

— То і як? Поїдете в гори? — сотник підняв розмову, там, де вона примовкла.

— Я думаю, так.

— Повідомити Команданта, що ви прийдете в його район?

— Ні, не турбуйтеся. Люди й так перевантажені посилками та телеграфом. Я сам зголошусь у нього. Скільки часу ви мені даєте?

— Скільки ви самі почуваете, що вам потрібно. Два, три тижні, місяць?

— Два тижні, я думаю. Якщо більше, я вам дам знати.

Розмова скінчилась. Вітер піднявся і сотник витягнув свою руку. Прощаючись, спитав ще.

— Ви... зброю маєте?

— Маю. Не при собі.

Сотник здвигнув плечима.

— Не знаю, що радити. Але я почав тепер носити зброю при собі. Бачите, коли вони арештують, то немає мови про помилку, про те, що вас випустять завтра, що прийде ваш адвокат, що ви попадете у легку тюрму, з якої можна навіть втекти. Ці арештують на все. Тоді... який мені вибір? Заберу із собою хоч одного, може двох. Будуть мені на тому світі черевики пцувати. — Засміявся сухо, і Вітер усміхнувся з чемности до нього.

Бо Вітер теж без зброї не ходив. Тільки він носив при собі свій ніж. Це не був звичайний ніж. Це був ніж, виконаний в Мексику і купив він його вже давно, у старого жида, що торгував антиками. Вітер полюбив цей „антик”. Він лежав в його долоні не гірше, як револьвер і Вітер навчився ним кидати. Він багато дечого навчився за роки свого перебування в Організації. І все, що навчився, завжди йому надавалось — досі. Він знав, що і в майбутньому він не пожаліє своїх знань.

Кінець вересня був теплий ще і погідний, літо прощалось із своїми горами у згоді, стараючись приховати своїм теплом холод, що повіяв із Півночі. Холод, що скоро дав себе відчуті різко на цій землі, повній терпінь.

Вітер пішов на свою квартиру із своїми дивними думками.

6.

Другого дня ввечері Вітер прибув до Дрогобича. Він подорожував своєю власною „лінією”, вмовляючи знайомих собі селян із села до села, і хоч деякі робили це нерадо, однаково робили, бо були йому зобов'язані. Таким способом Вітер подорожував скоро і з'явився у своїй тітки, на своїй „базі” вже ввечері наступного дня. Тітка відкрила двері, глянула, як звичайно, і, як звичайно, залишила йому замикаєти двері.

— Вечеря невелика, але вистане для тебе. Пригрій собі тільки. Бульба, м'ясо і чай. Я йду спати.

Вітер не перший раз сказав собі, що це величезний плюс мати таку тітку. Вона ніколи не питала, де він був, ніколи не дивувалась, що він „эле виглядає”, або „дуже схуд”. Вона знала добре, що він робив і все старалась не стояти йому в дорозі. Чи вона повністю погоджувалась з його стилем роботи і життя, він не знав, бо ніколи її не питав, а вона ніколи на цю тему не починала розмови. Він дбав, щоб вона була забезпечена грішми вброд, Організація щось там докидала часами на підтримку цієї „базі” і тета Оришка, хоч яка стара і погана, давала собі раду. Вітер повечеряв, не вибагливо, але здорово і так, як сподівався, застав тету ще із книжкою в руці, у ліжку.

— Що доброго читаєш, тіточко?

— „Граф Монте Крісто”. Або що?

— Це вже мабуть восьмий раз ти читаєш цю книжку, правда?

— Або що?

— Та ніщо. Це цікава книжка. Я хотів знати, чи большевицькі патрулі лаять по вулицях, чи видно дуже їхню міліцію.

Тітка перестала читати, відклавши книжку набік і вдивилась у нього. В її очах з'явився страх, якого він не міг доглянути здалеку.

— Їх багато більше, як польських поліцистів, якщо це хочеш знати. Через те значно небезпечніше, якщо хочеш знати.

— Гм, це добре.

— Добре, що?

— Добре, що їх багато — сказав таємниче Вітер. — Тіточко, ти не будеш виходити нікуди надвір, правда?

— О, ти вже знов закладаєш свої штуки.

— Угум.

Вітер позакладав свої „штуки”, які полягали на тому, щоб у своїй кімнаті тихий дзвінок біля його ліжка остеріг його впору, що хтось небажаний знаходиться біля паркану. Паркан йшов навколо саду і Вітер здавна викомбінував собі, що він завжди зможе вчас зникнути на випадок потреби. А позатим він постановив собі переглянути всю свою оборонну систему зараз таки наступного дня — на всякий випадок. Це була держава, в якій громадяни мусіли оборонятись від власної міліції — зокрема такі громадяни, як Вітер.

Перед сном Вітер протягом цілої години вправляв. Декому, хто глядів би збоку, було б щонайменш дивно, але Вітер знав, що ніхто не придивляється йому і тому він із запалом товк кантами долонь об грубезну дошку, або, лежачи на хребті, їхав ногами десять хвилин на уявному колесі і накінець вибоксував важкий шкіряний міх піску, що звисав із величезного гака, вкрученого у стелю. За цього гака Вітер звів із тетою боротьбу, бо, щоб втримати такий важкий міх піску, треба було не тільки вкрутити досить довгого гака, щоб тримався у стелі, але показалося, що на стрижку покласти грубу бальку навпоперек і гака через стелю вкрутити до неї. Зате цей міх своєю вагою виробив у Вітра силу удару, що могла убити звичайну людину від одного разу.

Як на тугешні відносини, Вітер був дуже дивним чоловіком. Кому, наприклад, прийшло б на думку, при кожній нагоді виходити в ліс і там, здаля від людського ока, вправлятись у киданні ножем до маленького папірчика, почепленого на дереві? Або бігати лісом цілу годину із всякими перешкодами? Або гойдатись на дереві, як мавпа, перестрибуючи з галузі на галузь?

Помившись після своїх вправ, Вітер пішов спати і ранком піднявся свіжий, відпочатий і повний добрих надій. Знов помився, грохи повправляв і пішов до кухні, де тета вже успіла приготувати йому сніданок, скромний, але ситий. Після сніданку Вітер звернувся до неї.

— Дай мені той маленький... інтерес.

— О. Вже знов.

— Угум.

Тета винесла із якоїсь скритки малий, **нікельований револьвер** і подала йому із невдоволеною міною.

— Колись біди собі напитаєш.

- Ти вже це говориш десять років.
— Тим більше. Не час вже споважніти?
— Я споважнів. Я вже не з поляками маю на пеньку тепер, а з москалями. Видний поступ, ні?

На вулицях крутився народ. До праці ще майже ніхто не ходив, установи, уряди, підприємства щойно організувались і то цілком на новий лад, за зразками, нікому тут невідомими. Хтось десь бачив, що малювались всякі шильди на крамниці, з українськими написами, хтось інший говорив, що з російськими. Люди бачили численних мужчин в советських одностро- як та без відзнак, які крутились у ратунші, у будинку колиш- нього староства, у будинку державного банку, в інших уста- новах. Групами ходили по місту вояки, розглядаючись навколо часто косими очима. Вантажні авта ганяли повсюду і завжди стирчали на них довгі, гострокінчасті багнети понад шапками вояків. І самі ці шапки такі якісь дивні, із сукняними верш- ками, щось на подобу рисунків шоломів із княжої доби. Та це все якесь таке чуже було і цілком різне від того, до чого зви- кло людське око, що місто ще з дива не могло вийти, що це таке йому сталося!

Як у цьому хаосі Дим попався в руки большевицького НКВД, важко було зрозуміти без того, щоб хтось не показав на нього пальцем — і то із-за якихось причин. Їхне НКВД не мало ще часу познайомитись із тереном, розбудувати свою сіт- ку і почати якунебудь роботу.

Саме розліплювали по мурах камениць великі афіші із за- кликом місцевого командира всім вертатись негайно на їхні місця праці, зокрема учителям вертатись до шкіл, урядовцям до їхніх установ і робітникам до їх фабрик. Окупаційний апа- рат вже пішов в рух.

Вітер пройшовся по місті, сюди і туди, вширш і впоперек, щоб надихатись атмосфери цього нового життя, прикрашеного червоними прапорами, що звисали з будинків і щогол, куди тільки око не глянуло. Приглянувся їхнім воякам і старшинам, що, зокрема ці останні, йшли кудись зі всякими пакунками і пачками, викуповуючи за советські гроші все, що тільки не- численні купці відважились показати у своїх крамницях, від- критих вже передтим, на наказ советської командантури. При- глянувшись і їхнім енкаведистам, що тримали варту навколо колишнього судового будинку, при Стрийській вулиці, на яко- му вже висіла шкляна, невеличка табличка: Народний Комі- саріят Внутренних Дел. Очевидно, внутрішніх справ, але ж у

Польщі поліція була тільки частиною міністерства внутрішніх справ, а тут, виглядало, що все міністерство це тільки поліція.

Нарешті зайшов Вітер на бажану адресу. На дверях ще причеплена була шпилькою мала візитка: д-р Ільницький, адвокат. Двері відкрила чомусь злякана пані, але переляк її розплився на вид Вітра.

— Це ви! А ми думали...

— Доктор дома?

— Дома. А де ж би?

Вітер зайшов, поцілував її в руку на вітання і відчитав на її лиці, що хоч минулими роками не дуже ентузіастична в'язала їх дружба, все таки в цей важкий час забуваються старі непорозуміння. І зрештою, у випадку Вітра, ці непорозуміння, що їх мав енергійний адвокат із українським підпіллям, не грали найменшої ролі. Вітер мав цілком свій окремих погляд на політичні справи українського національного життя.

Адвокат сидів за своїм бюрком, у своїй кімнаті, якої всі стіни закладені були полицями із книжками. Вітра привітав сердешно і запросив на горнятко кави.

— Не ячмінна, правдива, я накупив трохи на запас на день перед війною.

— Бачу, що важко працюєте — завважив Вітер.

— Ви не повірите. Пишу спогади. Я закримітив, що з бігом часу пам'ять затрачується, тікають прізвища, дрібні факти, важливі моменти. І тому я вирішив списати свої спогади тепер, а далі вести їх, як життя йде. Може колись хтось з цього щось зробить.

— Без сумніву.

Дружина адвоката подала каву і якісь сухарики.

— Немає хліба в цілому місті. Кожний пече приватно якісь булки і я взялась пробувати. Випробую на вас, чи можна це їсти!

Кава була дійсно добра. Тета Вітра із „здоровних оглядів” вживала тільки ячмінну каву, але Вітер любив цей гострий смак правдивого зерна.

— Ви не прийшли до мене на відвідини — завважив адвокат, коли його дружина закрила за собою двері.

— Я ніколи нікого не відвікую. Це залишаю собі на старість.

— Довго прийдеться на це чекати! Останній раз ви були у мене два роки тому назад. Тоді треба було боронити Вариводу. Що вас привело сьогодні?

Вітер попив трохи кави ще.

— Нарисуйте мені добрий плян нашого суду. Зокрема партер.

Адвокат глянув на нього і підсунув папіроски.

— Значить, ваші готуються.

— Це зрозуміле.

— Очевидно, я не критикую. Я тільки роблю заввагу. Знаєте, між вами і мною вже довгий час натягнуті відносини. Ваша гора чомусь не може, або не хоче зрозуміти, що весь нарід не може сидіти в одній організації і що вся психологічна структура ОУН не надається до прилюдного політичного життя. Дивно, але правдиво, що у вас завжди до голосу приходять люди, що крім великого патріотизму і самопосвяти визначаються великим браком широкого політичного горизонту...

— Нарисуйте мені плян суду.

Адвокат глянув у вічі Вітра і усміхнувся.

— Це правда, вас ніколи не цікавили політичні проблеми нашого життя.

— Навпаки, докторе. Але я політичну роботу залишаю вам і таким як ви. Я маю свої завдання. Нарисуйте цей плян.

— Ви знаєте, ви цікава людина. Я дуже добре знаю, що ви діяли в моїй обороні тоді, коли на мене сипались прокльони ваших провідників. Але ви ніколи мені цього не сказали. Чому?

— Між мною і радіостанцією є деякі ріжниці.

Адвокат розсміявся. Але Вітер підсунув йому чисту картку паперу.

— Я знаю, ви хочете, щоб я нарисовав вам цей плян. Я знаю суд добре. Я вам нарисую.

— Я вам теж стану в пригоді, докторе, як прийде час.

Адвокат відклав папіроску набік.

— Це добре знати... наперед — сказав півголосом, сягаючи по олівець.

Вітер дивився із свого боку стола, орієнтуючись за ходом олівця від вхідних дверей до різних бюр і кімнат, яким адвокат навіть давав числа, або короткі нотки.

— Тут є сходи, нагору до суддівських кімнат, канцелярій прокуратора і архіву...

— Де є сходи до пивниці?

Адвокат кинув на нього оком, із блиском зрозуміння.

— Тут. Ви думаете, що там...?

— Я не знаю.

— Я чув, що арештували у місті молодого чоловіка. В пив-

ницях був завжди тимчасовий арешт. Всі двері там мають малі, заграбовані віконця. Закриваються на ключ. Один ключ до всіх замків. Це тому, що це тільки тимчасовий арешт. Але тепер... там могли б бути зміни.

— Важко ув'язити. Замало ще часу.

— Вони замурували вікна партеру і ґратують всі інші. Я... я знаю цього жида, що робить для них роботу.

— Він може мати довгий язик — остеріг Вітер.

— Не він. Я йому зробив велику прислугу одного разу. Я думаю, що він пам'ятає. Я можу його спитати, як... виглядають тепер пивниці.

Вітер похитав головою.

— Це завеликий ризик для вас.

— Зайдіть вечором до мене. Може я щось вам ще скажу.

Вітер витягнув руку. Адвокат піднявся.

— Що зробити з цим пляном?

— Спаліть. Я вже знаю, що мені треба. Я знайду до вас вечором, але я ще раз кажу: це завеликий ризик для вас.

Господар поглянув на нього із проблиском гумору в очах.

— Ми, адвокати, маємо свої методи. Вони цілком інші від ваших, але часом не менше успішні. А ви... уважайте на себе.

Про політичне життя українського народу Вітер мав багато більше думок, як він висловлював — але він тримав їх для себе. Вивчивши історію світу, Вітер прийшов до переконання, що немає нічого ідеального у світі і політичне життя не може бути винятком. Зокрема його власний нарід, на його думку, знайшовся неначе в зачарованому колі. Умовини довгої неволі не дозволили виховати хоч пару поколінь у національному дусі, в повному об'єднанні ідей і починів, а брак такого виховання спричинив дальшу неволю. Вісімнадцяті Роки були найкращим доказом, як Україні забракло свого власного виховання. Всі наступні роки були знов тільки наслідком невдач Вісімнадцятих Років — і так воно тягнулось далі. Тільки надлюдське всенациональне зусилля могло проламати цей фантастичний танок смерті, але на таке зусилля ще час не прийшов. Дух України ще себе не віднайшов і заки до цього прийде, Вітер постановив собі робити своє діло вперто та з надією, що це є цеголки до великої майбутньої будови. Очевидно, його натура мусіла вибрати шлях різкий, твердий, ризиковний і небезпечний. Він пішов рука в руку з підпіллям. І хоч у нього було багато застережень щодо політичної сторінки цієї боротьби, сама боротьба полонила його повністю і в ній він старався дійти до перфекції.

А в політиці... очевидно, не можна чекати всього ідеального. Замість критикувати, він воював. І воювати він рішився до кінця своїх можливостей, або — до смерти.

Застукав до інших дверей, в іншому кінці міста. І те саме питання, коли відкрила йому пані дому.

— Доктор дома?

— Так, але... о, Боже, я вас не впізнала! Заходьте, заходьте! З глибини хати озвався голос доктора.

— Хто це такий, Міля?!

— Наш знайомий, не вгадаєш!

Вітання було сердешне. І, очевидно, кава, тільки цим разом із чаркою коньяку.

— Хоч це ще вчасно вдень, але такий гість, такий гість...!

Йшлося тільки про те, що Вітер три роки передтим врятував їх сина від смерти, знісши його із гір на своїх плечах, з обидвома поламаними ногами, взимку, коли необачний хлопець поїхав на дошках не туди, куди було треба і злетів у провалля між каміння і ялиці. Нікого не було поблизу і треба було чуда, щоб Вітер на одній із своїх карколомних прогулянок забрів у цю околицю ще на час, щоб почути слабнучі оклики про поміч. Пару годин пізніше і гангрена була б внеможливила всякий рятунок.

— Де Левко? — спитав Вітер із чемности, бо поза цим одним випадком ніщо його не лучило із їхнім сином, який радше обертався у колах золотої молоді, як серед голодних та ідейних українських студентів.

— Поляки змобілізували його... Він тепер певно в німецькому полоні.

Пані докторова втерла сльозу, бо це був її одинак, але доктор не виявив спеціальних зворушень з цієї нагоди. Між ним і його дружиною існувала поважна різниця поглядів на виховання їх одинака. Дружина перемогла і кінцевий продукт цілком не вдоволит надій старого доктора.

Після кави і коньяку, вже другого, Вітер виявив ціль своїх відвідин.

— Я потребую щось таке, докторе, що поставить чоловіка на ноги, помимо його повного змучення, голоду, вичерпання чи навіть тортур. Щось міцне.

Доктор орієнтувався настільки у способі життя Вітра, щоб знати, що зайві питання не були на місці, зокрема власне з цим чоловіком. Дивно, Вітер мав тридцять п'ять років, а виглядав на двадцять п'ять. І при тому він вів важке, небезпечне життя.

ниях був завжди тимчасовий арешт. Всі двері там мають малі, заграбовані віконця. Закриваються на ключ. Один ключ до всіх замків. Це тому, що це тільки тимчасовий арешт. Але тепер... там могли б бути зміни.

— Важко ув'язити. Замало ще часу.

— Вони замурували вікна партеру і ґратують всі інші. Я... я знаю цього жида, що робить для них роботу.

— Він може мати довгий язик — остеріг Вітер.

— Не він. Я йому зробив велику прислугу одного разу. Я думаю, що він пам'ятає. Я можу його спитати, як... виглядають тепер пивниці.

Вітер похитав головою.

— Це завеликий ризик для вас.

— Зайдіть вечором до мене. Може я щось вам ще скажу.

Вітер витягнув руку. Адвокат піднявся.

— Що зробити з цим пляном?

— Спаліть. Я вже знаю, що мені треба. Я зайду до вас вечором, але я ще раз кажу: це завеликий ризик для вас.

Господар поглянув на нього із проблиском гумору в очах.

— Ми, адвокати, маємо свої методи. Вони цілком інші від ваших, але часом не менше успішні. А ви... уважайте на себе.

Про політичне життя українського народу Вітер мав багато більше думок, як він висловлював — але він тримав їх для себе. Вивчивши історію світу, Вітер прийшов до переконання, що немає нічого ідеального у світі і політичне життя не може бути винятком. Зокрема його власний нарід, на його думку, знайшовся неначе в зачарованому колі. Умовини довгої неволі не дозволили виховати хоч пару поколінь у національному дусі, в повному об'єднанні ідей і починів, а брак такого виховання спричинив дальшу неволю. Вісімнадцяті Роки були найкращим доказом, як Україні забракло свого власного виховання. Всі наступні роки були знов тільки наслідком невдач Вісімнадцятих Років — і так воно тягнулось дальше. Тільки надлюдське всенаціональне зусилля могло проламати цей фантастичний танок смерті, але на таке зусилля ще час не прийшов. Дух України ще себе не віднайшов і заки до цього прийде, Вітер постановив собі робити своє діло вперто та з надією, що це є цеголки до великої майбутньої будови. Очевидно, його натура мусіла вибрати шлях різкий, твердий, ризиковний і небезпечний. Він пішов рука в руку з підпіллям. І хоч у нього було багато застережень щодо політичної сторінки цієї боротьби, сама боротьба полонила його повністю і в ній він старався дійти до перфекції.

А в політиці... очевидно, не можна чекати всього ідеального. Замість критикувати, він воював. І воювати він рішився до кінця своїх можливостей, або — до смерті.

Застукав до інших дверей, в іншому кінці міста. І те саме питання, коли відкрила йому пані дому.

— Доктор дома?

— Так, але... о, Боже, я вас не впізнала! Заходьте, заходьте! З глибини хати озвався голос доктора.

— Хто це такий, Міля?!

— Наш знайомий, не вгадаєш!

Вітання було сердешне. І, очевидно, кава, тільки цим разом із чаркою коньяку.

— Хоч це ще вчасно вдень, але такий гість, такий гість...!

Йшлося тільки про те, що Вітер три роки передтим врятував їх сина від смерті, знісни його із гір на своїх плечах, з обидвома поламаними ногами, взимку, коли небачний хлопець поїхав на дошках не туди, куди було треба і злетів у провалля між каміння і ялиці. Нікого не було поблизу і треба було чуда, щоб Вітер на одній із своїх карколомних прогулянок забрів у цю околицю ще на час, щоб почути слабнучі оклики про поміч. Пару годин пізніше і гангрена була б внеможливила всякий рятунок.

— Де Левко? — спитав Вітер із чемности, бо поза цим одним випадком ніщо його не лучило із їхнім сином, який радше обертався у колах золотої молоді, як серед голодних та ідейних українських студентів.

— Поляки змобілізували його... Він тепер певно в німецькому полоні.

Пані докторова втерла сльозу, бо це був її одинак, але доктор не виявив спеціальних зворушень з цієї нагоди. Між ним і його дружиною існувала поважна різниця поглядів на виховання їх одинака. Дружина перемогла і кінцевий продукт цілком не вдоволит надій старого доктора.

Після кави і коньяку, вже другого, Вітер виявив ціль своїх відвідин.

— Я потребую щось таке, докторе, що поставить чоловіка на ноги, помимо його повного змучення, голоду, вичерпання чи навіть тортур. Щось міцне.

Доктор орієнтувався настільки у способі життя Вітра, щоб знати, що зайві питання не були на місці, зокрема власне з цим чоловіком. Дивно, Вітер мав тридцять п'ять років, а виглядав на двадцять п'ять. І при тому він вів важке, небезпечне життя.

- Це... не для вас? — спитав тільки.
- Ні.
- А як... із серцем цього чоловіка?
- Молодий, двадцять три роки, здоров.
- Який тип... змучення, я хотів би знати.

Вітер зідхнув.

— Він сидить у тюрмі. В большевицькій, теперішній тюрмі. Я не знаю, наскільки він змучений. Може він цілком в порядку, тоді я просто не буду вживати нічого. А може він власне потребує чогось, годі сказати.

Доктор зняв і протер очиці.

— Він може бути голодний, це не пошкодить. Він може бути спрагнений, це не добре. Треба йому дати пити і тільки пити, в першу чергу. Найкраще воду із дрібною алькоголю. Я можу це приготувати. Він може бути однак також побитий, скривавлений. Якщо у нього не буде жадних поважних внутрішніх пошкоджень ані кровотеч, то це можна буде вжити, це, що я вам дам. Але якщо у нього внутрішні органи будуть сильно пошкоджені, то йому... вже ніщо не допоможе. І може й не варто його рятувати, бо це тільки продовжить його муки. Я говорю, може, твердо, але я думаю, що краще вам знати все, а ви вже зробите, що будете вважати за потрібне.

— Що ви мені дасте?

— Порошок. Він може не мати сил ковтнути пігулки. А порошок можна розпустити з водою і тоді йому буде легко ковтнути. Я маю на думці кофейновий препарат, сконцентрований, з деякими домішками. Це повинно вистачити і втримати пацієнта на ногах хоч на пару годин. Але потім він мусить мати абсолютний спокій і піклування, очевидно, все залежне від його психічного і фізичного стану. Як довго він...?

— П'ять днів.

— О, то вони вже мали час зробити з ним, що тільки скотили. Не хочу випитувати про подробиці, але що більше я про це знатиму, тим кращу можу дати пораду.

— Я думаю, що ви сказали мені все, що потрібно. Чи... якби була потрібна лікарська поміч, можна на вас рахувати?

Доктор Чапельський глянув на нього з-понад своїх окулярів.

— Мій молодий друже, я ж лікар.

— Я знаю, але риск...

— Ви для мого сина ризували більше. Зачекайте хвилину, я приготую що треба.

Десять хвилин пізніше Вігер розпрощався. У нагрудній кишені мав плоску металеву пляшку з водою із дрібною дозою коньяку, в портфелі звинений в папірчику порошок. Перша фаза його готувань була закінчена.

7.

Ляйтенант НКВД Аркадій Пйотровіч Служенін глянув на годинник. Шоста вечором. По суті, нічого робити. Все ще тільки налагоджується, розбудовується, плянується. В кімнатах на горі, над ним, щойно малюються стіни, вставляються столи, шафи на картотеки, в останніх вікнах вбудовуються ґрати. Будинок гарний, придатний, просторий, імпазантний, як на обласне НКВД. Для нього особисто, це вже третє місце служби. Омськ, Одеса, Дрогобич. Не враховуючи чотирирічного вишколу, за ним сім років служби, разом вже одинадцять років із його життя. Він дослужився ляйтенанта. Це так, ні багато, ні мало. Не оженився досі, бо зрозумів, що начальство нерадо глядить на жонатих службовців. Пощо женитись, коли жінок навколо повно й без цього. Служенін послідовно виконував те, що начальство бажало, і те, що він сам вичував, що так треба робити. З натури він не був жорстоким типом людини, але жорстокість не була йому чужа. Він її толерував, бо вона належала до служби. Він її практикував, бо вона запевняла йому потрібні записки в його особистій картотеці. Але не практикував він її залюбки, як ось, наприклад, капітан Зверяев, ні. Служенін практикував її звичайно тільки тоді, коли іншими засобами не міг переконати впертого в'язня, що в цій соціалістичній державі всі люди, дослівно всі, є колісцятами великої машини і наколи він, ляйтенант НКВД, мусить сидіти ночами на допитах, бо це його обов'язок, обов'язком в'язнів є признаватись до закинутих їм злочинів і таким чином влегшувати роботу державного апарату. Все інше — це саботаж і зайва витрата енергії, а цього Служенін не терпів. Позатим, якщо він не міг когось із в'язнів переконати, такі в'язні невідклично попадались в руки когось із начальників, а вони, як ось Зверяев, якого перенесено сюди разом із ним з Одеського НКВД, завжди давали собі раду. У них в'язні признавались. А це впливало негативно на кар'єру Служеніна. Він мав вже три такі випадки і з тону начальників

він вичув дуже добре, що його дальші підвищення залежать цілковито від успіхів його роботи. Або від неуспіхів.

Може тому приділено йому перший випадок на цьому новому місці. Це просто анахронічний випадок. Ще ані тюрма не готова, ані апарат не працює, а вже з'явився донощик. Сам майор його апробував, хоч Служеніну цей тип колишнього польського поліциста цілком не подобався. Він був би радше замкнув його, а випустив цього молодого хлопця, якому просто немає що закинути ще. Донос звучав, що це український націоналіст і активний бойовик їхньої підпільної організації. Служенін мав свою думку про ці справи. Сила держави була така велика, що ніяка підпільна організація нічого зробити тут не може і Служенін був би це все залишив у спокою, якби не офіційна політика, яка всупереч його поглядам впевняла, що найменший опір державі може розростись до вогнища нової революції, а відомо, що революції є небезпечні. От хоч би жовтнева...

Шоста десятка. Служенін ще раз вийняв з шухляди одинокую папку з написом „Дело номер 1”. А під цим виписано виразними буквами „Микола Чорній”. В середині кілька рядків запису на звичайній картці паперу. Це донос. Підпис донощика і підпис майора, що його розкішну кімнату готують нагорі. І ще одна картка і на ній кілька особистих даних, що їх досі добув Служенін із в'язня. Микола Чорній, років двадцять три, студент Львівської Політехніки, греко-католик, нежонатий, волосся чорняве, очі темні, ріст сто вісімдесят, вага вісімдесят сім, жадних спеціальних знаків.

В чому обвинувачений? Служенін знав, що ще навіть не було розпорядження Київського НКВД відносно методів роботи на цих звільнених землях, відносно акцій проти кого і проти чого, і він зараз же після арешту запропонував майорові необережно цього в'язня просто пустити, а поцікавитись донощиком, офіцером польської поліції, що його військові патрулі привели з-над румунської границі.

Майор глянув на свого лейтенанта холодними очима.

— Ето ваша серйозна пропозиція, таваріщ лейтенант...?

Наголос, тон, вираз обличчя майора вказали Служенінові, що він зробив знов помилку. Але він зумів опанувати своє збентеження і навіть здвигнути плечима байдуже.

— У меня нет нікаких пропозицій, таваріщ майор.

Майор дивився дальше холодно.

— Ми служим Саветському Союзу, таваріщ лейтенант, поміте ето. Ідіте.

Служенін усвідомив собі після того, що під цим майором йому не дослужитись багато і не зайти далеко, зокрема, коли він не покаже потрібних успіхів. Шукаючи їх, він встановив лінію свого допиту. Тому то сьогодні ранком в'язень Чорній з'явився в його кімнаті втретє від часу свого арештування. Служенін проходив думками перебіг допиту, шукаючи нових шляхів.

— Ви член Організації Українських Націоналістів. Яка ціль цієї організації?

Згідно з інструкціями, Чорній заявив спокійно це саме, що заявляв досі.

— Я не є членом Організації Українських Націоналістів.

— При вас знайдено пістоль.

— Я знайшов його під час втечі польської армії.

— Чим ви можете підтвердити цей факт?

— Нічим. Я знайшов його ранком на дорозі, кудою вночі поляки відступали на південь.

— Ви не здали зброї помимо оголошення, що вся зброя мусить бути здана владі, радянській владі.

Чорній здвигнув плечима. Його досі не били, але він не дістав ще нічого їсти, за всі п'ять днів. Його голод перейшов через дві перші фази, він тепер знаходився у третій. Та в цій кімнаті його нерви убили почуття голоду.

— Це гарний револьвер. Мені просто було жаль здавати.

— Ви хотіли його затримати. З якою метою?

— Без мети. А просто так.

— Ви затримали його з метою поборювання радянської влади.

— Я не міг думати про поборювання чогось, чого я ще навіть не знаю, що воно таке.

— Організація Українських Націоналістів поборювала польську державу, так?

— Я не знаю, що робила ця організація в Польщі, бо я студент і наука забирала мені весь час.

Це був момент, коли лейтенант Служенін вирішив, що цими методами він вже дальше не зайде. Цей в'язень не мав вродженого страху перед поліційними властями. Це тільки підтверджувало тезу донощика. Це був бойовик, загартований, опанований, холодний. П'ять днів голоду не зламало його хреб-

та. Час на інші методи. Але перед тим — персвазія, згідно із інструкціями.

Служенін залишив своє бюро, зодягнувшись до виходу. По дорозі він вирішив зайти до келії в'язня Чорнія. В товаристві сержанта Шувалова, який відкрив камеру, Служенін вийшов до середини. В'язень сидів на кам'яній долівці, бо в камері не було ані ліжка, ані стола, ані крісла. На вид поліції, Чорній піднявся помалу, спертий об стіну.

— На жаль — сказав з трудом, але й із слідом усміху на устах, — не можу вас просити сідати. В пролетарській тюрмі це капіталістична вигадка і я...

— Мовчіть. Я не прийшов тут сідати. Я прийшов вам сказати, що ваша дальша доля у ваших власних руках. Я вже не буду турбуватись про те, щоб ви признались мені до членства у вашій організації та подали прізвища ваших знайомих. Я стану турбуватись про стан вашого здоров'я. Я поступав з вами чемно, але ви вперто відмовляєтесь від співпраці. Цієї ночі з вами говоритимуть інші — інакше. Я ще раз допитуватиму вас завтра. Якщо це не допоможе, ваша доля буде припечатана. Ми можемо вас тут знищити і ніхто не буде знати, ви розумієте. Якщо бажаєте змінити свою думку, то тепер є остання нагода. Я візьму вас на допит під умовою, що ви признаєтесь і дасте мені прізвища ваших людей. Отже, як буде?

В'язень дивився на нього, похитуючись на ногах. П'ять днів без харчів і без води. Він був вичерпаний фізично доценту. Все, що у нього ще залишилось — це характер.

— Йдіть до чорта — сказав так же тихо, як передтим.

Служенін глядів на нього у сильному світлі великої лампи високо під стелею і думав, що це рідкий випадок твердого чоловіка. Цікаво, чи всі вони тут такі, чи він тільки вийняток. Мовчки кивнув головою, повернувся і вийшов. Сержант закрив за ним двері і йшов побіч. Ляйтенант видав свої інструкції короткими, вриваними реченнями. Це власне була ця сторінка медалі, якої він не любив. Але вона була потрібна, ні, конечно. Вже хоч би для його власної кар'єри. Бо велика більшість його начальників дивилась дуже криво на сліди гуманності у своїх підвладних, зокрема старшин. Так само, як Служенін не міг зрозуміти, як можна виконувати акти садистичного биття в'язнів без всякого почуття гніву, чи люті до них, а просто як якийсь звироднілий тип медичних операцій на людях. Зрозуміти він не міг, але навчився це скривати. Для кар'єри.

Видавши інструкції щодо матеріялу, в якому в'язень мав

подати дані, та забезпечившись увагою, що в'язень не мав померти та що після побиття треба йому видати пів літри молока і малий кусок хліба, як перший харч на шостий вже день, ляйтенант Служенін залишив будинок НКВД. Вартові відсалютували йому, та він не звернув на це уваги.

Вечір царив над містом. Вуличні ліхтарні не світилися, бо міська електрична була знищена, але будинок НКВД мав свій власний генератор, забраний вже три дні тому назад із фабрики „Польмін”. Над містом висіла тишина і темінь, роз'яснена тільки мільярдами зір та ріжком місяця, що саме заглядав з-поза дахів будинків у східньому напрямку.

Служенін бачив це місто вже і вдень. Бачив людей. Не показав по собі своїх вражень, але ці люди були добре зодягнуті, на вид ситі, дома відносно нові, або відновлені, вулиці і парки впорядковані. Служенін був вже в цих домах і в середині. Там він власне пережив своє велике здивування, хоч і його він зумів добре скрити за своїм старанним вишколом. В цих домах була обстановка, про яку він тільки мріяв міг, навіть він, офіцер НКВД. Тут прості робітники жили краще, як партійні достойники в Союзі, квартира учителя середньої школи відповідала його уявленню про буржуазного капіталіста і поневолювача трудового люду...

Служенін, очевидно, думав. Але він давно вже навчився тримати свої думки при собі — і тільки при собі. Може тому він любив свої хвилини самоти, коли він міг думати для себе, про себе і про своє оточення. І про минуле, те, про яке він чув і те, про яке він читав, зокрема ці заборонені книги, що знаходилися повсюду в архівах НКВД, відібрані в звичайних громадян. В Одесі він начитався багато, але не завжди вірив у те, що читав. Та тут, вперше поза старими кордонами Союзу він побачив цю велику різницю між двома світами. Не тільки в матеріальному розумінні. Тут цілком інша царила атмосфера між людьми, по містах і селах. Тут люди мали світло в очах, ціль в житті, надії. Надії...

Служенін жив недалеко, на квартирі, зареєстрованій власне в учителя місцевої середньої школи, або, як люди тут звали її, гімназії. Йому дісталась ціла кімната з окремим входом від балкону і він старався бути чемний, щоб якось прокласти міст над страхом, що опанував цю рідню із його приходом. Це щойно четвертий день він у них живе, але за ці чотири дні він не зумів зробити жадного поступу у бажаному напрямку. Вони всі були до нього чемні, ввічливі, але він бачив страх в їх об-

личчях. Якось не бажав він цього. Він не бажав їм лиха, очевидно, отже чому...? Так, він особисто не бажав їм лиха, але він був представником режиму...

Ще одна тільки камениця і він саме минув неосвітлений, темний вхід до неї, коли за ним залунав тихий, але гострий наказ:

— Стой.

Служенін пристанув, як вритий. В цій секунді глухий, тупий, але переважкий удар впав на нього і перед його очима експльодувало червоне море. Але він не відчував нічого.

Вітер підхопив його постать і затягнув до камениці. Вісім кроків і мають бути східці. Є. Дванадцять степенів вниз, до пивниці. Десять, одинадцять, дванадцять, е. Тепер ці двері. Він залишив їх тільки прихиленими і вони повинні відкритись від поштовху його ноги. Але хтось міг в міжчасі сюди зайти... ні, двері відкрились, тихо, без скрипоту. Він же намастив їх вазелиною. Тепер направо, а потім ці дверцята, е. Уважно поклав ляйтенанта на простелений на землі старий коц, що його знайшов в сусідній переділці. Щойно тепер посвітив маленьким ліхтариком. Крови не було, він же вдарив кантом долоні. Але удар був сильний, може надто сильний. Але виконання було прецизне, бо ляйтенант пристанув на мент цілком рівно і спокійно. Вітер роздягнув його миттю, скинув свій одяг і перодягнувся. Блуза трохи тісна була в грудях, але він не міг нікого більше пригожого підшукати за такий короткий час. Перепоясався советським поясом, перевісив через плече ремінець, що підтримував наган, вийняв і сконтролював зброю. Це був револьвер дуже подібний до американського кольта і Вітер був з цим типом обізнаний. Тепер рівненько зложив свій одяг, щоб не пом'явся і не забрудився і присів на старому ковбані, напроти ляйтенанта. Невелике очко ліхтарика спочивало непорушно на лиці советського старшини. На скроні було видно товчок. Ляйтенант жив. Вітер не був певний, чи його удар не був смертельний, бо багато залежить від психічного стану жертви у хвилині, коли тверда, як дошка долоня паде на її висок. Сягнувши поза себе, Вітер притягнув звиток міцного, телефонічного кабеля, порізаного вже передтим на відповідні куски. Спершу руки. Зв'язав їх міцно, на плечах, безпечно, щоб ніяк їх не можна було розв'язати. До цього вжив „марсельської” ключки, в якій кожний відрух, кожне намагання розтягнути в'язи, спричиняє тільки затіснення, пропорційне до зусилля. Після того зв'язав його ноги, вище кісток. Ляйтенант мав на

собі советське білля. Вітер покрутив головою. Дивне це було білля. В Польщі найбідніші такого мабуть не носили.

Ляйтенант саме ворухнувся. Вітер знов присів напроти нього і зосередив очко ліхтарика на його лиці.

— Не рухайтесь. І не пробуйте кричати тепер. Ваші руки і ноги зв'язані. Я маю до вибору дві дороги: залишити вас живим, або зарізати.

В руці Вітра з'явився великий ніж і він мазнув по його вістрі променем ліхтарика, перед самими очима ляйтенанта. Ці очі були злякані.

— Що я з вами зроблю, залежить від вас. Тому слухайте уважно, відповідайте правдиво і скоро. У вас є чотири в'язні в тюрмі. За що...

Ляйтенант Служенін заперечив рухом голови.

— Тільки адін. Тільки адін, пока.

— Один? У мене є інші інформації.

— Ні, кажу вам, тільки один.

— Що сталося з іншими?

— Не було інших — заперечив Служенін. Чорна пивниця навколо нього, сантименти населення добре відомі, ніж у руках чоловіка, що досі виявив неабиякі здібності.

— Це віком старша людина?

— Ні, молодий.

— Прізвище Блавацький...?

— Ні, ні. Микола Чорний.

Вітер потягнув лезом ножа по своїх пальцях, не спускаючи очей з ляйтенанта. Світільце весь час ходило по його обличчі, оминаючи тільки очей.

— Чому ви тримаєте його на горішніх поверхах...?

— Ні, він в пивниці. Там є тюрма. Він там є.

— В пивниці, е? І ви хочете, щоб я повірив? Пивниця ще не є скінчена і не є приготована на в'язнів!

— Він тільки один, один в'язень.

— І в пивниці, що? — Вітер нахилився над ним. — В котрій пивниці? Там багато є кліток. В котрій?

— У третій по лівій руці.

— Брешеш — прошипів Вітер, наближаючи лезо до його лиця.

Служенін випрямився нервово, тікаючи від цього сусідства.

— Ні, ні. Слухайте, я не знаю, хто ви, але я думаю, що ви український націоналіст. Я думаю, що ви хочете врятувати ва-

шого... в'язня. Так чого мені брехати? Ви можете мене убити, коли побачите, що я брешу.

— Якщо ви не брешете, я вас не уб'ю — сказав Вітер.

— Я думаю, що ви мене уб'єте однаково, брешу я чи ні.

Вітер дивився на нього і дивувався сам собі, чому у нього не було ненависти до цього чоловіка. Але це був ворог.

— Слухайте уважно, що я скажу. Ця пивниця, тут, є відокремлена цілковито і ніхто про неї із теперішніх жителів цього дому не знає. Ви є зв'язані і крім того я вам замкну уста. Ви не зможете кричати. Якщо я не вернусь сюди, щоб вас випустити, ніхто вас тут не знайде, у всякому разі не так скоро, щоб вас врятувати від смерти з голоду. Тому я хочу, щоб ви зрозуміли, що кожна фальшива інформація від вас, на основі якої мені не вдасться виконати мого завдання, може легко закінчитися вашою смертю. Ви мені досі дали правильні відповіді, я міг їх проконтролювати. Моїм завданням є звільнити в'язня Миколу Чорнія. Якщо ви хочете жертвувати своїм власним життям за нього, ваша справа. Я просто не виконаю завдання і все. Але якщо я його звідтіля дістану живим, я вас пущу вільно. Ви зрозуміли?

Служенін притакнув серйозно.

— Цей в'язень є дуже послаблений, бо він не дістав їжі вже шість днів. Щойно завтра ранком передбачається для нього молоко і хліб. Але сьогодні... опівночі він буде битий. Це тому, — поспішився Служенін, запримітивши зміну на обличчі чоловіка, що сидів перед ним, — це тому, що він не хоче нічого сказати!

Вітер глянув на свій годинник. Пів години перед дев'ятою.

— Битий, кажете. Краще, щоб його не рухали. Хто видав наказ його бити?

Служенін ковтнув слину.

— Яка ріжниця, хто. У нас є система, ми йдемо за нею. В'язень є дуже послаблений, без їжі. Як він зможе йти з вами, я не знаю. Ви... один, чи вас більше?

— Нас більше, як ви уявляєте.

Служенін помовчав і покрутив головою.

— Ви взяли мій однострій, тому я думаю, що ви один хочете зайти до середини. Вам не вдасться. Вартові впізнають, що це ніхто із наших, а позатим ви не володієте нашою мовою.

Вітер перевів ліхтарик на його очі і Служенін примкнув їх від яркої точки світла.

— Ви лі думаете, што я пасмел би драться туда, не зная

русскаво языка? Лейтенант, лейтенант...! Я вивчив вашу мову вже роки назад. Тільки я думав одного дня йти туди, до вас, не думав, що ви прийдете сюди, до нас.

— Все таки, вартовий сержант вам не видасть в'язня.

— Це ви вже залишіть мені. Ви кажете, він у третій клітці, по лівій руці. Де є ключі до кліток?

— Є тільки один ключ, у вартового сержанта. Цей ключ відкриває всі клітки.

Вітер притакнув. Так було, змін не введено ще жадних. І все таки він не був певний. Пересічний польський поліцист був би не сказав слова, хіба під абсолютною загрозою, був би бундючився, відгрозювався, а цей советський офіцер поліції сприймав це майже байдуже. Він так і сказав йому свої думки.

Служенін вислухав і щось на подобу усміху перейшло по його устах.

— Ви не розумієте. У нас система. Система працює добре, для безпеки держави. Пощо мені докладати туди якісь індивідуальні прикмети? Ми переможемо все, бо така система. Чи нам попадеться один в'язень більше, чи менше, не грає ролі для нас. Система вибере всіх.

Вітер думав над його словами і над його самовпевністю. Може для Азії їх система й добра, але в Європі індивід завжди грає велику роль. Чи тут ця система дасть собі раду, покаже щойно час. А покищо треба було йти, бо продовжувати цю історію не було змислу.

— Як узброєна варта?

— В будинку ходять з наганями. На вартовій кімнаті є фінки. Кожний вартовий має одну.

— Якщо я постукаю у двері, що станеться?

— Вартовий вигляне у віконце і якщо повірить вам, відкриє двері.

— Один вартовий?

— Звичайно, один.

— Де інші?

— На вартовій кімнаті тримає службу сержант і ще один вартовий. Міняються тепер кожних шість годин, чотири зміни.

— Ви дуже ввічливий, товаришу лейтенант.

— Ніщо не зміниться від того, що ви мене поб'єте, щоб дістати ці самі інформації.

Вітер піднявся.

— Мені цікаво, як поведуться із вами ваші, коли вас знайдуть після цього всього.

— Ніяк. У нас таке траплялося давніше.

— Значить, ваша система на все готова.

— Система є система. Вона сприймає удари і вона знає, що вона мусить їх сприйняти. Але накінець система перемагає і який нарешті інтерес у нас до того, що тут і там станеться щось поза її контролю.

Вітер усвідомив, що цей чоловік говорить йому велику правду. Що ця система справді обрахована на величезні простори, на величезні зрушення і на довгі роки. Вдарити її не можна поодинокими випадками тут і там. А зрушити її з основ можна тільки рівнорядними зусиллями, іншою, новою великою системою, так само послідовною і впертою і жорстокою у своїй бюрократичній безмилосердності, як і вона сама. Та це думки на пізніше.

— Я мушу вас тепер залишити. — Вітер вийняв хустину і скрутивши її в клубок вклав Служенінові в уста і перев'язав другою хустою лице тісно і справно, як професіонал. Тільки очі лейтенанта рухались за ним у світлі ліхтарика. Тоді залишив пивницю.

8.

Високо, під стелею горіла одна лампа. Хоч вона була велика, її світло мало однак помаранчевий тон, бо привезений генератор не міг дати більше енергії на цей будинок, а міська електривня ще не працювала. Це світло не доходило до всіх закутків цементової камери і в одному з них трудно було завважити скулену людську постать, з головою опущеною на груди.

Дим сидів у стані півсну. Всі його життєві функції завмирили. В ньому блимала ще іскорка існування, якою він послуговувався, щоб деколи надати поштовху своїм приспанім думкам, але це було і все, на що він міг здобутись. Шостий день без харчів. Шостий день у нервовому вичерпанні. Шостий тільки день, а скільки ще перед ним...?

Перед хвилиною його власний палець прикликав його до свідомости. Перед його сонними очима, вказаний палець його правої руки став корчитись, згинатись, р у х а т и с ь. Дим пробував піднести голову, але це виявилось понад його сили. Тільки очі звів до свого пальця. Що за відрух! Адже це... це палець,

що звук тягнути язичок зброї. І не забув. Патетичний відрух перед повною смертю...? Котра мозкова клітина пригадала собі його у цій понурій камері? Останній відрух...

Інша мозкова клітина викликала інший образ. Навколо сонце, ліс, зелень, життя. Вільне життя — на волі. І в небезпеці. Кожної хвилини може надлетіти смертельна куля. Поліція всієї держави шукає за ним. Але він сміється. Він молодий, здоров — і на волі! Смерть...? Можливо, але це буде тільки хвилинка, така коротка, що навіть бистрий мозок підпільника не відчує цього останнього болю.

І цей образ починає темніти. Його заливає помаранчева сутінь камери. Брудна, незаметена і ніколи не мита долівка з холодного цементу. Такі ж стіни. І найменшої надії на цей короткий, останній відрух, що при його допомозі можна втекти із сміхом із лабет найкращої навіть поліції...

І як це сталось...? Тисячі разів цей образ ставав перед очима душі і тисячі разів запитував себе в'язень, чому він голими руками не кинувся на своїх двох ескортантів і чому він не спричинив цього останнього блиску свідомости таки там, на місці, надворі, серед людей, на волі!

Він не знайшов відповіді. Йому просто не вірилось, що це серйозне, що його насправді арештували, що його ведуть і що його не випустять. І зловили його в один із цих нечисленних моментів, коли він був духово не при зброї... Бо й навіщо? Польщі вже не було, польська поліція йому не могла загрожувати. А ця нова...? Вони ж щойно прийшли, звідкіля їм знати...?

Хтось мусів сказати їм. Хтось мусів показати на нього. Якийсь ворог. Цілими годинами роздумував Дим спочатку, щоб знайти цього чоловіка. Переходив в уяві постаті всіх своїх знайомих, всіх своїх приятелів і навіть рідних — і не дійшов до нічого. Йому в голові крутилось від цього інтенсивного думання — а проте не знайшов нікого. Ніхто не був би здібний до такої підлоти.

Та все таки — хтось показав!

Думав про це Дим тоді, коли ще думати міг. Сьогодні шостий день без харчів, шостий день у цій пивниці. Якщо хтось голодує для справи, з власного переконання, може це інакше. Але якщо хтось сидить у тюрмі, без денного світла, без свідків і без потреби в цьому ув'язненні, тоді, коли навколо радіє вільний світ, коли хтось роздумує і виїдає свої залишки спокою думками про причину, мотив і зрадника — то це інша справа. Тоді дні множаться вдвоє і втрое, сили тікають надто скоро

і все, все помалу завмирає. Вони його ще не били, не катували, але цього їм і не треба було. Вони його нищать помалу, без емоцій, без лайки, цілком неособово, так, неначе б він був тільки ще одним предметом в обстановці цього будинку. Коли все життя з нього вийде, цілком чужі люди, з Азії, прийдуть, за ноги і руки винесуть його мертве тіло і вкинуть в якусь яму, що матиме різкий запах сирі, розритої землі. А зрештою, яке йому вже тоді діло до себе самого...?

Такі думки блукали по голові Дима у хвилинах, коли якась іскорка забутої ще енергії запалювала цю, чи іншу клітину його мозку. Він мав багато часу минулими днями і ночами, що їх й так відрізнити не можна було під світлом цієї слабкої лампи, а пізнавати він навчився тільки по зміні варти, яка кожного ранку робила великий обхід порожніх ще пивниць. Важкий був стукіт їхніх чобіт, інакший від легких польських черевиків.

Коли відкрився замок у дверях із скреготом старої ржі, Дим навіть очей не підняв вгору. Пощо. У камеру зайшов вартовий, пристанув у відкритих дверях, розглянувся, задовольнив мету своїх відвідин і знов скрегіт замка сповістив, що все по-старому. Так було досі і так буде дальше — до кінця. Дим, не цей Дим, що гуляв по вільному полі, але цей Дим, що сидів у кутку камери, відчував, що його кінець недалеко. Він відчував настирчиві питання своєї підсвідомости, чому це так, чому так все навколо, в його організмі завмирає, чому умирають нечутно, без скарги його останні надії? Ще десь у ньому зберігався інстинкт життя, і він власне поштовхував рештки думок Дима на питання без відповіді. Ще десь у закутках його організму боронились останки інстинкту самозбереження, але він не міг їх вже підсилити. У нього вже ніщо не залишилось. І він часом похитував головою заперечливо, відмовляючи невидному дискутантові решток права закликувати його до надій і життя. Кожне наступне розчарування приносить тільки більше гіркого посмаку повної поразки, цілковитої життєвої прогри.

Скільки часу минуло, він не знав і не звертав на це уваги. До раннього тупоту важких чобіт ще далеко. І може — може він не буде його вже й чути. До решток його свідомости продістався глухий звук, інакший, як все інше, що він тут чув, але він не реагував. Це не було вже для нього. І він не реагував, коли знов заскреготів старий, польський, а може ще й австрійський замок. Скільки ж бо займанщин перейшло по цій українській землі за коротке півсторіччя!

Двері відкрились широко. Шорох пішов від них, щось гепнуло об землю.

Притаскали нового в'язня. Свідомість Дима ожила на цей момент. Притаскали й кинули сюди нового в'язня. Товариша недолі. До ще одної могили, а може їх разом, незнаних собі, притулять в одній ямі, коміть головами, в подертих рештках одягу...

Хтось прикучнув перед ним, чиясь тверда долоня вдарила в лице одне, друге, змушуючи відкрити очі. Однострій варти, і чого вони хочуть від нього...?

Щось тверде, болюче вперлось між губи, притискаючи їх до зубів, розхилиючи насилу... харч? Га, га, тепер він вже не хоче нічого, нічого. Він вже не потребує і не хоче нових страждань початкового голоду, ні. Ні.

Та сила вартового не знищена голодом і нервами. Він вперто робить своє. Щось холодне вливається між зуби і як через мряку Дим усвідомив, що це смак алькоголю, слабкого алькоголю і як добре його ковтнути... В одній секунді він хотів відмовитись, стиснути горло, виплюнути цей плин, але не знайшов енергії. Вони зможуть тепер з ним робити, що захочуть, він не має сил...

У грудях щось ожило. Плин пройшов просохлим горлом до шлунка, Димові здавалось, що хтось розклав внутрі його організму теплу ватру і її полум'ям гріє щораз більше, щораз міцніше... Чи це так виглядає повернення до життя? Що вони хочуть з ним зробити...?

Сильні рамена підхопили його і поставили на ноги. В голові завертілось і Дим обсунувся вздовж стіни. Сильні рамена стримали, поставили ще раз. Чиясь обличчя, чуже, в однострою воорога, замайоріло перед його очима. Хтось щось настирливо говорив до нього і мова ця не була криклива, лайлива, важка.

— Ми маємо мало часу. Або ти зберешся до купи, або згинемо тут обидва.

Димові завертілось в голові знов. Та цим разом не від переживань, а від якогось, цілком досі незнаного почуття. Може таке відчуває тонучий, коли несподівано, вже після втрати всіх надій, дужа рука підриває його із води на повітря, може таке відчуває смертний засудженець, коли в останній хвилині спізнений післанець стримує чорнозодягнутого ката і його руку у чорній рукавичці перед виконанням цього одного руху, що відділяє людину живу — від мертвої...

— Пий ще — наказав Вігер.

Дим станув на власних ногах. Вітер відчув цей зрив зусилля, це психічне пробудження і зрозумів його правильно. Дим слухняно випив майже всю пляшку, в якій Вітер розпустив приготований порошок.

— Можеш йти зо мною?

Замість відповіді, Дим зробив крок, два, захитався, але втримався на ногах. Звідкілясь у нього брались нові сили, яких він ніколи в собі не сподівався за останні години. Вітер пішов попереду і Дим вийшов за ним крізь широко відкриті двері камери, ледве кинувши оком на постать вартового, що лежав непорушно в куті. В будинку було підозріло тихо. Але Вітер йшов певним кроком до східців, там зачекав, щоб допомогти Димові вийти нагору і далі йшли вони коротким коридором — до виходу.

— Ніхто... нас... не... зупиняє — шепнув Дим холодними губами.

— Система — сказав Вітер і хоч Дим не зрозумів нічого, кивнув головою, не зупиняючись на дальшій втраті енергії шляхом непотрібних питань, наприклад, яким робом Вітер зодягнувся в однострій їхнього старшини.

Коли переходили повз вартову кімнату, Дим помітив непорушну постать службового сержанта, у кріслі, із похиленою дивно головою і звисаючою рукою.

— Мертвий... — шепнув майже тільки до себе, розглядаючись навколо непевно в цій абсолютній тишині.

— Я не знаю — відповів Вітер. — Зрештою, яка ріжниця.

Ворота на вулицю були відкриті, тільки прихилені. Вітер вийшов безпечно і Дим вийшов за ним, не довіряючи своїм змислам. Він був на волі! Вітер закрив ворота за ними дуже уважно, ключем і викинув цей ключ у міський канал. Будинок НКВД залишився за ними і на горішніх поверхах ніхто ще не знав, що сталося внизу. Там працювали їхні старшини, укладаючи пляни пристосування випробуваних метод советської поліції до новоокупованих українських земель, „визволених” від решток надій на кращу долю.

Свіже повітря, почуття волі і рятунку, та напиток зготовлений Вітром завернули Димові в голову. Він захитався, але Вітер, уважний на кожний його рух, підтримав його.

— Можеш йти?

— Можу. Я не слабкий, тільки в голові... так шумить.

Вітер провів його бічними, темними вулицями вздовж Трускавецької вулиці, аж до річки Тисьмениці. Там, зараз же за

мостом стояв возик запряжений у два баскі коники. Візник прийняв їх мовчки.

— Галопом до Доброгостова, знаєте до кого.

Це все, що Вітер потребував сказати. Дим стримав його на хвилинку.

— Я не подякував вам...

— І я не дякував, пам'ятаєш?

— Але я...

— Немає тепер часу. Говорити будемо пізніше.

Дим видряпався при допомозі візника на возик, накрився коцом від холоду і доторкнувши свого густого заросту подумав, що варто було б обголитися. З цим і заснув, вколисаний іздою.

Вітер вернувся у місто. Без труду зайшов до відомої собі пивниці. Без труду знайшов свого в'язня, якому посвітив у вічі, сідаючи напроти нього. Вийняв йому хустину з уст і кинув побіч.

— Ви сказали мені правду.

— Ви... були там? Звільнили в'язня...?

— Так.

— Це неможливо — потряс головою лейтенант Служенін.
— Наша система...

— Товаришу — перебив йому Вітер. — Системи створені людьми. І людьми можуть бути знищені. Що мені тепер з вами зробити?

В'язень мовчав, але його очі бистро вдивлялись в темну пляму обличчя, що видніло побіч.

— Ви могли не прийти сюди — озвався тихо. — Але ви прийшли. З наміром убити мене...?

— Я ще не знав, який у мене намір, коли я йшов сюди. Передше я думав залишити вас тут. Але я змінив свою думку. Ви мене не ошукали. Я й вас не хочу ошукати. Якщо я вас звільню звідсіля, ніхто не знатиме про це, що сталося, тільки ви і я. Ніхто не знатиме, звідкіля я взяв однострій, тільки ви і я. Вам нічого не зроблять. Але я за це чогось від вас хочу.

— Я не знаю, чи я зможу це зробити, навіть за ціну мого життя.

— Ви зможете, якщо захочете. Я потелефоную до вас через пару днів, або зайду на вашу квартиру і ви мені тоді скажете, хто зробив донос на в'язня Чорнія. Це все, чого я від вас хочу. Тільки прізвище.

— Я можу відмовитись...

— Очевидно. Ви можете відмовитись — погодився Вітер.
— І тоді ви повідомите мого начальника, що я дозволив собі взяти...
— Ні. Я цього не зроблю.
Служенін вп'ялив у нього очі.
— Тоді як ви хочете мене змусити, щоб я видав вам службову тайну?
— Я не хочу вас змушувати.
Вітер піднявся і роздягнувся з однострою, та переодягнувся назад у свій одяг. Тоді розтяв в'язи лейтенанта і подав йому його одяг.

— Зброю знайдете на найвищій східці при виході з пивниці. Бувайте, мені пора йти.

Ліхтарик погас і шорох кроків втих. Служенін в кромішній темряві потряс головою над всім, що він пережив цього вечора і став одягатись. На найвищій східці знайшов свій наган і вложив його назад у кобурю. На своїй квартирі він випив дві повні чарки горілки і довго ще сидів, роздумуючи про все пережите та переконуючись сотий вже раз, що він цілий і живий, і здоровий, і що його життя висіло на волоску — вперше в його житті.

Пів години пізніше в нього з'явився вояк із будинку НКВД. Служенін, що якраз роздягся до сну, дістав наказ негайно явитись в будинку. У місті проголошено повний алярм.

На устах лейтенанта виднів іронічний усміх і він зловив себе на тому, що він цілком не співчував своїй поліційній установі...! Він пообіцяв воякові явитись там негайно і зодягнувся наново у свій однострій. Коли переглядав револьвер, ствердив, що таємничий підпільник навіть всі набої залишив йому у зброї. Служенін був чистий, як сльоза.

А сліз багато було у будинках його служби.

9.

Тиждень після цих випадків молода дівчина принесла усну пошту до тети, яку Вітер мальтретував своєю присутністю. Опівночі Вітер сидів вже напроти свого зверхника, старшини з Визвольних Змагань і слухав на вид уважно, всього Отченашу, що його йому переслала Організація. Що він не узгіднив своєї ак-

ції із ніким, що він ризикував своє життя, не приготувавши нікого на це, не приготувавши шляху відступу, не приготувавши допомоги, що він залягував цілу советську сітку поліції на терені всієї Західньої України без найменшого порозуміння із керівними людьми Організації, що він став ненадійним, безконтрольним, емоційним бойовиком і що в логічному наслідку Організація є змушена заморозити його на довший час за Сяном, куди йому треба буде вибиратись через три-чотири дні, як тільки повідомлені будуть пересильні пункти.

— Мені дуже прикро, що так сталося — заявив наприкінці від себе сотник. — Я, особисто, думаю, що ви зробили неабияке діло. Але Організація це так як військо: на власну руку ніхто не може працювати, бо настане хаос.

Вітер поважно притакнув рухом голови і не сказав нічого. Сотник піднявся і своїм звичаєм пішов по кімнаті. Його руки були нервові, його хода нерівна.

— Чорт його знає, чому завжди я мушу виконувати неприємні завдання — озвався нарешті десператно. — Чому я мушу вам це сказати?! Їм легко передати мені, але чому власне мені...?!

— Організація, це так, як військо. Наказ згори і послух здолу — поміг йому Вітер, цілком не зворушений дотеперішнім Отченашом.

Сотник станув перед ним.

— Вам легко кепкувати, правда? Вони вас висилають за Сян, ви розумієте? Саме тепер, коли нам тут треба найкращих людей!

— Вони пригадають собі мене, як прийде потреба.

— Може, але через Сян це не прохід по Стрийському парку. Вже падуть люди на цих переходах!

— Я не впаду.

— О, о, ще один герой мені знайшовся. Так ніби большевицькі кулі не для вас! Не такі вже впали з рук анонімних азіятів...!

Тепер Вітер піднявся. З його обличчя важко було здогадатися, що він думає.

— Якщо це все, то я ще тільки зголошусь по кличку на зв'язок. Що є з Димом?

— Він мусить прийти до себе. І тоді теж за Сян. Він тут скомпромітований.

— Я можу взяти його із собою.

— Він ще не цілком здоров.

— Я можу зачекати. Тиждень, два.

Сотник здвигнув плечима.

— Я скажу де треба. Прийдіть через три дні. Ви вже на новій квартирі?

— Так, але не там, де мені вказали. Смішака знає, де мене знайти. Якби було треба. А так... я прийду через три дні.

Ще два тижні пізніше Вітер із Димом були вже в дорозі. Тільки тепер вже не можна було їздити сільськими фірманками. Занадто густо стояли советські застави між селами, у лісах, на всіх можливих шляхах і дорогах. Вони пристосовували одну із своїх випробуваних засад: убити всяку свобідну комунікацію між селами і не буде можливости для жадного повстання. Тому Вітер і Дим маршували пішки, від точки до точки, від села до полонини і з полонини на наступний верх. Марші були важкі, Дим ще не цілком прийшов до себе і здебільша вони мовчали. Дорога забрала їм тиждень часу, впродовж якого вони проклали ногами ціле Підкарпаття і сьомого дня під вечір обережно всунулись в затишний оборіг під лісом, недалеко від надсянського села. Ніч заповідалась суха і холодна, і оборіг їм усміхався, гарантуючи тепло та сусідство лісу. Перед північю однак Вітер розбудив Дима.

— Я йду до села по зв'язок. Не стрель у мене, як буду вертатися.

Дим мовчки кивнув головою. Останні дні він взагалі мовчав більше, як навіть Вітер від нього сподівався. Це недобре, коли молода людина маршує цілими годинами без одного слова, задивлена у землю і заслухана в ритм своїх власних кроків.

— Що тобі — спитав Вітер. — Хворий?

Дим покрутив головою заперечливо.

— Не думав, що буду тікати від них... замість постріляти як собак.

Вітер присунувся на мент ближче.

— Ленін сказав: крок назад, два кроки вперед. Чому нам не бути такими мудрим?

З цими словами й пішов. Поля темні, ні живого духа. Револьвер у долоні, очі і вуха відкриті. Зорі світять, можна йти. Зправа кущі, знайшов потічок і вздовж нього стежину. Йшов тихо, як дух, по м'якій землі, з привички стаючи спершу на пальці, потім на цілу стопу. Таким робом не чути було удару черевика об землю і хід був гнучкий, пливкий. Вітер віяв від заходу, слабкий, ледве помітний.

Вітер пристанув. Почув голоси спереду. Кущі давали при-

слону, він міг просунутися далі непомітно. Стежинка входила в польову доріжку, доріжкою йшли дві тіні. Розмовляли голосно, російською мовою. До зір матово блищали два кріси, перевішені через плечі. Не так, як місяць тому назад. Вже навіть полями ходять на стежі.

Два пограничники перейшли і розпливлися в темряві. Вітер пішов обережно далі, доки не замайорили в темряві перші хати села. Його поінформували про хату між двома великими липами, вона тут і була, тільки щось стримало його. В темряві щось стовбуріло на дорозі, перед обійстям. І навколо вили собаки. Щось не було так, як Вітер очікував і це вистачило, щоб він прийняв відповідні заходи.

У хаті світилось. Крізь маленькі, селянські вікна, світло падало надвір, із всіх вікон. Це теж незвичайне. Селяни ошаджують лампи і нафту. Ніхто не живе нараз у всіх кімнатах.

Вітер підійшов ближче, щоб переконатись, що надворі стоїть вантажне авто. Оминув його боком і під тінню саду дістався до хати. Ясно світилось у світлиці, ясно світилось всюди і чути було тихий плач. Оминаючи світло із вікна, Вітер одним оком заглянув до середини. Вистачили йому три секунди, щоб зорієнтуватися, чому плач і чому вантажне авто на дорозі. Селянська родина була арештована для вивозу. Молодий ще газда збирав по хаті одіж, жінка помагала йому, заливаючись слізами, двоє малих дітей, хлопчик і дівчинка, сиділи на лаві, плачучи вголос. Два енкаведисти стояли з крісами в руках, поганяючи їх до скорішого виїзду. Три наступні секунди Вітер втратив на те, щоб усвідомити собі болічу правду: втратиш волю, втратиш все. На твоїй власній землі, у твоїй власній хаті москаль буде тобою командувати, тебе арештувати і вивозити розбудувати свою московську промисловість в Сибіру.

Але Вітер, крім думок, займався також ще дечим іншим. Зайшовши автомашину з-заду, постукав колодкою револьвера в дерево. Тишина, тільки з хати чути плач. А потім дверцята з авта відкрились і з шоферки зістрибнув третій москаль. Хвилинку стояв він, розглядаючись, нарешті подався помалу до заду поглянути, що таке стукало в авто. Вітер парнув його по голові без найменшого милосердя, коротким, гвалтовним ударом. Непритомного, або неживого, відтягнув під пліт і залишив в його тіні. Тоді подався під хату. Там пакування добігало кінця. Двері до сінок були відкриті і він зайшов туди обережно. Селянські двері з сінок до хати не мали клямки, але заставку, що підносилась за потиском великого пальця на лопаткове ло-

жище. Хто знає такий замок, може відкрити його без найменшого шороху. Вітер знав. Але двері рипнули, коли він відкрив їх перед собою. Обидва москалі повернулись до нього нервово.

— Рукі вгорх і ні **чи-чирк!**

Вітер ніколи не чекав на виконання своїх наказів. Він завжди діяв разом із своїми словами. І це йому оплатилося і в цьому випадку. Один з енкаведистів опритомнів скоріше і зірвав з плеча кріс, та Вітер був вже перед ним за цей час і вдарив його револьвером почерез лице, аж кість хруснула, подавшись. Другий не зробив нічого, але Вітер його не залишив. Такий самий удар поклав і його. Діти вмовкли, селянка перестала плакати.

— Я вспів на час, хоч, бігме, не знав того наперед — сказав їм Вітер. — Як думаєте, куди краще, за Сян чи на Казахстан?

Газда прийшов до себе скоріше, як його жінка.

— Ми вже гей би спаковані. А-ну, Катре, бери дітей, нема що чекати! Бог нам післав цього чоловіка! А, слухайте, надворі авто...!

— Я там був — заспокоїв його Вітер. — Зі мною є товариш, за півтора кілометра звідсіля, на полі чекає.

— То йдіть по нього, друже, а скоро! Ходіть надвір, я вам покажу, де ми зустрінемося.

Його жінка тим часом бігала по хаті то з плачем, то із сміхом, не знаючи, що брати, а що лишати. Нарешті побігла по сусідів, щоб забрали та переховали, може вернемося...

Вітер застав Дима із пістолею в руці. Він не спав.

— Все в порядку...? — спитав.

— Очевидно, чому ж би?

— Мені якось неспокійно було чекати. Я вже навіть хотів піти за вами. Справді все у порядку?

— Якщо не рахувати трьох енкаведистів, що забирали родину на Сибір, то все в порядку і зараз же переходимо Сян.

Дим обтріпав сіно із себе.

— Я знав, що щось коїться. Чоловік починає жити, як ворожка, відгадуючи все наперед. Я готов, ходімо.

— Ти дійсно готов...? Треба перебристи воду на другий беріг. Не послаб?

Дим здвигнув плечима.

— Не можу сказати, що я чуюся як спортовий змагун, але дам раду. Я мушу дати раду. Інакше, як я вернусь, щоб зробити тут порядок...?

Біля великої груші на роздоріжжі зустрілись всі разом

Газдиня далі плакала, діти попхенькували за нею. Господар щось їй тлумачив, але це не помагало. Вона залишала хату і господарство на призволяще і чи на Сибір, чи за Сян, для неї сам факт був трагічний.

— Не плачте, ви скоро повернетесь і все буде гаразд — заспокоював її Вітер.

— Звід... звідкіля ви знаєте? — шльохала газдиня.

— Я мушу знати. Я веду вас туди і, очевидно, мушу привести назад.

Вона ще дивилась на нього у темряві, з відкритим ротом, коли група вже маршувала до ріки.

— Я знаю таке місце, що можна перейти лише по коліна у воді — говорив по дорозі господар.

— Очевидно, якщо не буде сторожі над рікою — завважив Вітер.

— Не буде — твердо впевняв газда. — Цієї ночі не буде.

— Звідкіля ви знаєте, що не буде?

Газда взяв Вітра за руку.

— Я попросив хлопців, щоб підпалили сільраду. Як ви пішли по вашого товариша. Ще не горить?

Вітер пристанув і оглянувся. Над селом ставала заграва і здалеку донісся тривожний гомін дзвона.

— Горить.

— Ну, то хлопці справилися.

— Та чи це нам pomoже...

— Поможє — твердо запевнив газда. — Вони до вогню біжуть, як бідні до кухні. Ми вже раз вогонь зробили, підпалили хату одного польського кольоніста, що дуже нам заливав гарячого сала за шкіру за Польщі. Збіглися всі енкаведисти і пограничники на п'ятнадцять миль навколо питати, що сталося і чому горить. Вони бояться, щоб з того не розпалився вогонь контрреволюції, казав наш панотець.

— Гм — відказав Вітер багатомовно на те все. В селі пожежа розгорілась надобре, а вони йшли собі до ріки, як на прогулянці.

Газда, що йшов перший, подав знак спереду. І сам принішк до поля. Газдиня пригорнула дітей, Вітер і Дим прилягли з пістолями в руках. Оподалік бігли якісь постаті по полі, минули їх боком і зникли в темряві, в напрямку села.

— Не казав я? Біжуть, як по свячену воду.

Вітер сам собі не вірив, що годину пізніше, навіть не цілу годину, вони перейшли Сян. Перейшли вбрід, замочившись не

вище колін. Він і Дим понесли дітей на руках, газда пробував дорогу в темряві у воді, газдиня замикала похід. Німців зустріли пів години пізніше по другому боці, на дорозі. Над'їхали на колесах, з ліхтарками. Зупинились, глянули, підстаршина розсміявся.

— Українер? Фон дер андерен зайте? З другого боку?

Вітер поінформувався і пограничники від'їхали. Газда і його жінка не хотіли вірити.

— Та то люди, як Бог приказав — сказала господиня з переконанням. — Може й добре, що ми прийшли тут, як думаєш Іване?

— Сиди тихо і молися Богу. Куди ми тепер йдемо?

— До найближчого українського комітету.

— Українського комітету...?

Переночували у вїта в найближчому селі і другого дня ранком розпрощались. Вїт обіцяв завезти їх куди треба, Вітрові і Димові дорога була у Краків.

У поїзді сиділи обидва, кожний із своїми думками. Вітер відчував, що якийсь порядок у своїх думках треба зробити із Оленкою. Вона надто часто виринала перед очима його душі, щоб це можна було дальше ігнорувати. Він був свідомий, що його тягне до неї. Йому хотілось з нею бути разом, гурорити, може взяти її за руку. А дальше? Він підпільник, його життя зумовлене діями, що ніяк не погоджувались із уявою про сімейну суцільність, про якесь особисте щастя, спокій... Найгірше, що він не тужив до такого сімейного життя. Було б гарно, якби Оленка могла бути із ним, всюди там, де він бував... Та це неможливе. І що тепер...?

10.

Полагодивши у Кракові доручені собі справи, тобто зголосивши свою присутність у зацікавлених колах, Вітер перебув день неспокійно і вечором всів до поїзду в напрямку Кросна. Вже у поїзді завдав собі питання, чи він справді хоче туди їхати і бачитись із нею, чи робить він це тільки з почуття обов'язку і якщо так — якого обов'язку?

Не вирішив цієї справи сам із собою протягом всієї дороги. До Кросна приїхав пізно вночі, не так змучений, як схвильо-

ваний. Що ближче було містечка, тим більше він відчував якийсь неспокій. Очевидно, це тому, що він не знає, що зробити, що їй сказати, навіть, як з нею вітатися. Може на місці знайде якусь розв'язку. Смішно йому було в хвилинах самокритики. Великий хлоп, тридцять п'ять років, старий підпільник і не знає, що сказати молодій дівчині. Смішно і глупо.

Тому приїхав до Кросна подразнений і невдоволений. Чув, що може легко осмішитися. Наприклад, він прийде з емоціями, а вона гляне холодно і питає: о, ви тут? Або він прийде холодний, а вона тепло усміхнеться і витягне рамена. Що йому робити тоді? Пригортати її до себе? Адже це буде однозначне з визнанням любови. І що далше? Ех, лихо якесь...

Ще більше позлостився на себе самого. На станції мав навіть охоту зразу ж купити поворотний квиток до Кракова і забути все. Але — це не підходило його відкритій натурі. Приємно, чи немило — але він якось мусить собі дати раду.

До Кросна приїхав пізно, але підпільники всі однакові: для них пора дня і ночі не грає ролі. Його знайомий теж був у підпіллі, хоч не на якомусь видному становищі. Його завданням було „бути” і становити звено ланцюга зв'язку — про всякий випадок. Тому Вітер, коли вже раз вирішив, що зробити, пішов до нього навіть в цю нічну пору без стриму. Він, тобто його знайомий, недавно оженився і правдоподібно не буде дуже радий цій нічній візиті, але, на думку Вітра, завтра теж буде ніч. Очевидно, хату застав вже у темряві, але проте постукав, бо раз прийшов, куди тепер дітися?

Постукати мусів ще й другий раз і третій, заки неспокійний голос із середини вирішив спитати його про особисті дані.

— Я, Вітер.

— Вітер...? О..., — двері відкрились, його товариш стояв у хаті в піджамі, а його молода дружина саме перекрутила електричний контакт, щоб видно було нічного гостя.

— Дай Боже щастя — привітав господар, без ентузіазму в голосі і поведінці, бо така вже доля, що коли молодий підпільник оженився, перед ним стають цілком інші життєві проблеми і цілком інші обов'язки. Передусім немає вже батька і матері, щоб давали їсти і зодягали члена підпільної армії на свій кошт, щоб син міг безтурботно вести боротьбу за Україну. Тепер треба думати про це самому, а чого доброго ще й власні діти принадобляться, про що воно, згідно із законами природи, цілком не важко.

— Я так тут потрібний, як діра у мості — щиро заявив

Вітер на самому вступі, — але щоб вам якось легше жилося, привіз вам дещо з Кракова.

Передав молодій господині харчовий пакет, міняючи її артистичний усміх на щось більше щире, українське і повертаючись до господаря, що саме поклав руку на його плече.

— З Кракова...? Я думав, що ти... звідтіля! Вона ж туди пішла!

— Очевидно, що я звідтіля... вона пішла? Хто!?

— Оленка ж, розуміється. Сиділа, сиділа, нарешті не витримала і, коли трапилась зв'язкова група через ріку, вона пішла з ними, за тобою!

Вітер опустив рамена додолу. Всі троє вмовкли і кожне на свій лад переживало новину і її удар для Вітра. Він перший озвався.

— Там починає бути гаряче. Там починаються арешти. Саме замикають всіх колишніх польських поліцистів і суддів, адвокатів... Скоро прийде черга на нас. Я ж тому її привів сюди, щоб зберегти...

— Це, що й ми їй говорили — вмшалась молода господиня, загортаючись тісніше у свій шляфрок від нічного холоду. — Але вона вирішила, що її місце з вами і...

— Олег, повір мені, що я зробив все можливе, щоб її стримати, але вона доросла людина, що я міг зробити? Вона говорила, що ти у небезпеці весь час, а вона сидить тут без діла, знаєш, як це говориться, ти повинен розуміти.

— Коли вона пішла... туди?

— Коли...? Чекай, це буде минулого тижня у п'ятницю, так, у п'ятницю, тобто три дні вже.

— Якраз, як я переходив сюди... — Вітер сухо засміявся.

Господар хати вирішив взяти справу у свої руки, за якимось логічним порядком.

— Слухай, кобіто — оглянүвся за жінкою. — Не стій даром. Дай щось їсти, постав каву, а я поставлю пляшку і тоді поговоримо на розум.

Вітер хотів відмовитись від усього, але забракло йому сил. Змучення опанувало його якоюсь непереможною хвилею так, неначе ґрунт обсунүвся з-під ніг і він не мав сил стати просто. Сів до столу з цими добрими людьми, випив каву, з'їв щось і разом з ними пішов спати, у вітальній кімнаті на софі, очевидно, і сам.

Вони заснули скоро, але він не міг. Лежав горілиць і думав, думав про своє життя, про пройдені роки, про свою першу

любов і її втрату і про все, що скоїлось з ним з того часу. Очима душі вичарував перед собою образ її лица і питав її всотеро, що вона про це все думає, що вона на це скаже, адже вона мусить бачити, що з ним діється, вона ж там, звідкіля все видно. Та її лице було усміхнене і її очі дивились на нього з все-світів спокійно, рівно, неначе з-поза шкляної, непрохідної шиби. Вона не гнівалась на нього і вона не плакала за ним. Там плачу не знають, там же вічний рай. Може вона й забула про нього...? Про що вони там думають, чим вони живуть, чого чекають?

І чим живе він тут...? На що він чекає? Йому тридцять п'ять років. Він тепер в силі віку. Ще п'ять років і його життєвий шлях почне йти вниз. Ще трохи і йому не стане цих сил, що давали йому змогу спати на снігу, чи бігти пів ночі, чи маршувати три дні, чи боротись з трьома противниками нараз. Що тоді? Тоді йому залишиться тільки сидіти в якійсь віденській чи празькій каварні і вести розмови з такими самими життєвими емеритами як він, на тему минулих промахів і майбутніх мрій. Чи це весь змісл і сенс його життя...?

Його годинник показував третю годину, як Вітер зірвався з софи, застелив її за собою рівненько, зодягнувся, залишив коротку записку на столі і жмут грошей, за який забрав з кухні буханець хліба і кусень сухої ковбаси. Години рішення були за ним. Тепер Вітер чувся добре, сказавши собі, що даліше обманювати себе не можна. На станції чекав пів години і досвітнім поїздом поїхав до Кракова, зголосити кому треба, що і як. Поїзд йшов нерівномірно, перепускаючи тут і там якісь транспорти довжелезних вантажних вагонів, але Вітер дрімав біля вікна, вдоволений із себе, свого рішення і з цілого світу. Через ці транспорти поїзд приїхав з опізненням, гідним кращої справи, і Вітер перше всього зайшов до ресторану на обід. Всюди вимагали харчових карток, але Вітер мав гроші, за які йому принесено кращий обід, як за картки.

Біля четвертої години по полудні нарешті зайшов на відому собі адресу. Застав там однак тільки молоду студентку, яка прийняла його обережно, доки не вчула його псевда. Тоді її постава змінилась.

— О, це ви. — В її голосі було щось з тону Колумба, коли він доглянув нарешті землю на горизонті. Вона прогайнувала кілька секунд оглядаючи докладно це явище, про яке в останні два дні говорив майже цілий організаційний Краків і глянула

нарешті на годинник. — Біля п'ятої тут прийде Качор. Він за вами побивається вже другий день по цілому місті.

— Добре йому так. Він ніколи не слухає, що я йому говорю... але це вас не цікавить.

— Навпаки — засвітилися молоденькі очі в зарум'яненому личку.

Під його поглядом вона збентежилась і у власній обороні розклала долоні перед собою.

— Про вас так багато говорять... Всі говорять... Всі кажуть, що ви страшний чоловік... в акції.

Вітер навіть не усміхнувся.

— Як довго ви в Організації?

— Рік...

— Тому вам ще так очі світяться. Але запам'ятайте собі у вашій молодій головці, що тільки ці ідеалісти переживають перші три роки в Організації, яким очі перестають світитися. Для всіх нас було б краще, якби ви мені зробили горнятко кави, замість цієї поезії.

Вона була червона вище вух, але вона не почувала до нього жалю. Він для неї був ідолом підпілля.

— Я зараз... зараз!

В п'ятій годині прийшов чоловік, що звав себе Качором тому, що його три брати були по східньому боці Сяну. На вид Вітра він кинув капелюхом об ліжко.

— В чорта лисого, що з тобою, чоловіче? Два дні ми всі розбиваємось за тобою...!

Вітер сидів дуже спокійно і дуже спокійно пив рештки своєї кави. Молода дівчина сиділа оподалік і старалась своїм очам не надавати світла, щоб робити враження професіоналістки в підпільній роботі.

— Я був вільний. Не було доручень. Звідкіля ці всі нерви?

— Вчора вночі прийшло... Панно, подруго Надю, ви вже можете йти додому, завтра прошу зголоситись в Комітеті, ми там маємо трохи роботи для вас.

Подруга Надя цілком неохоче зібралась і вийшла, не втримавшись однак, щоб востанне не засвітити очима в бік Вітра. Коли за нею двері закрились, Качор присівся напроти Вітра.

Спокійніше вже він вияснив йому, що сталося. З Дрогобича передали інформацію, що зголосився колишній комісар польської поліції з домаганням допомогти йому передістатися до Румунії та заплатити йому десять тисяч американських доларів; якщо ні, він передасть польський поліцейний архів, з

фотами і відтисками пальців большевикам. На доказ, що він володіє таким архівом, він подає факт арештування...

— Підпільника Чорнія, псевдо Дим.

— Звідкіля ти це знаєш?!

Вітер тільки глянув на нього.

— О — здвигнув плечима Качор. — Тоді ти знаєш, скільки в цьому правди.

— Це правда. Я знаю прізвище комісара.

— Справді? Прагер?

Вітер кивнув головою.

— Я є певний, що це Прагер, але я ще остаточно впевнюся в майбутньому.

— В якому майбутньому? Я маю для тебе доручення йти туди негайно, перевірити всю історію і, якщо інакше бути не може, поїдеш до Львова до Скарбника, він видасть тобі гроші, а крім того зорганізуєш цьому чоловікові перехід на Румунію.

— Подробиці відомі вже тут...?

— Ні. Це мусяш розвідати на місці. Інформація каже тільки, що це професійна людина, що справу треба трактувати по-важно, що доля чи не сотки осіб спочиває в його руках.

— Яке становище Організації до цілої справи?

Качор пошкрябався за вухом.

— Ти знаєш і я знаю, що ми думаємо. Але нагорі хочуть справу трактувати чесно. Це може придатися на майбутнє. Це все, що я тобі маю сказати. Тому, що справа така неясна, нагорі вперлись, щоб післати тебе, що ніхто інший тебе не заступить. Тому від вчора я за тобою так розбивався, а ти кудись...

— Не повторяйся, як баба, Качоре.

— Чекай, це ще не все. Я маю прохання Дима, щоб ти його взяв із собою туди, до цієї справи.

Вітер кинув на нього одним тільки поглядом, Качор поспішив виправдатись.

— Я йому це саме сказав, але він...

— Виключено. Не туди. Він не сміє там показатись, бо не тільки, що сам може впасти, а ще й других потягне за собою. Так йому й перекажи.

— Я йому це сказав, та це такий ідеаліст, а вже в тобі він просто закоханий і...

— Качор, будь хоч ти розумний в тому всьому.

— Я розумію. Якось я йому це поясню. Тепер глянь, це все для тебе — Качор витягнув малий наплечник з-під ліжка. — Харчі на дорогу, твій револьвер і сто набоїв, трохи грошей, тут

тутешні, губернаторські, а тут дві тисячі рублів, а це посвідка з німецької поліції, що ти їдеш службово. Це на випадок контролю перед Сяном.

— Коли ви всі уявили, що я повинен піти?

— Вчора — зідхнув Качор і розсміявся, коли побачив лице Вітра. — Ти знаєш, як у нас є. Завжди поспіх, завжди замало потрібних людей, завжди забагато справ.

— Я поїду ранішнім поїздом, бо й так не можу перейти кордону перед вечором. Є у тебе де переспатися?

Наступного дня, вже у поїзді, Вітер вернувся до своїх думок. Ось яке його життя. Ніщо не зміниться через п'ять років, ніщо не зміниться через десять років, ніщо не зміниться, доки він не постаріється і доки Організація не вирішить, що він вже надто старий до служби в підпіллі взагалі, а до важливіших завдань зокрема. Щось мусить він зробити із собою, поки не пізно, поки у нього ще досить здоров'я і сил почати цілком нове життя.

Сян перейшов пізною ніччю на місці свого останнього переходу. З німецького боку не знайшов перешкод, але помимо цього стерігся, бо і як витлумачити німцям, що він йшов на советський бік не із особистих політичних симпатій? Оминув советські варту щасливо і маршував решту ночі, щоб відбитись від ріки. Коли вже розвиднілось, дійшов до сухого лісу на узгір'ї і зашившись в гущавину, заснув каменем. Заснув із думкою, що це не може бути його цілий життєвий шлях, що десь і щось він мусить на ньому змінити.

11.

— Це все, що ми могли зробити — сказав сотник твердо. — Але я хочу, щоб ви їм сказали на самому вступі, що, якщо вам волос з голови впаде, я накажу зліквідувати двадцять з їх найчільніших людей.

Вітер кінчив пити чай. Хоч спав майже двадцять чотири години після свого поспішного маршу, відчував змучення ще у всьому тілі. Все, що говорив сотник було важливе, конечно, але все це перейшло повз нього майже без враження. Він не повинен ще був йти в акцію, та вони зажадали контакту, інакше погрозили зірвати переговори.

— Тому, що я певний, що ваш пункт зустрічі не є кінцевим пунктом, я не мав іншого вибору — продовжав сотник. — Я переконаний, що вони вас поведуть кудись, де відбудеться дійсна зустріч з Прагером. Вони з ним співпрацюють, бо вони зробили своїм завданням врятувати якнайбільше польського державного персоналу з большевицьких рук. Позатим, можливо, вони бажають використати цей випадок на зустріч із нашими людьми. Ми також цікаві. Тому глядіть на все, що варте обсервації: люди, зброя, методи. Вони щойно організуються, але у них багато вишколених людей до всіх зайнять, їм не треба буде часу, щоб стати на ноги. А тоді нам треба буде берегтися.

— Угум — відповів Вітер.

Сотник глянув бистріше на нього.

— Де ваші думки...? Ви слухаєте це, що я говорю?

— Очевидно — притакнув Вітер і сотник таки не знав, слухав він чи ні. Вітер змінився, це сотник запримітив, але не говорив нічого, доки не міг здогадатися причин цих змін і виглядів на майбутнє.

— Я мав враження, що ви десь блукаєте своїми думками...

— Це кожному з нас трапляється, сотнику. Але ми даємо собі з цим раду. Де вони мають мене зустріти?

— На Бориславській вулиці, перед числом 38. Ви повинні бути без зброї і на вашому капелюсі мусить бути фосфорний гудзик. Я ледве дістав його у знайомого жида для вас. Ось він. Все інше ви вже знаєте, переговори ведіть на власний розсудок, йдеться про цей архів, це найважливіше. Прагер був політичним комісаром і ми навіть не сумніваємось, що він такий архів дійсно має. Зрештою, ви вже знаєте, що маєте зробити. Я думаю, що вам був би час йти туди, це близько кілометр дороги, через десять мінут ви повинні бути на місці. Наші люди там вже є і ми будемо старатись просуватись за вами, але треба з цим рахуватися, що вони можуть нам легко висмикнутися, наприклад, якщо б їм на думку прийшло вжити авта чи навіть фіякра. Ми не зможемо без збудження підозри просуватися за ними цими самими засобами.

Вітер відклав горнятко від чаю, після останнього ковтка, і піднявся. Він був готовий, як завжди. Але він не йшов цілком без зброї. Цього він ніколи не робив. Малий, нікльований револьвер був захований при ньому і він вірив, що треба було б дуже доброго обшуку, щоб його знайти. Але Вітер не червонів зі стиду за такий сховок.

— З Богом — попрощав його сотник.

Вітер кивнув головою, надів капелюх, у кишеню заховав фосфорний гудзик, накинув легкий дощовик на себе, бо погода вже не була певна і холод добирався до шкіри — і пішов у темну ніч. Йшов цілком певно і свobodно, бо все сотникове балакання не могло скрити факту, що найважливіші речі діятимуться щойно в присутності Прагера, а все передтим — тільки увертюра. До одної думки Вітер усміхнувся в темряві: які очі зробить Прагер, коли побачить його.

Година була вже пізня, бо зустріч назначено на дванадцять ночі, і вулиці міста опустіли. Вітер оминав однак навіть поодиноких людей, зокрема, коли чув важкі чоботи советських вояків. Він знав з довголітнього досвіду, що нераз великі акції пропадали через малі дурниці. На малі дурниці він звертав тому велику увагу, а тоді великі акції самі вдавалися.

Десь в половині дороги став цяпати тоненький осінній дощик. Не досить, щоб оглядатись за парасолею, але досить, щоб помалу мокнути. Але він не залишиться під таким дощиком все своє життя. Сотник ще й не уявляє, про що думає Вітер.

Перед вечором відшукав Оленку. Вона вернула на цю саму квартиру, з якої він забрав її туди, за Сян, і Вітер впевнився спершу, що там все в порядку, хоч до Оленки він не наближувався, спостерігаючи уважно, чи хата не є під міліційним наглядом. Але шість годин, що їх він перевів у сусідстві, переконали його, що ніхто не є зацікавлений ще особою Оленки і що відносини ще настільки нестійкі, що її зникнення та повернення не викликали жадних підозрінь у влади. Большевики ще не охопили міста як слід, але атмосферу зуміли вже змінити. Вітер зразу запримітив цю велику зміну, зокрема у порівнянні з містами по той бік Сяну. Якась велика, психічна тиша впала на місто. Люди, що ще недавно ходили усміхнені, з піднесеними головами, говірки і дружні, тепер похилились, похнюпились, неначе під якимось важким тягарем, ходили вулицями швидко, вічно поспішаючи, так неначе їхнє власне місто їм ненависне стало. Звідкілясь повилазили дивні людські типи, худі, з гарячковими очима, завжди погано поголені, завжди із аrogантською підозрою в очах, на всіх і на вся. В більшості носили вони ще червоні опаски на раменах і служили в міліції, яку вже тут і там НКВД почало ліквідувати і змінити на уніформовані відділи. Суспільний порядок перевернувся. Служниці залишили доми своїх працевластців і відходили в нічию, шукаючи нових шляхів. Відкривались масово школи, так масово, що не можна було їх постачити відповідними учителя-

ми і тому рівень цих всіх середніх шкіл, понумерованих, як кабінки на пляжі, цих всіх педагогічних та інших інститутів залишав багато до побажання. І дивні люди водили рей у цих школах. На примусових, щоденних мітингах виступали крикливі, бундючні підручки, проповідуючи смерть залишкам націоналістичної буржуазії і „да здраствуючи” товариша Сталіна, найбільшого, геніяльного учителя людства та його армію, що у своїх гімнастюрках надала місту якийсь пів-азійський характер протягом одного тижня. Інтелігенція відступила в тінь. Життя перейшло в руки пролетаріату — на жаль, не українського, а пейсатого. Всюди їх було повно, цих хворобливих, крикливих, не все дуже чистих, але завжди „на сторожі” советської влади, жидків. Статочні місцеві купці, також жиди, взяли серйозний дистанс. Передусім їм відібрали всі крамниці і одним помахом зробили бідними. Але їм не могли відібрати гідности і їхнього способу думання і згїрдливости, з якою вони гляділи на свій власний, пейсатий пролетаріат. До міста напливали теж селяни, зокрема до шкіл. Сільські дівчата, з кількома клясами, вписувались до педагогічних інститутів, навчати пізніше дітей і виховувати, не будши вихованими самі. Хлопці йшли навмання будь в яку школу і на червоних мітингах міцно гримали в долоні. На цьому полягала покищо наука у цих школах, що вирости, як гриби після дощу, у всіх колишніх державних будинках, а то й по дві в одному. Вітер підсміхнувся до думки, яку висловив сотник:

— Ще місяць-два, половину шкіл замкнуть, решта перейде на російську мову і тоді навіть наші власні комуністи, тобто ці з них, що ще не будуть арештовані, оглянутья на задні колеса. Та це буде запізно. Запізно для них.

Війшов на Бориславську вулицю. До числа 38 не було далеко і Вітер запримітив людську постать, точно напроти будинку. Оподалік стояла друга, темна і невиразна, як і перша, ледве що їх видно в темряві.

Вітер пристанув і засвистав першу фразу з Інтернаціоналу.

Відповідь прилинула, як продовження. Обидві постаті ожили. Помалу наблизились до нього, окремо. Той зліва озвався, польською мовою.

— Все відкликане на сьогодні. Завтра ранком на цю саму адресу наш післанець принесе інструкції. Нові інструкції.

Він ворухнувся, щоб відійти, та Вітер затримав його.

— Момент.

— Що такого?

Вітер говорив українською мовою.

— Ви, люди, думаєте, що ми маємо багато вільного часу.

— Це мої накази. Я нічого більше не знаю.

— Перекажіть, що завтра це остання спроба. Якщо завтра буде знов провал, ми скинемось із цілої трансакції. Це мої накази.

— Добре, я перекажу.

Цим разом Вітер не затримував ані його, ані його товариша. Обидва зникли в темряві. Вітер був певний, що організаційні хлопці нічого за ними не знайдуть. Вони працювали добре і нікого за собою не поведуть до головного місця.

Вітер вертався помалу до квартири сотника. Два рази ховався до каменниць, щоб оминати міліційний патруль. Чому відкликано трансакцію сьогодні? Чи вони вирішили, що замало було забезпечень? Чи може відкрили, що Організація обставила це місце...? Чи може просто не вийшло?

Ці всі питання передав він і сотникові. Старий вояк стягнув чоло.

— Це мені не подобається.

Поки Вітер сидів над новим горнятком чаю, сотник лазив по кімнаті і нарешті вирішив, що немає іншої ради, тільки взяти їх слова за добру монету і спробувати піти на зустріч ще раз. Але це буде останній раз.

— Після того підемо на прю. Але... вони нам заплатять гірко за кожного нашого чоловіка, це я собі обіцяю.

Вітер піднявся і сів по свого капелюха. Сотник глянув на годинник.

— Третя година. Краще спить у мене.

— Ні. Дякую.

Надворі випогодилось. Холодний вітер повіяв із сходу, хмари зникли і під ногами просохли плити міських хідників. Майже інстинктивно Вітер зайшов туди, куди його тягнули думки. Він знав це вікно. Нічого, що така пізня година, ці речі не знають межі часу. Не знали від початку світу, не знати їм і тепер.

Легенько постукав у вікно. Очевидно, що не було відповіді, і він мусів стукати зо три мінути, щоб викликати реакцію. Нарешті за вікном блигнуло ясне обличчя. Хвилинку воно дивилось крізь шибку і нарешті відкрилось.

— Олег — шепнула Оленка.

— Я повинен бути лихий на вас.

— Я знаю. Але коли мені сказали, що ви пішли назад... я просто не могла.

— Вас могли зловити на кордоні.

— Я йшла з дуже мудрими людьми. Зайдете в хату?

Надворі було досить холодно, щоб вести розмову крізь відкрите вікно, але Вітер вирішив не йти в хату. Людські здогади і людські язики йому були байдужі, але вона була дівчина.

— Ні — вирішив. — Я тільки прийшов сказати вам, що я радий, що біля вас все у порядку. Можливо, що мені треба буде від'їхати на якийсь час, точно ще не відомо...

— Але ж, Олег, я саме хотіла сказати, що біля мене не все у порядку, як ви думаєте. Я думаю, що я залишу це місто, я не знаю ще точно коли, але я можу виїхати. Що мені тут робити?

Вітер майже сподівався підсвідомо щось таке почути. Таке його щастя, таке воно завжди. Тільки щось до нього усміхнеться і якась хмара закрие цей ріжок сонця наново.

— Я розумію... — сказав. — Я розумію. Клопіт з нами є той, що ми живемо в таких бурхливих часах. Але якщо ви хочете написати мені... де ви перебуватимете...

— Пощо, Олег, пощо? Я туди, а ви сюди, або навпаки... Весь час. Ось сьогодні. Ще добре ви не сказали добрий вечір і вже я знаю, що ви знов мусите кудись їхати... Я розумію теж... Я розумію ваше життя.

Вона висунула крізь вікно руку і доторкнула його обличчя. Її долоня була тепла, суха, ніжна.

— Я напишу вам, де я буду... Але... зрештою, це в Божих руках. Я багато думала про нас двоє під час нашої їзди за Сян і коли я була там. Таке життя може мене убити... Духово убити. Я не зможу турбуватися довгими ночами, чи з вами не сталось щось лихого... щоб нарешті дізнатись, що так, що сталося... Я знаю, що ви робите і чим живете, Олег...

Забрала свою руку і все тепло, що було із ним, зникло, аж холод пройшов плечима.

— І я розумію... Все таки... напишіть.

Він розумів її, але не розумів сам себе. Звідкіля у нього такий біль у грудях, чому йому так висохло в горлі і чому він чогось так страшно бажає, чогось, що замикається неможливим образом її в його дужих раменах, при його серці, при ньому.

— Я буду старатися... але насправді я не вірю, що це буде легко. Я думала... якийсь час, що я зможу жити по-своєму... але — і замовкла

Вітрові було важко на душі і він рад був цієї зустрічі не мати. Та тепер ніяково було й так відходити і нінащо було тут стояти. Та коли в його уяві постала проблема, навіть така особиста, як ця, Вітер вирішив і вирішив скоро. Якщо він вже має лити сльози, то він зробить це на самоті, а не при свідках. Тим більше при таких свідках.

— Бувай... здорова, Оленко — сказав півголосом, глянув на неї, обернувся і пішов. Його постать вже розпливалась у темряві, коли дочув півголосний оклик: Вернись...! Вернись, Олег...!

Та він не вернувся. Оклик пройшов повз нього, щось зірвалось болем у душі і пройшло, як лезо гарячого ножа, крізь свідомість. Ну що ж. Не складається. Не вперше. Таке вже видно його життя і таким воно й залишиться.

І — може йому й добре з цим? Може йому й добре серед ночі, серед мурів міста, на полях між лісами, у горах вище долин, під незглибленим небом... самому. Завжди самому.

Вітер засміявся до ночі, що йшла із ним, не поступаючись.

Але у душі впала крапля, сльозова. І її солоний посмак пройшов його ество наскрізь, як електричний шок останньої втрати.

Здригнувся, як від подуву морозної хвилі. Затиснув п'ястуки, вдарив твердіше зап'ятками об брук. Його болу ніхто не побачить.

12.

Післанець із польської сторони з'явився на адресі, вказаній сотником, точно в дев'ятій годині ранком наступного дня. Польський післанець був не менше здивований, як його адресат і в першій хвилині обидвом забракло слів. Проти себе стояли літні вже, сиві пани, напевно із внучками і внуками на своєму життєвому доробку, а в цій хвилині із нейтральним усміхом на устах.

Після виміни чемностей виявилось, що треба зробити і що часу відносно мало, бо всього дві години.

Сотник дізнався про це двадцять хвилин пізніше і решту першої години забрало спровадження Вітра до нього.

— Вони зробили доцільно так, щоб ми не мали змоги нічого на цьому шляху приготувати. Тим більше, що треба йти

через великий простір чистого поля до цього присілка. Що ви на це?

Вітер здвигнув плечима.

— А що ж би. Піду.

— Але я не можу вам дати цієї охорони, що вчора. Я можу поставити людей біля останніх хат міста, але до цього присілка мусітимете йти самі. Без зброї.

Вітер ще раз здвигнув плечима і пішов. На вулицях міста ця сама пригноблена атмосфера. Ні життя, ні руху. Крамниці більшістю закриті, відкриті тільки пекарні із чорним, вогким хлібом і довгими чергами терпеливих жителів. По вулицях люди снуються, як півсонні, зустрічаються, неначе не бачили себе по два роки, говорять про все, тільки не про політику і кінчають словами: якось то буде, Бог добрий.

Вітер мав інші ідеї. Бог добрий, але Він завеликий має світ під собою, щоб українцям присвятити спеціальну увагу. Треба чимось звернути Його очі на себе. Треба робити рух, треба боротись, стріляти, різати і палити, тоді хтось на небесах скоріше запримітить, що щось не в порядку на цій землі і саме в цьому її куточку.

Подальше від центру міста меншав вплив нового неладу і навіть діти бігали по осінніх огородах, стягаючи купи листя та в'язки бур'яну на осінні вогні. Вітер вийшов між останні хати на вказаній собі вулиці і глянув на більше як півкілометровий простір чистого поля між собою і присілком Корост. Вони будуть бачити кожний його крок, як на долоні і вони будуть певні, що ніхто не йде із ним, ніхто його не підтримує і що він тільки і тільки один чоловік. Вони не чуються певними себе, коли вони аж так забезпечуються. А такі засоби обережності з їх боку логічно диктують існування переваги по нашому боці, про що ми може самі не знаємо як слід, думав Вітер.

Полям тягнулась вузька стежинка для скорочення пішого руху між присілком і містом, бо дорога йшла навколо. Вітер йшов стежиною, з руками в кишенях плаща, відчуваючи на собі стежні очі так ззаду як і спереду. Вже був близько хат присілка, заки доглянув стежні пости противника. Молодий чоловік у цивільному, спертий об крайню стодолу, оподалік інший, між деревами саду. На самій стежинці третій. Вітер підійшов до нього. Умовлене гасло було „Варшава”. Вітер висловив його. Молодий чоловік кивнув головою.

— В порядку. Дозвольте — підступив і зручно обшукав Вітра. — Без зброї? — спитав.

— Ви шукали — сказав Вітер.

Їх очі зустрілись, поляк кивнув головою.

— Ходіть зі мною.

Досі Вітер бачив трьох, не більше. Дійшли до одної з хат, на вид заможнішої, критої бляхою, з білим парканом навколо саду і огороду.

— Сюди — вказав поляк.

Двері відкрились назустріч Вітрові, при дверях стояв четвертий. Вітер зайшов до хати. Двері до світлиці були відкриті і у світлиці стояв ще один. П'ятий. Цей стояв із голим револьвером в руці.

Шостий сидів за столом і на вид Вітра він помалу піднявся із свого місця. Його обличчя виявляло цілу гаму почувань.

— Нех мне крев залее... пан!

Вітер станув перед столом.

— Я.

Чоловік з револьвером в руці підступив ближче, піднявши дуло на Вітра. Комісар польської поліції Прагер не міг очей звести з обличчя українського підпільника, що вирвався йому з рук так відносно ще недавно і сьогодні стояв перед ним, як контрагент, як партнер, не як в'язень.

— Це... скрайня безличність! — вибухнув Прагер.

Молодий чоловік збоку штовхнув Вітра дулом револьвера в нирку. Вітер просто відрухово, вдарив голою долонею по руці, що тримала револьвер і рука впала додолу, як зламана. Револьвер стукнув голосно об долівку. Поляк схопився до нього, щоб підняти, Вітер станув на зброю ногою.

— Залиште ці театральні витівки — сказав Прагерові голосно. — Нам не треба ні зброї, ні клопоту до цієї справи.

Комісар прийшов до себе після першого вибуху.

— Залиши, Тоньку, ти не знаєш, з ким ми маємо до діла — сказав молодому полякові. Та цей обрушився із враженої амбіції.

— Що він, такий потужний?!

— Тоньку.

Вітер зняв свою ногу із револьвера, поляк помалу підняв зброю і відступив під стіну, не знімаючи ворожих очей із постаті Вітра. Комісар Прагер закурював папіроску дрижачими руками.

— Сідайте — вказав крісло Вітрові і сам сів у своє, затагнувшись глибоко для заспокоєння. Затагнувся ще раз і щойно тоді Вітер озвався до нього річево.

— Ви знаєте, пощо я прийшов. Я маю побачити, які документи ви маєте і на основі мого рішення ми будемо діяти.

Прагер затагнувся втретє і нарешті, випустивши дим носом і устами, скерував свої очі на українця.

— Які у вас повновласті?

— Необмежені.

Прагер кивнув головою. Його обличчя було змучене, постаріле. Падіння Польщі мусіло вдарити його немилосердно.

— Ви... велика риба у ваших, що?

— Це не має відношення до справи. Я хочу бачити документи.

— Не всі, не всі, „пане товаржишу”. Тільки пробку. Був би приніс вашу власну, якби був знав... що ви...

Вітер витягнув руку по документи.

— Залишім старі сантименти, комісаре. Нічого вони не дали ні вам, ні нам. Не досить вам такого пониження, як співпраця із НКВД?

Прагер пустив хмару диму просто себе.

— Якби не ця співпраця, я не міг би з вами домовлятися — сказав, повертаючись помалу до своєї професійної настанови. Із шухляди у столі він витягнув одну яснозелену, паперову течку, із архівів польської поліції, з великою, червоною печаткою у правому розі нагорі у виді трьох польських букв ОУН. Почерез течку виднівся великий напис чорнилом. Ім'я і прізвище. — Гляньте — сказав і подав течку Вітрові.

Не було найменшого сумніву. Це був оригінальний архів польської державної поліції і такий архів міг дати більшовикам справді поважний матеріал, якщо ще врахувати, що за большевицькою системою вся ближча і дальша рідня враховується співвідповідальною за все, що чинив чи вчинив арештований. Вітер звернув йому течку.

— Скільки у вас їх є?

— Сто дванадцять. З вашою включно. **Ви не сумніваєтесь, що вони правдиві...?**

— Ні. Які ваші умови?

Прагер подивився на нього з-під ока.

— Ви любите швидко полагоджувати справи, що?

Вітер викликав на уста тинь усміху.

— Що менше я маю до діла із вами, то краще, повірте мені.

Прагер злегка почервонів.

— Ну, ця заввага не спричиниться до успіху нашої трансакції.

— Вона не матиме відношення, комісарє. Вам чогось треба і ми готові це заплатити. Нічого я тут не бачу, що змушувало б нашу сторону до чемностей. Отже, які ваші умови?

Прагер грався пальцями по столі. Він дивився на Вітра і коли став говорити, в його тоні було багато нової арганції.

— Мої перші умови були скромні... Я хотів тільки десять тисячів долярів і вільний перехід до Румунії для себе і моєї дочки. Але тепер я починаю думати...

— Ви не дістанете більше, комісарє. Більше і більше наших людей відходять за Сян. Більше і більше вони вириваються з-під юрисдикції ССРСР. Час не працює для вас. Може прийти день, що ми не мусятимемо заплатити нічого.

— Ви думаєте, що я так довго буду чекати...? Якщо сьогодні, тут, ми не діб'ємось торгу, завтра всі ці документи будуть в руках НКВД.

— Від них ви не дістанете нічого.

— І нічого не втрачу. Не забувайте, що ми... вороги.

— Повірте, що мені цієї пригадки не треба. Я дуже уважно добираю собі приятелів. Як ви уявляєте собі переведення трансакції?

Прагер мовчав хвилинку, може хотів сказати щось на політичні теми, але вирішив, що це зайве, бо вернувся до справи.

— Я залишу архів у скритці, про яку знатиме тільки один із моїх тутешніх знайомих. Коли я дістануся безпечно до Букарешту, напишу звідтіля листа і він видасть вам документи.

— Ви хочете гроші дістати на дорогу?

— Очевидно. Що я робитиму в Румунії без грошей?

Вітер зробив відрух, щоб піднятися із крісла і йти геть.

— Ми на це не підемо.

— Чому?

— Бо ви матимете гроші і документи під **своєю контролею** в той самий час. Ми не матимемо нічого.

— Ви забули за мою дочку.

— Я уявляв, що ви візьмете її із собою.

— Ні. Вона залишиться тут, доки я не напишу листа. Щойно тоді ви переведете її за мною. Я буду покладатись на вашу чесність, бо тоді я вже не матиму над документами жодної контролі.

Вітер присів назад.

— Я не дуже переконаний, що ви за свою дочку **віддали б** життя. Де вона?

— Тут, я подам вам її адресу, при трансакції.

— Вона знає про це все...?

— Тільки про її бік справи. Тобто, що одного дня, вкоротці, вона перейде кордон до Румунії, щоб злучитись зі мною. Ми вирішили їхати до Франції.

— Я схильний змінити ваші умови. П'ять тисячів долярів ви дістанете на дорогу із собою, другу половину дістане ваша дочка при переході.

Прагер заперечив.

— Я не маю жодної гарантії, що ви їй дасте гроші, отримавши перед тим документи.

— І ми не маємо жодної гарантії, що ми дістанемо документи, раз ви знайдеться у Букарешті.

Прагер витріщив очі.

— Ви смієте думати, що я виставив би долю своєї дочки на ризик вашої помсти за марні доляри!

Вігер дивився просто на нього.

— Комісаре, коли ви бачили вашу дочку востаннє?

— Це не має ніякого відношення...

— Комісаре, ваша покійна дружина була українкою, так?

Прагер вдарив п'ястком об стіл.

— Яке вам діло до того!! Це моя справа!

— Я не перечу. Я питаю вас про цю вашу справу. І у вашій справі. Ваша дружина була українкою і вона виховала вашу дочку, виховала її на українку, так?

— Неправда!! Моя дочка — полька! Патріотка...! Полька!!

— Комісаре, де знаходиться ваша дочка?

— Це вас не обходить! Це не ваша справа!!

— Комісаре, ваша дочка знаходиться в цьому місті. Ви з нею тут зустрілись. Після чотирьох років небачення. Ваша зустріч була бурхлива. Ваша дочка від вас відказалась. Але вона вам потрібна, бо й за кого іншого ми могли б видати гроші, як не за вашу рідну дитину. Але ви її переконали вашими батьківськими сантиментами і вона погодилась для вас взяти участь в цій затії. Та для нас — для нас, комісаре, це замало. Ми бачимо вашу інтригу цілком просто: ви доїдете до Букарешту із нашою допомогою, ваш приятель, тут, видасть документи НКВД і ви пошиєте нас у дурні. А наша помста впаде тоді на голови ваших нічому невинних помічників із молодого і недосвідченого польського підпілля. Ви цю справу розв'яжіть між собою спершу, а тоді зверніться до нас.

Вігер піднявся з-за стола. Прагер сидів на своєму місці і

його лице із червоної люті міняло кольор на зеленаву, वोгку блідість.

Вітер кинув поглядом на постать польського підпільника під стіною і звернувся до дверей. Коли замикав їх за собою, почув слова гіркого сарказму, скеровані до Прагера.

— То такі кавалек ск... сина ти естесь, комісаржу!

Вітер пройшов внутрішній та зовнішній перстінь охорони, не затриманий ніким, бо з хати не подано жадного сигналу в тому напрямку. Війшов між хати міста із порожнечою у грудях. В такому настрою дуже легко можна зустріти першого-ліпшого ворожого поліциста і впакувати йому кулю в голову. Просто для відпруження. В такому настрою зупинився на адресі Оленки. На його стукіт вона відкрила двері. В її очах малювалось здивування і вона його висловила, помимо — може — своєї волі, першим відрухом.

— Олег! А я думала... що... вже ніколи...

— Немає у світі слова „ніколи”. Я говорив із вашим батьком сьогодні. Він надумається у цій справі і дасть нам знати.

Вона поблідла. Перед нею стояв він, Олег, перша людина в її житті, за якою вона пішла б у вогонь і воду, і перед ним, саме перед ним, вона вийшла як обманець, брехун...

— Ви знаєте... все.

Вітер дивився у стіну, не на дівчину.

— О, я знаю все вже давно. Ще із нашого співу у хорі.

Вона мовчала. Її лице було бліде, але її очі здобулись на зусилля, щоб глянути на нього. Він все ще глядів вбік.

— І ви... нічого мені не сказали.

— Кожне з нас має свої тайни.

— Навіть... під час дороги... за Сян... ви не сказали...

— Я залишив вам всю ініціативу.

— До сьогодні. Тільки до сьогодні...

— Я подумав, що ви повинні знати перші, як справа стоїть. Ваша ж доля з нею зв'язана. Ви вирішили їхати до Парижа. Що ж, щаслива вам дорога.

Підняв очі і глянув на неї. Вона хотіла заперечити, запевнити його, що це не так, що це неправда, але під його холодними очима забракло їй відваги. А може — амбіції. Він відійшов.

13.

Із сотником був ще один молодий чоловік, якого Вітер вже раз бачив, не дізнавшись однак, хто він. Тепер виявилось, що він займає високий пост заступника контррозвідки і хоч спершу Вітер сприйняв це скептично, десять хвилин пізніше відчув респект до нього. Його псевдо було Скала, хоч він ні фізичною будовою, ні своєю поведінкою не викликав враження, що йому піддавало його псевдо.

Вітер саме скінчив складати усний звіт про всю справу так, як вона стояла на цей момент. Це був пізній вечір цього самого дня, коли ранком, у Корості, Вітер зустрівся із Прагером.

Сотник помалу набив свою люльку тютюном.

— Значить, документи правдиві.

— Без сумніву — ствердив Вітер. — Він був комісаром політичного відділу і у мене немає сумнівів, що він мав доступ до архіву.

Сотник нарешті прибив тютюн і прикурив. Запах доброго, турецького листя розійшовся по кімнаті.

— Він може нам зробити погану історію — сказав.

Скала, що досі майже не забирав голосу, глянув на Вітра.

— Ваше враження, що він може піти на шлях помсти...?

— Ні — заперечив Вітер. — Це йому нічого не дасть. Він хоче грошей. Він є професійним поліцистом і почуття помсти не сягають у нього так далеко, щоб втратити через них таку поважну суму. Тим більше у його положенні.

Сотник майже закрився хмарою блакитного диму.

— Чому тоді немає від нього ще вістки...?

Вітер здвигнув плечима.

— Я думаю, що я посіяв зерно незгоди між ним і його молодими помічниками. Це для вас радше, ця справа — звернувся до Скали. — Я впізнав двох із них. Місцеві студенти, студіюють у Львові. З поведінки інших роблю висновок, що й вони студенти, однак особисто мені неznані. Я думаю, що ми є свідками організації польського підпілля, на добре.

Скала погодився кивком голови.

— І я так думаю, хоч дехто може перечити, що **враження**

поразки для них ще надто свіже, щоб вже так скоро організуватись...

— Вони, так як ми. Дуже добрі у неволі, бо тоді у них — як і у нас — кожному стоїть перед очима велика ідея самопосягати для великої справи. А на волі, коли всі можливості самі кидаються під ноги, ми — і вони — ходимо, як заблукані вівці, бо ідея вже досягнута, справа вже розв'язана і немає за що жертвувати собою, а будувати майбутнє... не вистає нам терпеливості.

Скала глянув на Вітра і їх очі зустрілись на хвилину. Це була свята правда, це що Вітер саме сказав і на устах Скали появилася усміх признание.

— Я згідний із вами. Цілковито.

Сотник махнув долонею.

— Ваші філософії. Я журюся, що немає від них знаку. Якщо ці документи правдиві, а ми не знаємо, кого він має, ми мусять б вже сьогодні викликати алярм і цілу нашу сітку кинути у повне підпілля, а це ані для нас не є добре, ані для людей. У численних випадках це просто неможливе. Згідно із нашими давнішими інструкціями, майже всі наші люди вже займають становища, є активні і видні. Нагале зникнення такої кількості осіб викличе підозру і наслідки. Можуть потерпіти невинні, а цього ми не хочемо. Тому я забезпечився.

Обидва підпільники звели на сотника свої очі. Його тон давав до розуміння, що він зробив щось дуже хитрого і розумного.

— Як...? — спитав нарешті Скала. Вітер мовчав.

— Я притримав його доньку. Вона в наших руках.

Скала підняв одну брову, аналізуючи цю інформацію, **зате** Вітер озвався півголосом.

— Де?

— Вона тут, в цьому домі.

— Де?

— В пивниці. У мене мишей немає, чисто, сухо...

— Яку ви зробили дурницю, сотнику — перервав Вітер тим самим тоном.

Тепер сотник підняв брови.

— Я думаю...

— Сотнику. Його дочка українка, він з нею не має нічого спільного. Він тому оферував її нам на застав, що йому на її долі не залежить. Вона може померти, йому це байдуже. Це є тип людини, для якої тільки він сам є важливий. Його дружина

померла на самоті, в його хаті. Все, що вона мала, це була її дочка. Вона її виховала на українку і ще перед своєю смертю заорудувала так, що дитина пішла жити з її батьками, забувши про свого батька. Як бачите, ваше забезпечення ні до чого. Дайте ключ, нехай я виведу її з цього дому неволі.

Сотник мав дуже сконфужену міну. Дивився то на Вітра, то на Скалу, але ніде не знайшов співчуття ані порятунку.

— Я думав... я думав.

Вітер взяв ключа, що його сотник витягнув із кишені і пішов визволяти дочку комісара Прагера. У пивниці було темно, Вітер посвітив ліхтариком. Оленка сиділа на краєчку лавки у кутку, далеко від дверей. Вітер хотів сказати щось жартівливого, але відійшла йому охота, коли побачив її вистрашені очі і бліде лице.

— Я... не знав про це — сказав на вступі.

Вона зірвалась із лавки і підбігла до нього. Її рамена охопили його міцно за шию і вона притулилась вся, як довга, дрижачи у своїй мовчанці. Вітер у першій хвилині стояв просто, заскочений її вибухом. Поняття Оленки, як товаришки, зблідло, розплилось. При ньому стояла молода жінка, притулена до нього із довір'ям, із алярмом б'ючого серця. Вперше Вітер усвідомив запах її волосся, щось неначе свіже чатиння у соняшному сосновому молодняку на полонині.

Помалу, перемігши рештки свого стриму, притиснув її до себе. Мовчки. Перед очима його душі у цій темній пивниці замикалась помалу стара карта його життя. Жаль відходив без смутку, сміток закривав за собою двері. Він був готовий почати нове життя і він навіть не знав про це. Щойно безпосередній відрух Оленки, її обійми, її теплі долоні на його шії, товчок її серця опустив заслону на його минулому.

Взяв її помалу за руку і посвічуючи ліхтариком, випроводив із пивниці у цю саму кімнату, що в ній сиділи сотник і Скала. На вид дівчини обидва піднялись, сотник викривив саме уста, щоб щось сказати. Хтось застүкав до дверей. Сотник закрив уста, глянув на Скалу і Вітра і пішов туди.

— Хто там — в кімнаті почули його голос. Не дочули відповіді, але зате побачили його плечі, бо дивним дивом, сотник входив до кімнати задом, із руками піднесеними до висоти грудей. Вітер стояв вже з пістолем в долоні, заки Скала дібрався до свого револьвера.

За сотником у кімнату війшли спершу два, потім ще два молоді осібняки і, нарешті, за ними Прагер. Всі, крім Прагера,

були озброєні, з великими револьверами в руках. Вид двох українських підпільників із зброєю не зробив на них великого враження.

— Не стріляймо — заговорив Прагер від дверей. — На те все буде час.

— Тоді я пропоную сховати зброю.

Прагер глянув по своїх людях, на кожного зокрема і ніби порозумівшись мовчки, кивнув головою на знак згоди.

— При передумові, що ніхто не буде без провокації по неї сягати.

— Згода — сказав Вітер, ховаючи свій револьвер. Скала зробив це саме побачивши, що поляки ховають зброю. — Тепер, коли наступило завішення, скажіть ласкаво, з якою ціллю цей „наязд на Сопліце”.

Прагер дивився на свою дочку, що стояла побіч Вітра, проста і рівна, як молода сосна сама.

— Що ти тут робиш...? Чому ти не прийшла на умовлене місце? Ми на тебе чекали.

— Тату, я чекала на тебе цілими роками. Ти ніколи не приходив.

— Це належить до минулого, Гелено, і про це не будемо говорити в присутності чужих людей.

— Тоді відправ своїх товаришів надвір і зможемо говорити.

— Алеж ці біля тебе...

— Це не чужі люди для мене, папо. Цей пан — вона вказала на сотника — мій близький знайомий, цей пан — вказала на Скалу — мій знайомий зі Львова, а цей пан — взяла Вітра за руку — мій наречений. Одинокий чужий тут, по суті, ти, тату.

Чотири поляки зглянулись по собі, Прагер почервонів.

— Ти зваріювала, дівчино, чисто зваріювала...! Що ти говориш?

Оленка ступила крок вперед, відкинувши рукою ясний жмуток волосся з чола. Її голос був чистий і дзвінкий, як срібло.

— Тату, я знаю, що я говорю. Дозволь мені спитати тебе, що ти тут робиш, та ще у товаристві цих озброєних людей? — вона говорила польською мовою, як полька, без сліду акценту.

— Ти мала бути по полудні на... там, де я тобі переказав. Ти знаєш, чому. Але ти не прийшла і я втратив стільки часу, шукаючи за тобою. На щастя...

— Ні, тату. Не на щастя. Я не піду із тобою. Ані до Румунії,

ані до Парижа. Їдь сам. Ти жив сам такими довгими роками, що це не повинно тобі справити жадних труднощів. Я залишаюсь тут. Я знайшла свою долю.

— Ти говориш про цього чоловіка?! Це колишній арештант! Це вивротовець, що воював проти нашої мацежу!

Дівчина підступила ще крок в його напрямку.

— Тату, ти не розумієш. Я не є полькою, я є українкою, так як була моя мати. Нам разом неможливо буде жити. Тому я прошу тебе, не затримуйся на своєму життєвому шляху для мене. Це вже запізно. Ми розстались вже давно, ще тоді, коли ти вирішив, що твоя життєва кар'єра важніша, як твоя родина. Не пробуй завертати часу і подій. Я бажаю тобі всього найкращого, але... я з тобою не піду.

На відміну Прагер прибув. Він ані не говорив тепер нічого, ані не міг зору зняти з постаті своєї дочки. Сцена продовжувалась кілька секунд, що всім учасникам виглядали на повні мінати, заки Прагер прийшов до себе. Облизавши сухі уста, він викликав помалу усміх гіркого сарказму на своє обличчя.

— То так говорить рідна дитина своєму батькові...! Ось, яких часів ми дожили! Чи ти чуєш, що я можу вжити сили, щоб тобі відкрити очі на дійсність...? Якщо ти закохана у тому українському оунівцеві, чи ти знаєш, що на один мій кивок, він може впасти трупом на твоїх очах...?

Ціла кімната насторожилась. Холод перейшов всіми присутніми, бо це була небезпечна мова.

— Чекайте хвилинку — озвався один із польських підпільників. — Комісаржу, ми домовились, що якщо друга сторона не буде провокувати, ми не будемо...

— Але це моя дитина!

Поляк перехилив голову трохи набік.

— Слухайте Прагер. Я маю враження, що вам більше залежить на грошах як на дитині, яка мені не виглядає, зрештою, на дитину, але на цілком зрілу і дуже симпатичну особу. Говоріть з українцями про справу, залишіть вашу дочку в спокою.

Прагер визрівся до нього, почервонівши знов.

— Яким чином, ви думаєте, ми дістанемо гроші, якщо вона не триматиме із нами?!

В тишині, що запанувала після його вибухових слів, Вітер розсміявся вголос. Всі очі звернулись до нього.

— Прагер, ваш товариш говорив правду. Вам йдеться про гроші. Тільки про гроші. І я маю розв'язку.

Польський комісар хотів щось бурхливо відповісти, але останні слова українця спинили його впів дороги.

— Яку...? — спитав обережно.

— Ви маєте тут багато приятелів. Я бачу їх із вами. Ми дамо вам гроші тут, через день-два, ви залишите нам архів. Ваші гроші будуть безпечні у ваших приятелів, під охороною їх зброї, а ми матимемо архів і з нашого боку справа буде розв'язана.

— О, ні! Це мій архів...

Цей самий поляк, що говорив передтим, озвався і тепер.

— Стуль писк, Прагер. — І він звернувся до Вітра. — Це розумна пропозиція. Я думаю, що ми можемо її прийняти.

— Алеж це мій архів!! — скричав Прагер. — Мій!!

— Неправда, комісаржу. Це архів польської державної поліції — поправив його поляк виразисто. — Ми вас переведемо до Румунії і дамо навіть одну тисячу доларів на дорогу. І цього буде досить.

— Аж забагато — додав інший польський підпільник.

Комісар Прагер підійшов до нього.

— Забагато...? Смаркачу, документи ще у мене, у мене! — скрикнув фальсетом. — І ми тут, на очах українців будемо прати наші бруді...?!

Вітер стояв мовчки, без жадного виразу на обличчі. Скала стояв оподалік, сотник з другого боку, ближче Олени. Польський провідник встромив зір у комісара і цим зором неначе спинив його вибух.

— Мовчіть, Прагер. Ми не прийшли тут виключно у вашій справі. Ми прийшли тому, що нас сьогодні давить цей самий ворог і ми хочемо говорити з українцями. Ваша справа це тільки маргінес до наших проблем.

Комісар озвався, але значно тихіше.

— Я не знаю, про що ви говорите, але якщо ви думаєте, що з українцями можна про щось говорити... Зрештою, мене це не цікавить, мене...

— Вас цікавлять тільки гроші, Прагер — ствердив поляк.

Вітер глянув на Оленку. На її обличчі виднів біль. Вони картали її батька на її очах, в присутності тих всіх людей. Він опинився мимоволі в середині, між двома групами революціонерів, самий, без ідейної підстави, малий, безхарактерний типок. Її батько... Такий слабкий чоловік... До її очей набігли сльози, але вона не поважилась їх стирати. Вона сама не знала, чи це сльози стиду, чи жалю.

Прагер похитав головою.

— Ми все програли, все... Державу, силу, впливи... Я хочу йти геть. Я хочу йти геть з цієї землі, це все, що я хочу. У мене немає навіть дитини... Я... Я... — він відвернувся до стіни.

Польський провідник глянув на Вітра.

— Я думаю, що ви тут є повноправним представником. Ми хочемо цю справу довести до кінця. Ми обіцяли Прагерові підтримку, бо і нам потрібні фонди. Ми готові передати вам ці документи, але я хочу вам заявити, що ми не вжили б цих паперів проти вас, навіть, якби ми не договорились.

— Не робіть нам ласки — сухо озвався Вігер. — Ми дамо вам бажані гроші. Життя наших людей не підлягає торгам.

— І ми так думаємо. Сядьмо і передумаймо, як це зааранжувати, бо ми тут тільки представники і багато ще людей зацікавлених в цих розмовах.

Не було дуже де так сідати у сотниковій хаті, але дві групи якось вмістились по двох сторонах столика і точка за точкою встановили порядок передачі документів. Комісар Прагер підійшов до своєї дочки і Вігер запримітив це та заховав для себе свої думки.

Коли все було готове, польська група розпрощалась, українці залишилися в кімнаті. Оленка завагалась біля дверей, та настирливий шепіт її батька переміг її вагання на цю хвилину. Вона вийшла із ним.

14.

Ніщо не вийшло так, як було пляновано. Наступного дня Вігер несподівано отримав алярмовий наказ негайно залишити територію Західньої України та податись за Сян. Організація не хотіла ризикувати одним із своїх найкращих бойовиків без великої потреби. Умову з польськими підпільниками передано до виконання Службі Безпеки дотичного краю.

Вігер здвигнув плечима, попрощався із сотником та декількома найближчими співробітниками і майже протер очі, коли перед ним станув Дим.

— Він має йти з вами — пояснив сотник.

— Можу я знати, чого він прийшов взагалі сюди...? — спи-

тав Вітер тихо, не спускаючи очей із Дима, що стояв ні в сих, ні в тих.

— Ми його теж вже питали — сотник сягнув по яблуко з підручного кльоша. — Але він мовчить.

Дим далі стояв, мов не свій.

— Мовчить — повторив Вітер.

— Каже, що він прийшов за вами. Що не міг там всидіти, коли дізнався, що ви вернулись.

— Мовчить — сказав тепер з переконанням Вітер.

І так пішли знов обидва. Вітер залишив його надворі, біля дому Оленки, щоб сказати дівчині, яка його циганська доля. Та на його стукіт ніхто не відповів із вікна, зате відкрились двері і виглянула пані дому. Щось шепнула, чого він не вчув, а коли підійшов, вона позвала його до середини.

— Я маю вам передати листа — пояснила. Вітрові стало млосно у грудях. Це так завжди було, коли він прочував лихо.

Лист був тоненький і на одній картці паперу видніло всього сім речень. Оленка повідомляла його, що батько був у неї, що плакав на колінах і що вона не може залишити його самого. Це видно така Божа воля і вона, Оленка, для своєї совісті не бачить іншого виходу, як виконати свій обов'язок.

Господиня дивилась боязко на лице Вітра.

— Дуже погані вісті...? — спитала тихо.

Вітер заховав листа у кишеню. Мовчки кивнув головою і вийшов. Надворі було холодно і він не здавав собі справи, що його чоло і лице зіпріло. Дим прилучився до нього без одного слова. Він тільки глянув і знав, що сталось дуже погане і що краще тепер дуже докладно мовчати.

Ця мовчанка продовжилась на решту цього дня і на цілий наступний день, як також на третій день, коли вже добивались до кордону. Ледве чи два-три слова впали між ними за весь цей час. В ніч після третього дня перейшли Сян. Переходили в новому місці, вода була глибока і треба було плисти, тягнучи за собою брезентові клунки із зброєю, одягом та документами. На другий берег дібрались мокрі, перемерзлі, але цілі і здорові. Один одного натер рушниками, зодягнулись у своє сухе вбрання і подались на подану собі адресу. Кожного разу Організація адреси міняла, щоб ніхто небажаний не здобув контролю над рухом підпільників через кордон.

До ранку переспали у stodолі на пахучому сіні, замотані у грубі коци і на світанку вибрались далі, до Кракова. Велике місто проковтнуло їх без решти.

На вершинах Організації діялось щось велике. Приїздили і від'їздили люди, відбувались довгі наради у відокремлених будинках, під охороною, кожного разу в інших місцях. З вершин у низи сходили чутки, часом добрі, часом погані. Вітер чув їх теж, але не реагував. У ці справи він не вмішувався, а Дим його наслідував. Дим став його невідступною тінню і якимось всі так зрозуміли, що якщо якенебудь завдання доручувано Вітрові, Дим автоматично йшов із ним.

Великих, ризикованих завдань на Засянні не виконувано, все, що можна було там зробити, це розбудувати власну сітку на окупованих територіях колишньої Польщі та в межах Райху. Організація нав'язувала закордонні зв'язки і одного разу, вже після Різдва, довелось Вітрові із Димом ескортувати якихось хорватських достойників до вибагливої вілли у Закопаному та потім назад на Хорватію, через Марбург і Люблян. Подорож відбулась без пригод, всі учасники були заосмотрені у відповідні документи, перед якими навіть військова жандармерія виявила почуття респекту. Так прийшла весна Сорокового Року. Україна стогнала під російським чоботом, а на Засянні прийшло до братнього роздвоєння. Шұкаючи шляхів до Києва, Організація загубила єдність. Літом, однієї ночі Дим станув перед Вітром.

— Я... мушу з вами говорити.

— Говори.

— Я... не знаю, як почати.

— З початку. Це найлегше.

— Я не знаю, який тому взявся початок... Я...

Вітер розсівся вигідніше. Надворі стояла липнева ніч, крізь відкриті вікна спливав у кімнату запах лемківських верхів, що вінком поставали навколо Дуклі, де їм тоді випало перебувати.

— Ніхто з нас не знає, який тому взявся початок. Ці, що знають, нам не скажуть, наше діло не розпитувати. Роби, що тобі совість диктує.

— Я не знаю, але я думаю, що сталося погано. Проти вождя...

Вітер витягнув ноги ще вигідніше.

— Диме, не дискутуймо. Як почнемо тепер, не скінчимо через два роки, а на те ми не маємо часу. Мій провідник у Краю, де твій?

— Алеж полковник...

— Твій провідник за кордоном. Дай лапу, потиснемо собі на прощання, вип'ємо по чарці, ти підеш одним шляхом, я дру-

гим і не забудь ніколи, що ми були приятелями. І залишимося ними й надалі.

Вітер тоді піднявся, поставив на столі пляшку, налив дві повні чарки і стукнувся із Димом. Випили до дна.

— Якщо твоя совість потребує ще одної, скажи.

Дим подумав і підставив чарку.

— Потребує.

— Моя також, випиймо ще раз.

Розстались приятелями біля третьої над ранком. Дим ледве тримався на ногах і Вітер вперше від довгих-довгих років дав собі духа. На ліжку поклався в одязі, і тільки як через мряку пробивалось до його свідомости зрозуміння, що він знов щось утратив. Щось велике і важливе, щось дороге. І не знав, чи він запивав сьогодні цю втрату, чи цю з-перед восьми місяців. Так і заснув.

Наступного дня Дима вже не було біля нього. Забрало Вітрові цієї тіні, забракло його спокою і його самої присутності, забракло, неначе б хто руку втяв. Аж тоді усвідомив, як вони зжилися і як він Дима полюбив.

— Виходить, що таке вже буде мое життя...? — питався Вітер себе у зеркалі. І сам собі дав і відповідь: — Таке воно вже, мабуть, і буде.

Літо пройшло на поїздках „у терен“, як це звалось тоді, і на прожовуванні відомостей із розбитої Німеччиною Західньої Європи та з не менше розбитого внутрішнього життя. Під зиму все сконсолідувалось. І на Заході, і між власними людьми. Лави Організації поповнились новими членами, майже кожний зустрічний належав; роздор надиво оздоровив атмосферу. Кожний знав, на чому він стоїть, і не було сумнівів тепер у нікого, ні вгорі, ні на низах. До Краю Вітра не посилали, бо не було потреби і прийшли перші, несміливі чутки про німецькі пляни на Сході.

Біля Різдва Сорок Першого року, під час випадкових відвідин у Комітеті, в Кракові, зупинила Вітра одна із комітетових пань.

— Я вже розпитую за вами чи не місяць. Ніхто не знав, де вас знайти.

— Ось я і є — поінформував її Вітер.

— У нас є лист до вас. Дозвольте, ходіть зі мною, він у мене в бюрі.

Вітер пішов за нею і вона вручила йому листа. Звичайна

біла коверта, лист тонкий і легенький. Вітер пізнав почерк. Подякував і звернувся до виходу.

— Я маю надію, що в ньому добрі вісті — усміхнулась пані.

— Я поділяю вашу надію, добродійко — Вітер зник за дверима. Комітетова пані хитнула головою і вернулась до своїх зайнять.

У своїй кімнаті Вітер став біля вікна, задивлений у перспективу вулиці. Його розбурхані думки помалу приходили до себе і очима душі він вибирав свій шлях. Не вперше, але може — востаннє.

Не знав, як довго стояв біля вікна, але усвідомив, що вже стемніло. Тоді щойно прокинувся. Засвітив світло і витягнув з кишені листа. Висланий він був із Парижу, датований шість тижнів назад. Вітер вийняв сірники, один із них черкнув до пачечки і приклав білий вогник до коверти. Його все ество застигло. Але рука не задрижала. Не відняла вогника від закритої коверти. Папір зайнявся і розгорівся, залишаючи по собі чорний спопелілий пергамен. Вітер спік пальці, тримаючи його до останку і тоді незвичайно холодними руками розтер на пил, дорешти. На чолі мав крапельки холодного поту.

Сів при столі, вклав голову у почорнені долоні і заснув при ньому, далеко після півночі. Наступного дня і протягом багатьох наступних днів Вітер відчував велике змучення, так, неначе б на його рамена насіли додаткові двадцять років. Речі, що його перед тим цікавили, перестали звертати на себе його увагу, він збайдужів до своїх знайомих і виявив апатію до всього навколо себе. Неохоче приймав навіть цілком легкі завдання, призначені тільки на те, щоб втримати його у формі, неохоче їх виконував і зволікав із потрібними звітами. В інший час Організація може була б звернула на це увагу, але це була весна Сорок Першого року і всі знаки на землі і на небі показували на великі, грядучі події. Першого березня Болгарія прилучилась до блоку держав Осі і німецькі війська вмаршували на її територію. Двадцять п'ятого березня Югославія зробила те саме, день пізніше вибухла революта, шостого квітня німецька армія вдарила на зревольтовану країну і на Грецію, вдобавок, рятуючи італійські війська від поразки. Пожежа ширилась без уговку. В той самий час, коли німецькі дивізії розбивали югославську, грецьку і англійську оборону на Балкані, інші німецькі дивізії ночами стали прибувати над Сян. Вже нелегко було тепер перейти річку. Більше над нею стояло німців, як москалів. Рух населення у прикордонній полосі сильно обмежено.

Перове напруження огорнуло цілу прикордонну полосу і всіх українців. Виглядало, що рішатиметься доля Советського Союзу, а на прикладі дотеперішніх рішень можна було малювати чорний хрестик над цією імперією. З одним застереженням. Всі розмови пішли навколо основного питання: чи німці знають проблеми Сходу? Чи німці знають потенціал Росії і потенціал поневолених нею народів? Чи німці здають собі справу, яких мільйонів людей треба, щоб опанувати Схід і упорядкувати його до нового життя — до свободного життя? І... перше всього, чи німці, що самі свободи у себе не мають, можуть дати її іншим...?

Раз один зустрівся із Димом в тому часі. Між обидвома фракціями ОУН йшла тоді вже завзята, безповоротна боротьба, і Дим, побачивши Вітра на залізничній станції у Кракові, пристанув, розгублений. Та Вітер підійшов до нього із витягнутою рукою. Ця зустріч для нього була першим проблиском минулих днів.

— Гаразд. Дай лапу, ми не вороги.

Димові очі зайшли прослонкою вогкості на ці слова. Він витягнув руку і далєбі не знав, що сказати.

— Ти виглядаєш добре, здоров, опалився сонцем і вітрами — оглянув його Вітер. — Позатим все у порядку?

— Все... тільки один жаль.

— Не політикуймо.

— Ні... Жаль, що не з вами разом. Як давніше. Жаль...

— Перед нами ще багато світу. Хто зна, що ще буде.

Дим виявляв свою радість із зустрічі кожним своїм рухом, кожним словом. Дивились собі у вічі і Вітрові стало глупо за цей роздор. Хто його хоче...? Пощо?

— А ви...? — питав Дим. — Як ви себе почуваете...?

— Спалив мости за собою. Особисті. І живу, як монах на Атонській горі. Повно попелу маю на голові. Навіть в устах чую його посмак.

— А... Оленка...?

— Спалив мости, кажу ж — різко відказав Вітер.

Дим помалу хитнув головою.

— Ви дуже міцна людина — сказав півголосом.

Вітер витягнув руку на прощання. І при тому ще раз глянув у вічі.

— Знаєш що? Часом думаю, що слабим людям легше жити на світі. Бувай, Диме, і не забувай, що я не ворог твій.

Відійшов до свого поїзду, а Дим довго ще стояв і дивився

йому вслід. Надиво, щось стиснуло його горло і, коли відходив до міста, почувся так, неначе б саме засипали могилу з його матір'ю.

15.

Весна завітала у Карпати. Але весна насторожена, напружена, притаена. Люди говорили притишеними голосами, так неначе хоронили від зайвого вуха якусь велику тайну. Ночі гомоніли важкими транспортами, дні купались у повному сонці ліниво. Ночами підходили танки, вантажні авта, гармати, сотні і батальйони у повній зброї, у шеломах, а днями тільки самітні пастушки шлялись полями за своїми худими коровами.

Наприкінці травня зв'язковий завітав до квартири Вітра. Вечором Вітер явився на вказаному місці, у звичайній хаті, на Пільній вулиці. Там чекали на нього три молоді мужчини з годинниками в руках. Він не був одинокий, що мав явитись цієї ночі. Кожний мав точно визначену годину.

Його поінформовано про ситуацію. І нарешті:

— Німецька армія потребує перекладачів. Організація є такої думки, що мусять йти люди свідомі, по змозі наші члени. Перекладачі матимуть велике завдання, бо це одинокі зв'язкові між населенням і німецькою армією, отже...

— Це не для мене, друже — перебив шорстко Вітер. — Беріть кого іншого на це. Я чув, що організуються похідні групи. Якщо ви можете мене туди приділити, добре, якщо ні, я мусять звернутись до вищих людей...

— Чому ви не хочете стати перекладчиком...? У вас є причини?

— Є.

— ?

Вітер зітхнув. Всі три вони перед ним молодші за нього. Стільки самопосвяти, стільки запалу і патріотизму — і так мало солідного, холодного досвіду та професійної заправи.

— Ви читали „Майн Кампф“?

Всі три глянули по собі, здивовано.

— Ні.

— Це погано. Бо якби ви були прочитали цю біблію, ви

знали б, чому я не хочу йти в Україну перекладачем, а бойовиком.

— Алеж як перекладач...

— Я хочу мати чисту совість, мої друзі. Мою совість.

Три дні пізніше Вітер дістав призначення до похідної групи. Ожив трохи, коли вийшов у погідну ніч із наплечником, револьвером та палицею на збірний пункт. З Кракова привезли вістку, що війна почнеться на днях і що з хвилиною її вибуху похідні групи рушають автоматично, за своїми визначеними маршрутами — на свою, непевну, але славу долю.

Збірний пункт містився у stodолі, у малому присілку, якого ще не встигли зайняти німці для себе. Та навіть якби встигли, німці були так зайняті своїм готуванням, що у них не було часу навіть дивитись на місцеве населення і його дії. Хтось із групи постарався за старий радіоприймач, „на кришталик” і на батарею та акумулятор, і пізною ніччю по черзі сторожили біля нього та слухали вістей, що мандрували світом на хвилях етеру.

Напруження зростало із кожною ніччю. Приготування видно було вже цілком виразно, прибули навіть засмалені сонцем частини, що саме покінчили кампанію на Балканах і в Греції. З другого боку кордону доходили теж вісті, хоч рідше, як спочатку, бо потойбічні ліси роїлись від советських військ і перейти кордон було дуже а дуже важко.

Із суботи на неділю, на 22-е червня, Вітер сидів із молодим підпільником, якого всі звали Юрком, біля апарату, вилловлюючи пізні вісті із Відня, з Бресляв і найбільше із Дойчляндзендер-у, що мав сильну станцію. Станція передавала після півночі легку музику та біля четвертої години над ранком передача поспувалась. Скреготи вклучились у підслух і Вітер став маніпулювати голкою по кришталіку, щоб поправити відбір. Несподівано, цілком виразно, неначе з-поза стіни, залунало із голосника:

— Дрітте батері — фаер фрай! Алле рорен!!

Юрко подивився на Вітра, Вітер переклав: третя батарея, вогонь, всіма дулами. Що це може бути?

Мінуту пізніше нічне ехо загуло з віддалі глухою канонадою. Вітер надслухував уважно хвилину, дві, нарешті поклав Юркові руку на плече.

— Побуди хлопців. Я думаю, що дочекались.

— Ві... війна?!

— Війна.

Десять хвилин пізніше гарячковий рух запанував на збір-

ному пункті, у stodолі. Господарі з'явилися з гарячим молоком, діти в сорочинках, з пальчиками в ротиках заглядали з-поза хати, члени групи переглядали виряд, дехто з них мав зброю, всі мали бодай ножі.

А канонада не вгавала і десь високо, в невидному небі перелетіли ескадри літаків. Потім, раптово, гарматна стрілянина вщухла, аж люди зглянулись по собі. Зате приїхав на колесі зв'язковий із Кросна. Його інформації були певні. Німці перейшли советський кордон, війна почалася. Всі похідні групи з цієї хвилини є на марші. Німецька армія є прихильна, треба оминати конфліктів із німецькими тилowymi частинами поліції та Гестапо. А позатим — щастя Боже.

На сході небо пояснило, порожевіло. При перших променях дня, ще перед сходом сонця похідна група перейшла Сян і забезпеченим маршем поринула у лісах і на полях своєї рідної — і ворожої тепер — території. Її ціллю була Жмеринка, Запоріжжя, Ростів. Далека маршрута, далека і небезпечна. Мільйони кроків. А вони робили щойно перший із них.

Тим часом епопея великої війни розгорнулася в цілій величчї і страхітці небувалого катаклізму. Здавалось, що небо і земля станули у вогнях на всьому просторі між двома історичними морями. Під командою фельдмаршала фон Рундштедта німецький південний фронт зударився із фронтом генерала Кирпоноса в складі південного фронту маршала Будьонного. Цей зудар заліза об залізо, груді об грудь, танка об танк вирішився до вечора першого дня війни. Німецьке залізо витримало і німецька воєнна машина рүшила на схід...

В її тині, наче свіжі паростки нового часу йшли дрібні, неозброєні ані крісами, ані навіть револьверами, групи молодих, завзятих людей. Вони мали цілком інші цілі як німці. Дальші цілі. Вони сіяли зерно, що мало зійти щойно багато років пізніше, але зате рідними, обильними ланами.

В одній такій групі йшов Вітер.

Йшов цілий червень, сходов черевики, з трудом роздобув із побоевища пару советських чобіт, знищив одяг і з трудом перешив советський однострій на щось ніби цивільне, схуд і почорнів на лиці від сонця, маршів, промов, браку сну і відповідного харчу, та нових маршів.

Йшов цілий липень, цілий серпень і майже цілий вересень, заки прийшов на призначене собі місце. Ростів горів. Горіла вся Україна, хоч не своїми ще вогнями. Горів і Вітер. Горіло його серце, горіла душа, забувши за особисті клопоти, коли

він стискав спрацьовані долоні робітників і селян, що горнулись до нього по новини, по надії і по усміх волі. Стискав долоні інтелігентів, що сиділи з ним по ночах, обмірковуючи конституцію майбутньої України, її суспільний устрій, її економіку, її роллю між Каспієм, Чорним Морем, Прип'яттю і Карпатами.

— Сили нам треба. Без сили нічого не зробимо.

— Так, але сила, це ми, ми самі. Наші діти і внуки.

— І солідарність. Всі за одного і один за всіх, це не вигадка, це наш закон, це наша релігія. Без цього ми пропадемо. Не сміє бути серед нас зрадників, ми не можемо дозволити собі на локсус байдужості, наша доля рішається тепер, байдуже, хто виграє цю війну. Ми свою війну зробимо пізніше, ми її зачнемо — і ми її закінчимо.

Зустрічі, мітинги, промови, промови і промови. Вітер захрип вже давно, але він віджив цим новим життям. Воно поклонило його без решти, йому мало було днів і ночей, йому мало було слів і він взяв два рази участь у погоні за здичілими відділами НКВД. У другій погоні зачепила його куля. Не фатально, але досить, щоб покласти його на три тижні до ліжка. Його група розійшлась по цілій області, допомагаючи організувати українське життя, читальні, газети, курені молоді, місцеві самоуправи. Після виздоровлення Вітер кинувся із новою енергією у вир українського життя, помимо того, що в Україні вже діяла німецька цивільна адміністрація і діяла так, що від самих оповідань волосся дуба ставало на головах слухачів. Важко було спочатку повірити, що культурна німецька нація могла дозволити собі на такі жажливі злочини... Та це була правда.

З надій на волю не залишилось ніщо. Підпільникам із похідних груп не було трудно переставитись із явної на таємну роботу, вони в цьому виростили, але українське населення здервіло від німецьких жорстокостей, від несправедливості, що боліла тим більше, що так непотрібно, так проти всякого здорового розуму німці її накиннули цій країні. Коли в перших тижнях війни німецьку армію вітали усміхнені обличчя, квіти, хліб і сіль — так тепер на німецьку армію і адміністрацію падали прокльони. А прокльони не пропадають намарно. І скоро Німеччина почала відчувати тягар загальної, масової ненависти на Сході...

Вчасною весною Вітер повернувся до Львова. Худий, як аскет, більше нервовий, як колинебудь у своєму житті перед тим, повернувся до Львова, похнюпленого у безнадії німецької

окупації і польського терору. Зажив у знайомих і перші три дні і ночі майже безперервно спав. Наступні три дні і ночі розказував, що бачив і пережив в Україні, і, коли йому розказали, як цей час пережила Західня Україна, Вітер тільки плечима знизав.

— Вам тут ще як у Бога за пазухою. Ваш Вехтер — це ангел напроти Коха. Ви не уявляєте, що німці роблять „там”. Ви не уявляєте, яке це божевільля...

Вітер знизав плечима вдруге.

— А у нас тепер говорять про створення української армії.

— Чому ні? — сказав просто. — Краще мати в руці зброю, як лопату в такий час.

— Але за що воювати...? За Німеччину?

— Краще мати зброю в руках — повторив Вітер серйозно. — Німеччина не вічна. Армія — це сила. Тут немає дискусії, бодай для мене.

— Але Німеччина програє цю війну...!

— То й що? Світ може валитися, але як ми матимемо свою армію, то дамо собі раду.

Сьомого дня свого перебування у Львові, в саме полудне, під холодним сонцем лютого, Вітер зустрів на Академічній вулиці Дима. Обидва пристанули, непевні в першу мить. Дим був сухий, як щіпка, запалений сонцем і вітрами, і так же виглядав Вітер.

— Пізнав? — озвався Вітер перший.

— Пізнав... але ви змінилися.

— Ходім на обід — запропонував Вітер. — Тут є ресторанчик, де можна дістати бігос та хліб без карток.

Обід протягнувся довго. Дим був в Україні теж. В Києві. Був раз арештований німцями, але трапився перекладач, українець Орест Г., що вибавив його із нещастя. Говорили обидва напереміну, обмінюючись враженнями із минулих двох років. Дим вернувся скоріше, бо у Києві ґрунт став не то гарячий, він став неможливий. Отже Дим вернувся до Львова і тут...

Тут Дим перестав розказувати. Молода кельнерка налила їм обидвом вже по п'ятому горнятку ячмінної кави, а вони все ще не збирались відходити.

Дим вернувся до Львова і тут, у Львові, Дим...

— Я мушу вам це сказати. Краще, щоб ви вчули це від мене, як від когось іншого... Я...

Обидва підпільники дивились собі у вічі. Дим ковтнув свій власний віддих під спокійним світлом Вітрових очей.

— Тут я... зустрів Оленку.

Вітер не ворухнувся. Він тільки неначе трішечки застиг на своєму місці. І даліше дивився на свого підпільного товариша.

— Вона... вона була сама — зідхнув Дим.

Вітер мовчав, а спогади стали оживати у ньому незвичайною, гарячою хвилиною, що стала заливати серце, збуджуючи завмерлі ніби почування, забуті ніби думки, погребані ніби надії. Оленка є у Львові — і вона сама. Вона тут, на цьому самому ґрунті, у цьому самому місті, вона — може — в цій самій хвилині думає про нього.

— Вона була сама... взагалі, вона нікого не мала... а часи такі важкі, ви знаєте... ця війна... і... тиждень тому назад...

Дим віддихнув глибоко, як перед стрибком у кручу з запіненою водою.

— Тиждень тому... ми побрались.

Щось зірвалось в душі Вітра. Щось обсунулось важко вниз і змучення таке взялось звідкілясь, що йому захотілось сісти, бо злякався, що ноги можуть відмовити послуху.

Але на обличчі з'явився у нього усміх. Він витягнув до Дима руку. Боявся, що вона дрижатиме, але якось втримав її рівно.

— Гратулюю — сказав рівно, без зусилля. Але тільки одне слово, бо наступне могло застрягти в горлі.

Дим несміливо прийняв подану собі руку.

— Ви... справді... не лихі на мене?

Вітер зліквідував свій усміх, бо лякався, що його сурь зрадить Димові всю правду.

— Ні — сказав помалу, поважно. — Ми розійшлись... і вона стала вільною.

Вони далі гугорили про положення, про політику німців, про наслідки програної війни, а „також політикою вони її програти мусять”, про поголоски про творення української армії.

— Які ваші пляни на майбутнє? — спитав Дим наприкінці.

Вітер знизав плечима.

— Якщо буде якесь наше військо, я туди піду.

— Ні, справді? Помимо німецької політики, **помимо всього**, що ми бачили в Україні...? — Дим витріщив очі.

Вітер дивився у рештки своєї ерзац-кави.

— Я піду відпочати. До війська.

— Ви жартуєте хіба...

— Ні, я ніколи не жартую, якщо **їдеться про мою долю**.

— Відпочати до війська...?!

— Угум — закінчив Вітер і піднявся, трохи може надто раптово. — Дайте руку, треба мені йти.

Дим піднявся майже разом із ним.

— Скажіть, ви справді підете до війська...?

Вітер глянув йому у вічі і Дим відчув, що це питання було зайве. Раз Вітер сказав, Вітер зробить.

Вони розстались приятелями, як були перед тим. Вітер не відчував жодного жалю до Дима, він взагалі не відчував жалю ні до кого, хіба може — до себе самого. Але годі себе карати, хоч в устах посмак гірчиці і в голові одне велике питання: пощо я живу, яка цьому всьому ціль?

Яка ціль...? Жити і боротись далше. Закусити губи, хочби до крові, затиснути зуби так, як вчив своїх підвладних підпільників колись. Прийшлося самому скоштувати цієї медицини. В обличчі польської поліції чи советського НКВД Вітер ніколи не почував себе таким безрадним, як в обличчі себе самого.

Тільки — тільки чому йому так жаль...? Адже він вже погребав всі свої надії давно, правда? Тоді чому йому тепер так жаль, самому із собою, без свідків, без людей, перед якими він завжди тримав гордий фронт, холодну поставу і безстрашність безоглядного бойовика.

Під найбільшим особистим панцирем, завжди десь скривається людина. Вітер глядів тепер на своє власне, дійсне „я”, це „я”, яке тужило за любов'ю, ніжністю, довір'ям не тільки в розумінні „дати”, але і в сердешному почутті безкорисного, великодушного отримування...

Не доведеться. І чия вина в цьому? Його ж самого. Він же не зумів перебороти себе, він же збудував недосяжну вежу і замкнувся у ній, як старовинний лицар. А світ пішов повз нього, той світ, що в ньому життя є основою щастя людини. Він не зумів свій світ боротьби і жорстокости злучити із цим іншим світом особистої долі — хоч мав до цього велику нагоду.

Щасти Боже Димові... і Оленці. Вони невинні. Він, Вітер, сам собі простелив свій життєвий шлях, сам один, і трудно чекати довіреної подруги на ньому, коли він її сам же відкинув.

16.

Дня 28 квітня 1943 року проголошено створення Дивізії „Галичина”, однієї-однісінької дивізії із всіх поголосок про велику українську армію. Та наша доля завжди пробує терпеливість нашого народу. І тепер вона не завелась.

— На початок одна дивізія. Це не мало. Усусуси зачинали з меншого.

— Що, на початок тільки одна дивізія...? Чи вже й на кінець?

Це все сталось після Сталінграду, після сфорсування більшовиками Дону і Дінця, після падіння Харкова і його нової окупації німецькими військами, що на південному відтинку східного фронту, в Україні, під командою фельдмаршала фон Манштайна, мурували щось на подобу глиняної греблі проти розігнаних, сп'янілих успіхами червоних армій Росії. Може Німеччина прочуняла нарешті до дійсности Сходу, потерпівши дві поразки, одну під Москвою і другу під Сталінградом, і зрозуміла, що без щирої і могутньої підтримки України, Білорусі та інших поневолених народів не знищити їй червоної загрози? Може німецький провід нарешті зрозумів, що без політичної розв'язки не виграти йому цієї війни...? Може німці покаялись за свої дотеперішні вчинки на Сході...?

Ні. Ніщо не змінилось у німецькому проводі. Не прийшла жодна політична програма для наболілих питань Сходу. Україна мала дальше бути німецькою колонією.

А помимо цього Вітер першого дня вписався в реєстр добровольців до служби в Дивізії. Два дні перед тим він відбув довшу розмову із сотником, що дальше ще був його зв'язковим.

— Я німцям не вірю — сказав сотник. — Але я не перечу, що Дивізія може бути нам потрібна. Якщо виграють німці, вона може стати якоюсь запорукою їх політики супроти нас, якщо більшовики виграють, вони й так заберуть нашу молодь до своїх армій. Я розумію творців Дивізії із їхнім прикладом УСС, хоч історія рідко повторяється так вигідно і, позатим, я визнаю одну велику правду, що зброя в руках — це найбільша правда

у світі. Але чого я не розумію — це вашої постанови. Чому ви, якраз ви...?

— Чому це вас так дивує...? — спитав тихо Вітер.

— Дивує мене, бо ви є вишколений підпільник, спеціаліст у справах, що не мають нічого спільного із військовою регулярною муштрою, слуханням наказів кожного півдурного капраля і включуванням себе у тупу машину, призначену для широких мас. Ви є бойовик, що вартий більше цілої дивізії у спеціальних випадках, а ви вирішили піти туди, де найдурніша, припадкова куля на найдурнішому відтинку фронту, біля першої ліпшої стайні із тупими коровами може вас зліквідувати на місці. Як людину. Як бойовика такої високої вартости. Це просто марнотратство з вашого боку!

— О. Я... вас розумію, сотнику. Але ви... мене не розумієте. Я вже змучений моїм життям, вірите мені? Я хочу відпочити.

Сотник поклав свою люльку набік. В його очах була здивована злість.

— Відпочати в Дивізії...? Ви з глузду з'їхали? Там же вами буде поганяти кожний старший стрілець, а кожний півдесятник буде вас посилати собі по каву та давати вам чистити свої брудні чоботи! Що вам!

— Ви не розумієте — спокійно витримав Вітер. — Я потребу психічного відпочинку. Ви не розумієте.

Сотник мало не вийшов із себе.

— А де ж ви знайдете кращий психічний відпочинок, як не у наших гарних горах, на полонинах, в лісах, на луках Чорногори...?!

Вітер закінчив цю розмову, піднявшись важко з місця і похитнувши головою заперечливо.

— Ви не розумієте, сотнику. На жаль, ви не розумієте...

Та вийшовши із дому сотника, Вітер сам завдав собі питання, чи й він, бува, часом не розуміє...? Є такі закамарки в душі, що й їхній власник не знає, що в них ховається від людського — і його власного ока.

Після цього Організація залишила його в спокою. Сотник порадив вищим колам, щоб так зробити, може Вітер сам передумає цю справу, а якщо ні, то й так чоловіка такого твердого типу ніхто не переконає.

Вітер вернувся до свого міста, до своєї тети Оришки і зашився у книжки. Мало показувався між людьми і не брав учас-

ти у великих парадах, що відбувались повсюду з оркестрами і з прапорами на честь створеної Дивізії. Одного дня з кінцем травня покликали його до медичного огляду і він перейшов його блискуче, хоч лікар глянув на його карту з піднесеною бровою.

— Вам тридцять вісім...?

Вітер глянув на нього і відійшов. Яке його діло?

Нарешті прийшов день, коли карта покликання визначила від'їзд до Львова. На станції, куди добровольці прийшли маршовим порядком, під звуки військових маршів, зібрались чи не всі матері міста. Навіть ці, яких сини цілком не йшли до війська, прийшли поплакати, для дружньої атмосфери і вияву солідарності.

Вітер заборонив своїй теті робити це саме. Тому вона прийшла крадькома і плакала за рогом станційного будинку, щоб він її не бачив.

Нарешті начальник станції, неначе диригент, вирішив стримати симфонію плачу і подав машиністові знак до від'їзду. Для тисячі рекрутів це був також знак, що треба підбадьорити атмосферу прощання. Хтось вирішив затягнути „Не пора” і хоч ніхто не знав, на що саме не була це пора, всі співали її з тремтячим відчуттям початку великої долі. Плач дійшов до крещендо, але спів і зростаюча віддаль зробили своє і станційний будинок заховався за зеленими липами. Поїзд мчав поміж спілими житами української землі і цілком інакшими очима гляділи з його вікон на неї юнацькі обличчя.

Це був початок військової центрифуги, що стала обертати молодими людьми, згідно із давно виробленими правилами, викидаючи нездатних, нездібних, непотрібних за борт, підбираючи здібніших, розумніших, талановитіших до нових завдань. Рекрутський вишкіл пройшов твердо, але гладко і військова машинерія вищипнула Вітра із зелено-сірої стрілецької маси. Він поїхав на підстаршинську артилерійську школу, на Чехію.

Там йому пройшла зима і вчасна весна Сорок Четвертого року застала його в дорозі до Дивізії. Новий табір, в якому Дивізію складала із її вишколених частин, зробив цілком інше враження на Вітра, як літній табір рекрутського вишколу в Гайделягері. Він не впізнав своїх друзів. Це вже не були дітваки, це вже були вишколені військовики, молоді, а якісь дивно зрілі люди. Вітер не жалів тепер, що вступив до Дивізії, хоч напочатку нераз у нього були сумніви і пригадувались слова його сотника.

Військова машина не спочивала. Вправи і вправи, сотнями, батальйонами, полками і нарешті цілою Дивізією. Вітер став старшим десятником і командантом двох гармат в складі легкої батареї. Це був час, в якому Вітер став сам собі дивуватися. Його ціле життя досі перейшло по стежці повної індивідуальності і він заздро плекав цей свій життєвий шлях, гордий за те, що він „інший”, що він свобідний і що він рішає сам про себе.

Тепер він усвідомив велику зміну в собі. Його ум і уяву запрятали клопоти за його гармати, за їх обслугу, за коней, що з вишколеним зусиллям витягали їх з кожного болота. Він непомітно включився у цю саму військову машинерію, яка спочатку нераз його хвилювала, хоч він завжди мовчки зносив свої непорозуміння із нею. Тепер він став її активним колесом і повертався в ній гладко, як добре намащена частина. І машина йшла! На нічних вправах його чота справлялась завжди перша із наставою гармат на вказаний напрямок, його чота завжди перша уміла змінити становище і його чота не дала себе заскочити несподіваній „атаці ворожих” танків з-заду.

Так на невмолимому календарі надійшов день 28 червня Сорок Четвертого року. Дивізія виїхала на фронт. Все, що досі Вітер навчився, все, що ввійшло в його кров, тепер мало себе оправдати — або ні.

Показалось, що бойова душа старого підпільника не вснула сном праведних під впливом військової машинерії. Його чота попала під обстріл ворожого літака на марші на позицію, раннім ранком шостого липня. Стрільці вже запримітили майже цілковитий брак німецьких літаків на тому відтинку фронту, але старшини подавали виминаючі відповіді, не будиши самі поінформовані, чому це так. Советські мисливські літаки нового типу, „Істребітель” мали легке поле до попису і втішались безкарністю у повітрі. Так і цей осібняк, запримітивши колону на марші, вирішив попробувати щастя. Із своїх висот злетів, як шуліка на людей, коні, гармати. Боком дороги проходила якась частина Вермахту, в силі одної сотні. Їй не треба було наказу. Вмить вся залягла в рові, застигнувши. А згори вдарили кулемети. Коні стали ставати дуба від несподіванки, візники, незвиклі до вогню ще, кинулись врозтіч. Це був для Вітра розпучливий момент. Коні без візників могли ледь хвилина ринути з дороги в поле і потягнути гармати за собою — на повне знищення.

Десятник вихопив пістолю з кобури і стрелив у повітря. Невеликий це був ефект під обстрілом згори, але був.

— Ти куди біжиш, сякий-такий сину?! — гремів Вітер на дорозі. — Назад, до коней!!

Один таки стрибнув через рів у поле, Вітер наздігнав його, небачний на ворожий вогонь. Притягнув за ковнір назад і поставив біля коней, як статую.

— Тут стій і не рухайся! — кричав десятник Вітер і його чота стояла на дорозі, коли літак робив поворот, щоб поправити свій приціл. Десятник спокійно відрепетував кулемет, прикучнув за ним таки на станку гармати і взяв свій приціл. Вояки Вермахту попідносили голови із рова, його власні стрільці застигли, забувши про свій страх, коли літак обнизився, як яструб, що спадає на безборонні курята. Тільки курята є дійсно безборонні, а Вітер пішов до Дивізії, щоб не бути курчам у прийдешніх подіях.

Одна секунда, дві, може й три, тягнулись як година, заки літак зосередився над дорогою, якраз напроти коней і людей, напроти колони...

Ще заки він успів відкрити вогонь, десятник Вітер спер кулемет об своє рам'я і натиснув спуст. Кулемет заграв гладко, без підстрибувань. Вітер міцно тримав його собою. Кулі пішли рівно, до мети, десятник бачив свою мушку на тлі літака і раптово за цією мушкою виріс кометний хвіст чорного диму. Літак не стріляв. Переднє шкло летунської кабіни було розстріляне. Машина пройшла гуком пекла над колоною і повернувшись боком зарилась у поле, повне картоплі. Ще хвилина і сильна експлозія докінчила діло десятника Вітра.

— В дорогу — наказав він, махнувши рукою. І повернувшись до найближчого стрільця, додав: — Не забудьте прочистити дуло, стрілець Кузьма.

— Так е... пане десятнику.

Вояки Вермахту помахували до колони рукою і хлопці гордо сиділи на своїх станках, поганяючи коні. Десятник Вітер їхав на своєму коні, неначе ніщо не сталось. Він втримав свою чоту в послуху і в дисципліні. На те й є військо. На те й існує ця організація, що в найбільш критичний час мусить доказати свою суцільність, боездатність і витривалість. За цю автоматичну силу Вітер полюбив військо. На такій силі можна будувати майбутнє, можна будувати Державу. Відчуття цієї сили доповняло його думки і мрії, він бачив очима душі не одну дивізію, він бачив армію, що складалась із сотень тисячів вояків, і всі

вони, всі, без винятку, знали б, що робити, в який час і чому. Такі поняття му́сили б вросли в українську душу, щоб навчити українську людину на час національної потреби відкласти на бік свою непокірну індивідуальність і включити себе у національний, загальний віз, витягнути його із біди переможно — а тоді вже далі бавитись у свою козацьку демократію.

По полудні цього ж дня, в складі своєї батареї, чота Вітра встрілялась до дванадцяти призначених прицільних точок у терені, а вечором постачальна валка привезла бойову муніцію. Вітер пішов її відібрати, припильнувати і перечислити. Вже сугеніло і на сході небо сильно потемніло, хоч на заході ще червоне проміння кривавило краї хмаринок.

— Недобрий знак, пане десятнику — озвався тихо збоку стрілець.

Вітер немов застиг на мить. Повернувся опісля і приглянув ся стрільцеві. Він, без сумніву, він.

— Дим.

— Вже три місяці в Дивізії, пане десятнику.

— Але... чому?

— Пішов за вами, може. Чи я знаю. Пішов, та й все.

— А... рідня?

— Оленка здорова, наказувала мені вас поздоровити, як побачу.

— Де ти стоїш?

— В Запасному Полку, при постачальній сотні. Возимо муніцію по частинах Дивізії.

— Матимеш час зайти сюди... до мене?

— Не знаю, пане десятнику. Я своїм часом не розпоряджаю.

— Я знаю. Може я щось втну. А це... на привітання. — Подав польову пляшку Димові. Худий був Дим, так само, як вернувся з України. — Гостра, пий помалу.

Дим потягнув ковток, справді гостра, аж закашлявся і засміявся.

— Не звик.

— Звикнеш. — Вітер сам потягнув ковток. — Не сподівався тебе бачити в Дивізії. Ніколи не сподівався. Тим більше... що...

— Я знаю, але... Оленка добра для мене, пане десятнику... але може я не є добрий для неї. Чи я знаю.

— Так не вільно говорити. Зайди до мене, якщо знайдеш час, ось тут моя батарея і моя чота. Якщо я зможу, заїду до тебе, поговоримо. Ми ж старі друзі. Старі друзі.

Валка вивантажила муніцію, підстаршини розписались і Вітер ще раз віднайшов Дима.

— Пам'ятай, не забудь. Ось там стоїть наша батарея, а оці дві ліві гармати, це моя чота.

Подали руки, Дим скочив на воза і поїхали за курявою пилюгою. Вже звечоріло на полі і в землянці, щоб не видно було вогню, стрільці пекли безпанські кури, що шлялись між гарматами.

Вітер чекав наступними днями, може прийде Дим. Але події котились швидше і швидше, і далі стрімголов, і не було як чекати нікого. Над брідськими полями розлилось море крові.

17.

Вночі із четверга на п'ятницю, на день чотирнадцятого липня Вітер, як звичайно, обходив становища своїх гармат, заглянув навіть до другої чоти, чи, бува, там не позасипляли. Ніч була гаряча, небо чисте, липень у повному розгоні. Над фронтом, на сході, блимали тут і там рідкі світельця, як кожної ночі — але цієї ночі Вітер був нервовий, чуткий на все, що бачив і чого не бачив. Скартав вартового, що сперся об гармату.

— Заснеш і навіть не усвідомиш цього. Не стій. Ходи колом, за пів години прийде зміна.

Це була година третя над ранком, третя десять. Не досить, щоб йти тепер спати і завчасно також волочитися. Вітер пошуквав собі місця під деревом, що ослоняло батарею збоку і його очі зупинились на східньому напрямку. Що це, світає вже?

Так розпочалась гарматня канонада і так із шумом гурагану надлетіли перші стрільна, розриваючи землю червоними вибухами, встеляючи димом заспану ще околицю, звіщаючи великий бій. Задзвонив польовий телефон, уривки команд, вибухи стрілен, зойк пораненого, першої жертви.

— ... всіми дулами! Між цілями 124 і 129, малий лісок, лісок!

На обличчі Вітра очі командирів гармат. Телефон нервовий, але Вітер напрочуд спокійний.

— Данчук, ви маєте записану команду до пункту 124. Таба-

чин, у вас є до 127-ки? Подайте її на крайню гармату направо. Скільки влізе.

Побігли, поміж вибухи, здавалось загинуть. Добігли і тільки донеслось між поодинокими зривами голосне:

— Вогонь!!

Б'ють гармати. Блискають вогнем спереду, блискають вогнем відкривані замки, б'ють скоро. Б'ють тамті, б'ють і наші. Чия візьме. Біжуть із сутінків постаті від фронту. Куди?! Ми стоїмо! Пістоля в руці і Вітер заступив дорогу.

— Стій...!!

Не розуміють, не наші. Вермахт. Дехто із них пристає непевно, інші далі біжуть, не звертаючи на ніщо уваги. Це вже п'ятий рік війни для них. Мають досить.

А гармати б'ють. Ворожі і свої. День встає задимлений, кривавий. Є втрати. При третій гарматі прицілений тільки перехилився. Кусень заліза із дна стрільна вривався в шию, пройшов чисто. Є поранені. Але гармати б'ють.

Телефон, новий наказ. Змінити позицію. Друга чота нехай стріляє, перша чота зійде із становища за горб число 232. Звідтіля вогонь буде керований спостережним старшиною при другому курені двадцять дев'ятого полку.

Перша чота кінчить стріляти. Коні біжуть на становище, за ними поводити з віжками в руках. Завертають трьома парами як у цирку, впрягають гармати до проц-станків і тепер галопом. Добре, що ворожий вогонь ущух. Виїхали під обстрілом, але без капітальних втрат, коні здорові, гармати цілі. Польова дорога в'ється між вибухами. До горба 232. Яких три кілометри. На південь, ще більше на південь. Малощо не роз'їхали в розгоні громаду вояків Вермахту. Йдуть на захід. Хто їх веде? Не видно біля них старшин. Йдуть насуплені, дехто без зброї, навіть без поясів.

Пригнались. Горб не горб, височина, якраз щоб заховати гармати. Телефону немає, радіо, де є радіо? Радіо є, сполуки немає. Ніхто не відповідає.

— Берта чотири кличе Берту вісім, Берта вісім, озовися!!

Не відповідає лінія піхоти. Нічого, пізніше. Гармати вже на землі, риються запорами, дула йдуть вгору. Не знати ще куди стріляти, аж раптом:

— Пане десятнику!! Танки!!

Обслуга обох гармат неначе застигла на хвилину. З такого стану вона або кинеться врозтіч у паніці — або згине в герой-

ському бою. В цій тиші вирішального напруження залунав голос Вітра, твердо, без дрижання, як на вправах у вишкільному таборі в Нойгаммері.

— Данчук! Навертай наліво, через дуло! Табачин, направо, через дуло! Відкрий замки!!

Перший ожив прицільний Данчукової гармати. Відкрив замок одним нервовим зривом руки. Перший танк зліва відкрив кулеметний вогонь і кулі засвистали близько, але не досить близько. Данчук нахилився до дула і навів його сам, на танк.

— Ладуй! — гукнув.

Те саме робив при другій гарматі Табачин. Вспіють, чи не вспіють? Вся обслуга застигла тепер в іншій атмосфері: як на футбольних змаганнях у Львові, коли Мікльшош вів м'яч на нозі до воріт противника...

— Ладуй — повторив Табачин.

Два набої майже одноголосно гримнули об стіни замка. Стрільці не чекали на дальшу команду. Один і другий впакували картуші із шостим мішечком наверху. Це додасть сили залізній кулі.

Данчук ще нахилений. Поправляє. Вітер — ані слова. Табачин поправляє гармату.

— Замикай!

Обидва замки закриті. А кулі свищують боками, терен нерівний і танки не можуть бити цільно на ходу. Та й так дерева навколо плачуть від ударів. Данчук захопив лінву від замка правою рукою, лівою ще наводить трохи вбік — і шарпонує лінву гостро. Відпалив! Майже разом з ним відпалив Табачин.

— Відкрий замок, ладуй!!

Неможливо. Неможливо, бо всі очі вп'ялені у танки, у цей і у той, ці два перші, що вилізли вже чисто із кущиків десь так на віддалі триста кроків.

Вибух! Вогонь, дим, удар заліза об залізо, на лівому, куля сильна, в розгоні, вежа з танка відстрибнула назад, як зметена, вогонь і дим. Той зправа... той зправа піднявся і помалу, помалу перевернувся набік. Його ліва гусениця пішла в дребезги.

— Гааа!!! — заревла вся обслуга. І понад це команда Вітра.

— Ладуй!!

З-поза горба вилазить третій танк, але не так швидко, неначе думає, що робити. Це на Данчуковій лінії. Данчук дістане

Залізний Хрест за цю роботу, хоч він того ще не знає тепер. Навів гармату, закрив замок, відпалив — дим і вогонь, поцілив!!

Раптово земля стрибає під ногами і над головами пекельний гук. Бомба! Літаки січуть згори, друга бомба оподалік, третя ближче, зойки, є поранені. Обслуга паде на землю, загуливши голови руками, літаки промчали і навертають. Ця позиція їм важлива. Чотири машини блискають вогнями кулеметів вже здалеку.

— Крийся!! — гукнув ще Вітер понад брязкіт битви. Сам стрибнув за маленький, тоненький пеньок і припав до землі. Запекло щось на рамені, глянув, вище ліктя роздерта блюза. Адже вона була ціла, майже нова. З-під діри вийшла кров. О, я поранений, цікаво тільки як. Але годі було тепер розчовпувати як, коли над головами знявся знов гураган, аж земля стрибала в страху і болю. Три бомби розірвались, здавалось на спині. Коли підняв голову, курява заступила світ. Літали галузки, листя свіже ще і зелене, далеко ж до осені! За курявою гуркіт, а полем несеться крик.

— Урррааа...!!!

— Десятнику, танки йдуть на нас!!

— Лежи, не рухайся!! Встанеш, згинеш!!

Танки справді не йдуть, а летять. Брудно-зелені носища то виринають, то потопають за травою, як той місяць в пісні. Ближче, ближче.

— Долів!! — скричав Вітер, коли відчув, що стрілець зібрався підноситись.

І вже не було як далі кричати. Танки вже між ними. Боком зліва промчала потвора, ламаючи кущі і з правої сторони прорвався один і за ним другий. Кулі свищуть, стрілянина не вгаває, але голову можна піднести. Почерез куряву видно уривки піль між острівцями кущів. Всюди біжуть люди, падають, піднімаються і знов біжуть. Між ними тут і там танки і на сірому від куряви небі літаки. Вибухи приковують очі, то тут, то там, всюди.

— Урррааа!!!

— Десятнику — кричить Данчук. — Йдуть на нас!

Вітер відповідальний за гармати. Підірвався до лівої, нема лівої гармати. Тільки пів колеса стирчить в землі. Якась дивна, чорна яма біля нього і пару кусків брудного однострою... До правої. Права стоїть ціла. Табачин біжить до неї, на лиці в нього кров. Вітер добіг перший, вирвав панорамку, Табачин викрутив звинно ужарник і заховав у кишеню.

— За мною!! — крикнув старший десятник, схилиючись по свій машинний пістоль. Оба десятники, командири гармат біля нього. — Де решта!?

— Нема! Кравчука рознесло на гарматі, Микитка дістав у голову, он там лежить, Тарасюк...

Надбігають два, три, чотири, п'ять, шість. Чотири пропали в цих кількох хвиликах. Прощайте, друзі, немає навіть часу глянути на вас востанне. Табачин кривавим вже рукавом стер кров з обличчя. Возився із кулеметом, що затявся, куля пішла криво. Вітер відкинув накривку замка, голими пальцями вишарпонував непотрібний набій, перетягнув ленту і переладував. Чути крик сотень людських, не людських грудей. Наступають.

— Де наше радіо?!

— Розбите, десятнику!

Підбіг з-поза кущів вояк, свій.

— Десятник Мирний!! Чота десятника Мирного!!

— Тут!! — всі кричать, ніхто не знає пощо, але всі кричать. Легше витримати гамір битви?

Добіг до Вітра. Післанець.

— Відступати на Олесько, туди!! — показав рукою на південний захід. — Там є... — не докінчив, захлиснувся, витріщив очі і став клонитись до землі. Вітер припав до нього. Пізно. Збоку голови, між волоссям стала текти густа кров.

— Десятнику!! Ходіть з нами!!! — кричать з його чоти.

Зірвався і дігнав їх. Але так воно не буде добре. Відступати, то відступати, але не так.

— Кулемет!! Сюди!!!

Спінтілий стрілець притаскав з десятником Табачином кулемет.

— Клякай!

Клякнув стрілець, Вітер спер дуло на його плече і попід вухо, на його ж рамені, взяв приціл. На найбільшу громаду, що перла так жваво вперед. Пустив серію, стрілець здригнувся.

— Не рухайся!!

Пустив знов серію. Громада стала падати, шукаючи заслони, та дехто падав захитавшись. Це лише двісті п'ятдесят кроків. Ще одна коротка серія.

— Бігом!!

Якийсь порядок вступив у групу. Почали відступати в сімох, тепер їх стало чи не двадцять. Добігали поодинокі стрільці, відчувши ядро команди. Мойсей вивів же жидів з неволі.

— Залягай!! Бий по них!! Ціляй, не стріляй Богу у вікна!!

Загорнув раменем половину відділу. А другій половині показав напрямок, просто перед ними, лінію кущиків. Туди, залягти і стріляти!!

Рух, крик, знов зойк, не знати навіть хто, але слухають, біжать і добігши до кущиків, залягають. Тепер ця половина, бігом за мною. Слухають, зриваються, біжать. Між ними свистуть кулі, свої для охорони відступу і ворожі, для вбивства. Один впав, піднявся, заточився, але біжить даліше. Два стрільці підхопили, потягнули із собою, у кущі. Долучуються ще поодинокі стрільці, відступає вся лінія. Танки!!

Ґрунт під ногами стає м'який, вогкий. Трясовиння! Та немає часу до втрати. Немає як вибрати перехід. Ворог за плечима.

Ця сама тактика. Кріс на рам'я і стріляй! Кулемет на плече і серія. Ще одна, коротка. І знов відступ до наступної купи хащів. Під ногами вже хлопоче, але ґрунт тримає, коли бігти. Ще краще, будемо скоро бігти — думає Вітер, якщо можна щось думати у тій суматості. На овиді видніє чорна лінія — ліс.

Збоку підбігають якісь розсипані стрільці. Здалека бачили командні рухи рамен Вітра, скупчуються інстинктивно навколо нього. Наступна купа хащів не дає великої ослони. Знов половина стріляє, стримує наступ, половина хлопоче по воді. Збоку щось впало важке. Вибух. Слабий вибух, на трясовинні. Але це артилерійське стрільно.

— Танк за нами!!

В млі ока всі припали до мочарища. Однострої, мокрі із середини від поту, змogli зверху від зеленової води, що помалу підходила з-поміж трави.

— Є фавстпатрона! — гукнув хтось збоку.

Вітер підняв голову. Третій стрілець від нього вовтузився із зброєю, щоб не замочити її, і разом з тим, щоб не підносити голови. Вітер поповз до нього. Танк стріляв короткими серіями по мочарищі, обережно пробуваючи свого ґрунту. Стрілець віддав фавстпатрону без спротиву. Вітер відповз із нею поміж віхтями трави, до танка. Стрільці затихли. Дехто пробував піднести трохи голову, щоб бачити, але трава заважала. Фронт гудів битвою, стріли лунали повсюду, літаки пражили якесь село недалеко, але тут всі були зайняті однією тільки думкою: вдасться, чи ні. Їх доля залежить від цього.

Раптово близький гук потряс ними. І секунду пізніше чорний стовп диму вирвався у сіре від пилу і пороху небо.

Танк горів. Із середини хтось пробував відкрити люк, та не

вдалось і зрештою ніхто не чекав на дальші ефекти. Ціла група бігла мочарищами, дехто попереду покрикував поміж кулі, що тут чи там твердіша земля. Оподалік бігла інша група, а там ще одна, наліво і направо, повний відступ із розбитого фронту, свої перемішані із Вермахтом, навіть якісь мадяри заплутались. Підбігала навскоси якась інша група, невелика, із двадцятко людей, але — думав Вітер — нас більше і це добре, нам треба крісів і стрільців...

— Вітер!! — гукнув чийсь знайомий голос просто за ним. Вітер станув і оглянувся. Закривавлене лице і в цій крові сміх радощів і страх пережитого, все разом змішане із болотом мочарищ.

— Дим!

Якийсь молодий поручник із пістолем в руці показував напрямком, просто на південь. Хрипким голосом накликував, щоб швидше, не падати із сил.

— Не кидай зброї!! Тримай кріса!! Беріть набої!!

Пробігаючи повз нього, Вітер і Дим зупинились.

— За нами вже червоні! Ходіть, поручнику!!

Його лице чорне із пороху, мокре від поту. Однострій сплямлений кров'ю, відзнаки брудні, подерті. В очах невіра.

— Як то, наших вже нема за вами?! Це все...?!

Вітер без надуми потягнув його із собою, за групою. Під ногами хлипала вода, місцями ноги впадали вище кісток, а далі й до колін. Стрільці бігли більше вправо, де ґрунт виглядав міцніше. З цього ґрунту підстрибували болотяні шматки чорної землі. Це ворожі кулі били так об землю. Добігали вже до кінця мочарищ. Вже видно виразно сухий ґрунт, залізничний насип і за ним стрімку стіну вгору, до лісу. І видно димки, що снуються між крайніми кущами та деревами. Це звідтіля так б'ють до них. Щоб тільки до насипу. Тільки до насипу!

Вибігли із мочарищ, але коли Вітер кинув оком поза себе, тут і там лежали поодинокі стрільці. Горілиць, боком, лицем у мочарищі, як кому доля присудила.

Вітер вибіг в середину групи. Оглянувся за поручником. Не було. Тільки ще один однострій лежав позаду них, вже на сухому ґрунті.

— На насипі — кричав Вітер, — ліва рука залягти, стріляти по горі!! Права рука перескочити!! За насипом — права рука залягти — ліва проскочити!!

Перед ними, на насип вирвалася жменя людей. Трьох з них

впало. Два зникли за насипом. Збоку, наліво від них інша, більша група добігала до насипу. Навколо мочарищ зорили танки, шукаючи проходу. Тим часом стріляли з гармат і кулеметів, не цільно, але так багато куль...

Добігли до насипу. В грудях у них як гарячий попіл. Та ніхто не хотів залишатися позаду. Почуття приналежності тримало їх вкупі.

— Ліва!! Залягти!!! Бийте цільно, по димках!!

Залягли на каміннях, кріси на залізних шинах. Задихані, били нецільно, але били. Крик знявся, коли із високого берега скотився ворожий вояк. Всі, що направо від Вітра, проскочили насип. Один тільки захитався, але й він перестрибнув і впав по другому боці. Дим лежав побіч Вітра, лежав і стріляв, рівно, спокійно. Добрий вояк.

— Вперед!!! — вперед вирвавсь Вітер і з ним вся решта групи. Перескочили шини і впали вниз, по другому боці. Там лежали їх товариші, стріляючи, щоб допомогти їм. Вітер впав між них.

— Права, вперед!!

Тепер ліве крило стріляє, команди слухають всі автоматично, ніхто не відривається самий. Праве крило біжить, падає, біжить і залягає сорок, п'ятдесят кроків перед ними. Вже стріляють.

— Ліва, вперед!!!

Зірвалось ліве крило, зірвавсь Вітер, оглянувся з прочуттям нещастя.

— Дим!! Де Дим!?!

Ніхто не чув його. Всі побігли. Один більше, один менше, хто там питає в таку пору! Хто? — Вітер. Десятник повернувся, закинув машинуву пістолю через плече і видряпався на насип. Дим лежав горілиць навскоси через шини, на грудях однострій потемнів широкою на долоню плямою. Вітер підняв його на руки і зсунувся по насипі за своїми. Дві кулі рікошетували з плачем від залізних шин у простір, повний диму, зойку і гамору битви. Припав на мент із своїм тягарем до землі. Два стрільці вертались по нього. Хотів їх стримати, але не міг. Потребував помочі, серце рвалось молотами від зусиль цього ранку. Але Дима не віддав їм. Він його друг. Помогли йому закинути пораненого на плече і так побіг він за групою, а вони обидва то стріляли, то підбігали, щоб підтримати його, доки не дігнали групи. Насилу взявся ще один допомогти нести, не було як. Двом неможливо бігти разом. Без команди вже залягли і стріляли,

піднімались і бігли, а далі стали стріляти вже на бігу, стіна ж перед ними. Хтось мав гранату, кинув її вгору в хащі. Вибух змішався із криком, перші стрільці дерлись вже вгору, руками і ногами, пазурами і зубами. Вже нагорі розв'язався рукопашний бій. Здолу повзли нові, бій скінчився. Хтось поміг Вітрові витягнути Дима нагору. Стріляли тепер наліво й направо, в кущі, за поодинокими ворожими вояками. Знизу бігли все ще свої, що продирались через фатальний насип.

— Десятнику, командуйте нами!!

— Ми понесемо його!!

Два ворожі літаки прогуділи над самими головами, десь подалі впала бомба. Вітер зложив Дима на землі.

— Я є медик — заговорив збоку молодий стрілець з переважною Червоного Хреста на рукаві. Звинно розірвав блюзу на грудях Дима, розірвав сорочку, сягнув по свою торбу — і зупинився. За мить підсунув повіку на закритому оці і опустив руку.

— Він мертвий, десятнику. Мертвий.

Боками надбігали інші стрільці.

— Нащо ви чекаєте?! Танки підходять!!

Вусатий, старший віком стрілець станув перед Вітром.

— Десятнику, командуйте нами. Кожна секунда дорога. Він вже нікого не потребує.

Медик витягнув з нагрудної кишені вбитого військову книжку, зірвав із його шиї реєстраційну бляшку і подав це все Вітрові. Це все.

Гарматні постріли стали розриватись над деревами. Перед ними ще далека дорога почерез ворожі лави.

— Прощай... брате — шепнув Вітер і на більше не було часу. Подав напрямом і група рушила на дальший прорив, стріляючи на боки, як рүхома, жива фортеця в наступі. Це йшли живі, з надією на життя, по ворожих трупах. Але між ними йшов один, що залишив приятеля за собою. І з ним свою душу.

18.

Події покотились відомими шляхами. Советські армії заливали центральну Європу. Впали історичні міста Львів, Краків, розгорілось польське невдачне повстання у Варшаві на очах советського „союзника”, що ждав непорушно, доки німці не

викінчили решток польського передвоєнного патріотизму. Тоді Варшаву зайняли червоні визволителі...

На бойовому досвіді першої Дивізії створено другу. І вже зимою українські стрільці стояли знов напроти советському фронті у горах Словаччини, далі у крейдянних прірвах Югославії і Словенії, а далі на фронті на південь від Грацу, під Фельдбахом, в зтяжних боях із цим самим, відвічним нашим во-рогом...

Восьмого травня Німеччина скапітулювала. А українська Дивізія почала свій скорботний марш по таборах, околених дротяними плотами та вежами, узброєними в кулемети і прожектори. Брак води під гарячим сонцем червня і липня на бетоні колишнього італійського летовища, брак харчу, непевність кожного дня і кожної години і нарешті — советські військові місії, п'яні перемогою, що так ненадійно впала в їх жадібні руки, як несвідомий дарунок Заходу...

Зимою, із Сорок П'ятого на Сорок Шостий Дивізія заспокоїлась. Большевицькі комісії скасовано, до таборів стала надходити із світу скупа пошта за допомогою отців з Риму. Перші листи, перші розшуки, за кожним листом сотні стужених очей: що з моїми рідними, де мої батьки, де мої діти, де моя дружина — і де мій чоловік...? Чи живий...? Здоров?

Біля Команди Табору завжди стояли сотні стрільців, чекаючи цих кількадесять листів, що їх привозили із собою священники, через Червоний Хрест, із Риму. Вітер навіть туди не ходив. Він від нікого не чекав листа. Зате він любив маршувати по таборі і хоч знесилений, виголоджений, нетерпеливий, як всі інші, він обов'язково маршував годинами, байдуже, яка погода. Він свій великий марш продовжував, коли інші лежали по шатрах, чекаючи спасіння. Цього дня війнятково впав сніг. Рідким гостем він був у цих теплих околицях Європи, але раз на декілька років приносив він дітям цю втіху. Вітер, як звичайно, маршував вздовж огорожі, у своєму поході.

— Десятникууу!!

Хтось десь верещав, що сил у грудях, але хто там звертав би на це увагу. Тут верещать навіть без всякої причини, навіть при поділі більш як скромних харчів верещать. Щоб не забути людської мови...?

— Де-сят-ни-куууу!!!

Хтось збоку показав рукою.

— Це за вами він так біжить?

Вітер оглянувся. За мною? Чого?

Полковий поштар добіг, задиханий.

— Кричу за вами, аж в грудях болить, а ви не чуєте! Лист до вас прийшов, он-тут.

Вітер витягнув руку і взяв листа так, неначе б ніщо не сталося. Подякував півголосом і, подумавши, дав стрільцеві пів папіроски із останньої, що була в його кишені. Стрелець пішов, як у хмарах. Пів папіроски, люди добрі, ще чого доброго, десятник надумається і відбере!

Вітер стояв і навколо нього росла мряка, темніла і світ від нього відділила. Він дивився на рівне, характерне письмо і старався усвідомити дату сьогоднішнього дня. Та думки не збирались докупити. Це — від неї.

Заховав листа уважно до нагрудної кишені і помалу пішов перед себе. Він потребує спокою, рівноваги, щоб його читати. Він ніколи не уявляв, що його серце може так скажено бити у грудях. Що йому, хіба впасти тут і вмерти?

Листова коверта мала на собі німецьку окупаційну марку. Велика, червона печатка говорила „Мюнх, Джермені”. Дати не було. Це він запам'ятав і це він пам'ятатиме дуже, дуже довго. А на решту він потребує передусім спокою. Чого вони всі так верещать...?!

Вже знає. На спортовій площі тепер не буде нікого, бо холодно. Там він спокійно відкриє листа... А може це смішно, що він такий зворушений, що йому так руки трясуться...? Йдучи до своєї цілі, постановив, що це не є смішно, бо він ніколи не перестав її любити, власне, ніколи.

Хмари розступились і з-поза них виглянуло сонце. Від білого снігу, що клаптами тут і там втримався на теплій італійській землі, відблискували яскраві світляні плями і оживили табір. Але холод не запрошував нікого ще дуже надвір. Вітер опинився на просторій, футбольній площі сам один, неначе патетичний спортовець в зимовій тузі за літнім м'ячем.

Присів на якомусь стовпику і відкрив уважно листа. Датований три тижні тому назад, затитулований просто: Олег, а далі рівними рядками вона розказала йому, що відвідавши табір полонених в Ауербаху, вона зустріла десятника Данчука, який, правда, не був в цій самій частині, що Микола Чорній, її муж, „Дим”, але був свідком його останніх хвилин на фронті під Бродами. Що Данчук розказав їй, як він, Вітер виніс його із ворожого вогню, як він рятував його на бойовій лінії і як Дим загинув... Вона не дякувала Вітрові, бо кожне її слово було

подякою за все, що він зробив для її колишнього чоловіка. Тепер вона живе із донечкою в Мюнхені, в таборі для ДП...

Із донечкою...

Христя ніколи свого тата не бачила і чи це не дивно, що навіть жодної фотографії по її чоловікові не залишилось, бо ви, підпільники, таки завжди були підпільниками. Інші діти мають батьків і Христя часто питає, де її тато і чому його немає із ними...? Що їй скажу — писала Олена. — Вона ще маленька і не розуміє, їй всього два рочки доходить, я їй кажу, що одного дня і її тато прийде, як до всіх дітей. А коли вона підросте, зрозуміє все...

„Я не знаю, чи Ти в таборі, ніхто мені не міг сказати, але посылаю цього листа на волю Божу. Якщо Ти там є, вони Тобі його доручать, а якщо ні, то все таки мені буде здаватись, що може десь є ще у світі якийсь приятель... Мені здається, що я й не чекаю відповіді. Може я вже звикла до цього, що Ти не відповідаєш, а може я просто така знеохочена до всього. Сама не знаю. Нехай Бог Тобі щастить там, де Ти є.”

Вітер прочитав листа ще раз, слово за словом. Христя ніколи свого тата не бачила... і Дим ніколи не бачив своєї донечки. Його кості лежать десь на брідських полях, в якійсь спільній могилі, анонімні кості незнаного вояка, що впав у великому бою — і це все... Хто його пом'яне, якщо цього не зроблять ці, що його знали, ці, що були з ним, ці живі — для яких він собою стримав ворожу кулю...

Цього ж вечора Вітер зголосився у команданта табору, полковника Долинського. Розмова тривала довго, але Вітер вийшов із неї з твердою постановою і дозволом. В своєму шатрі розказав тільки найближчим, про що йдеться і протягом наступних двох днів таборі „установи” запасли його італійськими грішми та деякими посвідками і скупими харчами. Третьої ночі Вітер залишив табір полонених, щоб вже ніколи до нього не вернуться. Його остерегли, що дорога почерез Альпи зимою дуже небезпечна і він вислухав цих пересторог уважно. Проте він зник, бо йому не було часу сидіти за дротами. Цивільна блюза і штани яко-такі сиділи на ньому, капелюх менш-більш тримався на голові і перефарбований англійський вовняний плащ був саме тоді найбільше в моді у повоєнній Італії. Змучений поїзд вистукував свою монотонну мелодію і Альпи наближались...

— Не замочи рукавичок і не йди у глибокий сніг. Бався тут, перед хатою.

Для певности рукавички на шнурку, щоб не загубились, а то майже неможливо дістати нові, шалик під шийкою, щоб не завіяло і шапочка на вухах, поверх золотого волосся. Надворі холодно, на Свят-Вечір навіть у Баварії морози тиснуть.

— Будеш уважати...?

— Бу-ду. — Довірені очка, повні неба і малі рученята навколо матеріної шиї, маленькі ще, негодні навіть обійняти як-слід. Але теплі і милі, такі милі...

— Ну, пам'ятай, бо дістанеш кляпса, як не послухаєш мами.

Пішло мале із бараку. Інші діти бавляться, в хаті не втримаєш. Не на довго, на пів години тільки, для свіжого повітря. Стук у двері.

Стала, як вражена. Вже кілька днів так нею нерви граються. Знов стук у ці двері. Вже стільки разів старалась опануватися, говорила собі, що чуда не діються, що це просто хтось із сусідів, або хтось із таборової управи...

Пішла і відкрила двері. І зразу ж, як і передбачила.

— О, це ви, пане Богдане.

— Дай Боже, очевидно, що я! Я ж обіцявся принести вам дещо на свята! А ви так мене вітаєте, як епідемію, але я вже звик, о, я терпеливий, я вже звик.

— Пане Богдане, я просила вас нічого не приносити, бо я нічого не прийму — рішуче.

— Те-те-те, кожна так говорить. Де ви бачили, що в такі часи якась пані відмовилась щось прийняти?! Таж я ваш приятель...!

— Я знаю, але опісля до мене доноситься, що я ваша наречена і що я „своя кобіта”. Це я собі випрошую, пане Богдане, і тому прошу забрати собі все назад...

Надворі Христя пробувала із снігу робити кулі, як інші діти. Тільки інші діти мали великі руки, а Христя не могла своїми ще нічого зробити. І нарешті інші діти побігли даліше, бо вони великі, а Христі мама наказала триматись близько хати і Христя не мала відваги не послухати своєї мами. Тому вона своїми ручками душила сніг, як могла, але кулі з цього

не виходили. Хтось пристанув біля неї, засміявся коротко і нахилився.

— Чекай, я тобі зроблю велику кулю, ось, бачиш?

Великі, міцні долоні миттю виплекали велику білу кулю і подали дитині.

— Гарна...?

Христя мовчки притакнула рухом голови. Дійсно, така чудова, біла куля, ніхто такої не уміє тут зробити, ніхто. Сині очка піднеслися вгору, до худого, серйозного обличчя.

— Як тобі на ім'я — спитало обличчя ласкаво.

— Христя.

Чоловік стримав віддих. Щось з'явилось в його очах, що зайняло всю увагу дитини.

— Христя... як?

— Христя Цор-ній.

Вітер кинув торбу в сніг і захопив дитину на руки. Підняв вгору перед собою і вдивлявся у рожевеньке личко і золоті коси. Дим був такий чорний, диво. Так це Христя, Христя...

— Дитино, дитино — вишептав Вітер.

А вона помалу-помалу усміхнулась і цілим личком ніби сонце перейшло.

Саме відкрились двері у бараці і енергійний жіночий голос повернув Вітром туди.

— Я прошу вас залишити мою хату!

Високий, кучерявий, молодий чоловік з цинічним усміхом низько кланявся вступаючись з порога, та Олена його вже не бачила. Якийсь чоловік саме ставляв Христю на землі і простувався перед нею.

— Вітер... — шепнула ледве чутно.

Вітер зняв очі з Оленки, бо маленька ручка вперто шукала його долоні і коли знайшла, вмостилась в ній вигідно, з довір'ям.

— Мама... наш татко прийшов... правда, мама?

Вільну руку Вітер витягнув до Олени.

ВИДАНІ ТВОРИ ЛЮБОМИРА РИХТИЦЬКОГО (СТЕПАНА ЛЮБОМИРСЬКОГО)

- СОН ЛІТНЬОЇ НОЧІ** — (під псевдонімом Степан Елерсон), збірка оповідань, видана в таборі полонених I УД УНА, Ріміні, Італія, 1946
- ЖОРСТОКІ СВІТАНКИ** — роман, 2 томи, Новий Шлях, Вінніпег, 1947 (фільм продукції Українського Фільмового Клубу, Ошава, Канада, 1966)
- ХАЙ РОЗСУДИТЬ МЕЧ** — роман, 3 томи, Українське Видавництво в Бельгії Карла Мулькевича, 1948-49-51
- ПЛЕМ'Я ВОВКІВ** — роман, Новий Шлях, Вінніпег, Канада, 1951
- ТАЄМНИЙ ФРОНТ** — роман, Дніпрова Хвиля, Мюнхен, Німеччина, 1952
- МІЖ СЛАВОЮ І СМЕРТЮ** — роман, 3 томи, Дніпрова Хвиля, Мюнхен, Німеччина, 1953
- ВЕЛИКА ГРА** — (під псевдонімом Микола Хортиця), роман, Дніпрова Хвиля, Мюнхен, Німеччина, 1953
- ДОБА СТРАХІТЬ** — роман, Новий Шлях, Вінніпег, Канада, 1953
- ПІД МОЛОТОМ ВІЙНИ** — роман, 4 томи, Дніпрова Хвиля, Мюнхен, Німеччина, 1955-56
- НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ** — сценарій до фільму, Українська Фільмова Корпорація „КАНУКР”, Ошава, Канада, 1969
- ЗАШУМІЛА ВЕРХОВИНА** — сценарій до фільму, Українська Кіностудія Володимира Васіка, Ошава, Канада, 1976
- ПРОМЕТЕЇВ ВОГОНЬ** — роман, Українська Видавнича Спілка, Лондон, Велика Британія, 1977

НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ — роман, Видавнича Спілка „Гомін України”, Торонто, Канада, 1984

СЛІДАМИ ЗАПОВІТУ — роман-візія, 3 томи, Українська Видавнича Спілка, Лондон, Велика Британія, 1985-86

БЕЗСТРАШНІ — два нариси в одному томі, Українська Видав-

ВІТЕР І ДИМ — нича Спілка „Гомін України”, Торонто, Канада, 1990

АРМІЯ НЕСКОРЕНИХ — роман, Українська Видавнича Спілка, Лондон, Велика Британія, 1990

**НЕВИДАНІ ТВОРИ ЛЮБОМИРА РИХТИЦЬКОГО
(СТЕПАНА ЛЮБОМИРСЬКОГО):**

1. МІЛЬЙОНОВА ПРИГОДА, роман, 1981
2. АФЕРА ГЕРРИСОН ГАВЗ, роман, 1982
3. ГРЯДЕ ВЕЛИКИЙ СУД, роман, 1983
4. ПУБЛІЦИСТИКА, І.Т.П.

СЛОВО ВІД ВИДАВНИЧОГО ФОНДУ

Коли в 1984 р. вийшов друком роман „Ніколи не забуду”, у передньому слові від Видавничого Фонду ім. Степана Любомирського було написано: „... у його творах струмінне палкий патріотизм, глибинна ідейність і непохитна віра у свою національну правду”. Любителі літературної творчості Степана Любомирського-Любомира Рихтицького матимуть рідкісну нагоду знайти об’єктивне оправдання в такому ствердженні в творах-нарисах „Безстрашні” і „Вітер і Дим”, що саме появляються у видавництві „Гомін України”.

В першому нарисі „Безстрашні” автор змальовує глибинний трагізм військових частин Першої Дивізії „Галичина” у смертельних кліщах оточення советськими військами в історичному бою під Бродами.

І хоча цей бій має вже свою достатню літературу, все ж таки автор дає нам нові яскраві картини цього бою „... навколо рвались гранати, в повітрі дрижав один великий людський крик... Це був другий день бою, другий день крові аж від неї в очах, в душі було червоно, млісно...” На тлі цього пекла на землі вириваються воїни дивізії, які ставлять героїчний опір скаженим атакам ворогів, які наступають лавою за лавою гнані скорострілами ззаду. В третій день боїв поручник Маркіян Лужич збирає уцілилих вояків дивізії і бравурним проломом пробивається із оточення в навколишні ліси й прямує серед оборонних сутічок на захід до своїх, а далі зустріч із відділами УПА й спільні військові дії. В другому нарисі „Вітер і Дим” автор бере за предмет свого сюжету дії двох підпільників ОУН за час польської і большевицької окупації, їхня взаємна допомога в часі арештувань, участь в похідних групах 1941 року, а далі боротьби вже як воїни дивізії і вкінці табір полонених.

Розповідь автора в цих двох нарисах блискуча, цікава, захоплююча, викликає в читача глибокі, зворушливі психічні переживання.

Вся творчість Любомира Рихтицького-Степана Любомирського, крім своєї мистецької вартості, має важливу прикмету

історичного значення, вона яскраво відображає героїчну добу в історії українського народу, відроджує національну свідомість і гордість бути українцем.

При кінці цієї книжки є поміщений список жертводавців і наша щира, глибока подяка. Ці пожертви дали змогу Видавництву виконати своє завдання і дати українському читачеві добру, ідейну, наснажену глибоким, шляхетним патріотизмом книжку. Вона є необхідна тут на поселеннях і там, в Україні, де відчувається великий голод на добру й виховну українську книжку.

Видавничий Фонд цією дорогою звертається з гарячим проханням ласкаво продовжувати пересилати пожертви так необхідні на видання всієї літературної творчості Любомира Рихтицького.

Р. К.

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ

НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД ім. ЛЮБОМИРА РИХТИЦЬКОГО — СТЕПАНА ЛЮБОМИРСЬКОГО

Головна Управа ООЧСУ, Нью-Йорк, Н.Й.	\$200
Іван і Дора Кульчицький, Керганксон, Н.Й.	150
33-й Відділ ООЧСУ, Нью-Бронсвік, Н.Дж.	100
42-й Відділ ООЧСУ, Гампстед, Н.Й. Зібрав:	
42-й Відділ ООЧСУ, Гампстед, Н.Й.	50
Орест Дацків	10
Мирон Корнага	5
Мирон Мицьо	5
Михайло Драбик	5
Михайло Мандибур	5
Петро Шанайда	5
Іван Пакош	5
Анна Капчак	5
Володимир Білий	5
Еміліян Ільницький	5
Ярослав Копистянський	5
Михайло Якубовський	5
37-й Відділ ООЧСУ, Ютика, Н.Й. Зібрав:	
Володимира Смик	25
Володимир Івасів	25
Василь Рабарський	10
Ярослав Яцковський	10
Степан Мельник	10
37-й Відділ ООЧСУ, Ютика, Н.Й.	10
Надія Фалинська	5
Павло Андроняк	5
Осип Ліщинський	5
Данило Дідушок	5
41-й Відділ ООЧСУ, Бруклін, Н.Й. Зібрав:	
41-й Відділ ООЧСУ, Бруклін, Н.Й.	25
Відділ УККА, Бруклін, Н.Й.	25
Іван Макар	25

Іван Подусовський	10
А. Шупер	10
П. Польний	5
52-й Відділ ООЧСУ, Елізабет, Н.Дж.	25

Всім жертводавцям щира подяка!

ЗМІСТ

Безстрашні	7-144
Вітер і Дим	145-279
Видані твори Любомира Рихтицького	281
Слово від Видавничого Фонду	283
Список жертводавців	285